

62054

YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

**ABDULHAK HAMİT TARHAN'IN
PİYESLERİNDEKİ FİKİR MOTİFLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İsmail SÜPHANDAĞI

VAN-1997

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Bu çalışma, jürimiz tarafındanTürk Dili.....VE.....EDEBİYATI.....

Anabilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan: Yrd. Doç. Dr. Hüseyin GELİK

Üye (Danışman): Yrd. Doç. Dr. Hüseyin GELİK

Üye: Yrd. Doç. Dr. Nazan SENLER

Üye: Yrd. Doç. Dr. Zilma ÖNAT

Üye:

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

...../1997

.....
Müdür

**YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

**ABDULHAK HAMİT TARHAN'IN
PİYESLERİNDEKİ FİKİR MOTİFLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Yrd.Doç.Dr. Hüseyin ÇELİK

Hazırlayan

İsmail SÜPHANDAĞI

VAN-1997

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
GİRİŞ.....	1
FİKİR MOTİFLERİ	
1. FELSEFİ VE METAFİZİK MESELELER	14
1.1. Dinamizm	14
1.2. Tezat Unsurları	18
1.3. Yokluk Düşüncesi.....	21
1.4. İzafilik Anlayışı	23
1.5. Rüyaya Yaklaşımı	24
1.6. Zaman Anlayışı	27
1.7. Dünya Hayatına Bakışı.....	32
1.8. İnsan Anlayışı	35
1.9. Ölüm, Fena ve Beka Düşünceleri	40
1.10. Fıtrat, Din ve Tabiat Arasındaki Uyum	44
2. DEVLET FELSEFESİ	47
2.1. Yönetim Anlayışı	47
2.2. Halka Yaklaşımı.....	51
2.3. Meşru İtaatsizlik	53
2.4. Vatan Anlayışı	58
2.5. Tarih Anlayışı	61
3. SANAT ANLAYIŞI.....	65
3.1. Hayal Dünyası ve Hayaletler	65
3.2. Realiteden Kaçışı	71
3.3. İmaj Dünyası.....	73
3.4. Şair ve Şiir Üzerine Görüşleri.....	75
3.5. Aşk Anlayışı.....	82
3.6. İyi ve İyilik Üzerine Görüşleri	91
3.7. Güzellik Anlayışı.....	93
4. DİNİ MESELELER	97
4.1. Din	97
4.2. Allah Hakkındaki Düşünceleri	101
4.3. Ruh Anlayışı	105
4.4. Kader Anlayışı	109

5. SOSYAL MESELELER	116
5.1. Kadınlar	116
5.2. Eğitim Üzerine Görüşleri	122
5.3. Sosyal Eleştirileri	126
5.4. Eşitlik Anlayışı	132
5.5. Asalet Anlayışı	133
SONUÇ	136
EKLER	142
BİBLİYOGRAFYA.....	150

ÖNSÖZ

Abdülhak Hamit (1952-1938)'in geçmişten günümüze gelen edebiyat tarihi çizgisinde önemli bir konuma sahip olduğu görülür. Tarihe objektif yaklaşım esas alındığı vakit, geçmişteki şahsiyetler bugünün şartlarına göre değil, içinde yaşadıkları devrin, mevcut durumu ve kıstasları dikkate alınarak değerlendirildikten sonra bir yargıya varılmalıdır. Nitekim Mehmet Kaplan, Şiir Tahlilleri I 'de bu konuya değinirken bizim bugünden geçmişe değil, geçmişten bugüne doğru geldiğimize dikkat çekerek Hamit'in şiirini değerlendirir.

Yeni edebiyatın zemini Hamit'ten önce Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi şahsiyetlerce atılmış durumdaydı. Fakat daha çok muhtevada yapılan bu değişiklikler, eski edebiyatımıza ait olan formları aşmamış, bilakis bu formları devam ettirmişti. Tanzimatın ilk nesli muhtevada yeni bir düşünce geleneğini başlatırken Hamit, hem çok kısa bir mazisi olan bu düşünce geleneğini epey aşmış, hem de yeni bir form geleneğini başlatmıştı.

Ayrıca yazarın bir intikal devrinde yaşamış olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır. Çünkü böyle bir dönemde yaşıyor olmak, aynı zamanda bu intikal devrinin bütün arazlarını taşıyor olmayı zaruri kılmaktadır. Hamit'ten önce oluşmuş ve yerli yerine oturmuş ne bir edebi gelenek sözkonusudur ne de yeni bir geleneği başlatmış olan yazara cemiyetin sunacağı bir takım birikimler vardır. Buarada şahsi bir dehanın sürekli verimliliği, üretkenliği, bir bakıma da ilk olmanın avantajları vardır. İşte yazarın böyle bir devirde yaşayıp, eser vermesi, üzerinde ısrarla durduğu meseleler, çeşitli edebi türlere olan ısrarlı teveccühü, bir intikal devrinde yaşamının bütün arazlarına karşı yeni bir geleneği başlatmış olması, onu edebiyat tarihi açısından önemli bir mevkie sahip kılmaktadır.

Diğer bir husus ise yazarın "politypique" şahsiyetidir. Onun edebi verimlilik ve cesaretinde aslan payını bu özelliğine vermek sanırım yanlış olmaz. Dinin sosyal hayatın bütün kesimlerinde ve kimi tabakalarda ise taassuba varan derecede sahiplenilmesine karşın, kul ile Allah arasındaki perdeyi bu kadar geniş ölçüde aralayan yazarın bu tavrını kayıt tanımayan kişiliğinde aramak lazımdır.

Yazar, Yeni Türk Edebiyatı'nın şekillenmesinde önemli bir yer edinmekle edebiyatımızda layık olduğu yeri almış olmaktadır. Tanzimatla ülkemize giren Batılı nevilere arasında tiyatroya büyük ehemmiyet veren yazar için tiyatro, geniş tefekkürünün, şahsi mizacının ve sürekli verimlerinin bir tasarruf sahasıdır. Kendi ifadelerinden de anlaşıldığı gibi o, kendi şahsında bir kaç kişilik örneğini bir arada

barındırmaktadır. Nitekim onun Makber şiirini düzensiz bir monoloğ şeklinde yazılmış gibi okunmasını salık veren Rıza Tevfik, böylece şiirindeki bir çok tenakuzların ortadan kalkacağını ifade eder. İşte yazar bu şahsi mizacının da etkisiyle tiyatroya ağırlık vermiş ve komple bir hayatın mücerred-müşahhas bir çok yönlerini tiyatrolarına konu etmiştir. Tiyatloranını oynamak için değil, okunmak için yazdığını bizzat ifade eden yazar, bunun için birtakım gerekçeler öne sürse de Tanpınar'a göre, onun tiyatrolarının orijinal şekilleriyle oynanamamasının esas sebebi, onda bir sahne ve dekor kabiliyeti ile herhangi bir disiplinin varlığından söz etmenin zor olduğu meselesidir. Romantizmin, klasizmin akliliğine karşı duyguların serbest tezahürü olarak Hamit'in eserlerine yansıdığını biliyoruz. Bu noktada Hamit romantizmi edebiyatımıza bütün ihtişamıyla getiren insandır. İç dünyamızda, hayalimizde hiç bir şey yoktur ki, en çıplak haliyle onun eserlerinde şu veya bu şekilde karşımıza çıkmassın. Yazar, kalbimizin en gizli noktalarına bile aşına bir üslup kullanır. Yazarın dilde lakayd hatta laubali tavrı, fikirleri çoğu zaman yoğunmadan aktarması, reel dünyadan uzak, muhayyel bir dünyanın çerçevesinde kalması, bu nedenle de eserlerindeki insanî zaafının yokluğu, tiyatrolarındaki başlıca kusurları oluşturmaktadır.

Hamit üzerinde yapılan çalışmalar çoğunlukla onun bir yönünü ele almak şeklinde olmuştur. Kaya Bilgegil, yazarın eserlerindeki mücerred-metafizik noktalar üzerinde dururken, Orhan Okay ise yazarın romantizmini ele almıştır. Abdülhak Hamit üzerinde bir monografi çalışması yapan Gündüz Akıncı'nın eseri ise Ömer Faruk Akün'e göre, birçok yanlış ihtiva etmektedir. Akıncı'nın doktora tezi olan sözkonusu eserde, Hamit'in düşünce ve sanat dünyasının yansıtılmadığı da dikkati çeker. Bu nedenle biz bu çalışmamızda Hamit'in piyeslerinden hareketle onun düşünce ve sanat dünyasına nüfuz ederek, hem edebiyat tarihi içerisinde özgün ve son derece önemli mevkie sahip olan bir şahsiyeti tanımak hem de yaşadığı dönem itibariyle sosyal hadiselerin ve içtimai kültürün yazarın eserlerindeki izdüşümlerini ortaya çıkarmayı amaçladık. Çünkü her sanatkar aynı zamanda çağının aynasıdır. Gerek toplumsal düzeyde gerekse ferdi boyutta her hadise, tesir altında kalmalar, bir yönüyle sanatkarın eserinde tezahür eder.

Tezimi hazırlarken her aşamada danışman hocam Sayın Yrd.Doç.Dr. Hüseyin ÇELİK'in eleştirisi, öneri ve yardımları her türlü takdirin üzerindedir.

İsmail SÜPHANDAĞI
1997 VAN

GİRİŞ

Remy de Gourmont bir yazısında "insan iyi anlamadığı bir sözden heyecan duyabilir"¹ der. Ne kendi nesli ne de daha sonrakiler tarafından tam olarak anlaşılamayan Hamit, aynı zamanda salgın bir hastalığa benzetilen takdir duygusu² ile çok az talihte rastlanılan bir övgü yarışının muhatabı gibidir. Eski bir geleneği devam ettiren değil, yeni bir geleneğin başlatıcısı olan şairin, bu nedenle net anlaşılmasını tabii karşılamak gerekir. Anlaşılmanın içinde barındırdığı gizemin doğurduğu hayret neticesinde de şair, son derece takdirkâr ifadelerin muhatabı olmuştur.

Hakkında olumlu yargılar kadar olumsuz yargıların da verildiği şair, Yahya Kemal'e göre en büyük kötülüğü dinî bütün hayranlarından görmüştür. "Abdülhak Hamit'e en büyük kötülüğü edenler, dini bütün hayranları olmuştur. Onun hayırlı dostları da, şiirini kof, tumturaklı ve dahiyane zannedip de hakikatte laf gürültüsü olan tarafını sevmeyenler ve gerçek şiir olan mısralarını sevenlerdir".³ Şair hakkında söylenilmiş kimi takdir dolu ifadeleri aktaran Gündüz Akıncı, daha sonra şairi özellikle dil konusunda eleştirmektedir: "Hamit'se dile gerektiği önemi vermedi; eserlerinin çoğu tiyatro üzerinedir, gel gelelim tiyatronun önce bir dil işi olduğunu düşünmedi bile. Sanatta dil yalnız araç değil, biraz da sanatın kendisidir."⁴ Hamit'in gelenekten gelen ne varsa herşeyi alt üst ettiğini söyleyen İnci Enginün ise onun bu nedenle nesli içinde çok övüldüğünü, kıymetinin ise ancak Servet-i Fünuncular tarafından fark edildiğini ifade ederken, eserlerinin iyice okunmadan yüceltildiğini kaydeder: "Hamit'in eserlerini iyice okumadan yüceltenler var. Öylesine tuhaf yüceltmeler varki: 'Siz iniyorken Tanrı iniyor gördüm' falan diyorlar. Bu olacak şey değil".⁵

Şair Hamit'in edebi kişiliğinin hürriyet için mücadele boyutunu eleştiren Tanpınar da olumlu bir yargıda bulunmaz: "Hürriyet için mücadele ettiğini söyleyen

¹ Remy de Gourmont, Tercüme Dergisi, S. 34-36, s.4.

² Gündüz Akıncı, Abdülhak Hamit Tarhan, Hayatı-Sanatı ve Eserleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954, s.250.

³ Yahya Kemal, Siyasi ve Edebi Portreler, İst. 1968, s.15.

⁴ Gündüz Akıncı, a.g.e., s.251.

⁵ İsa Kocakaplan, Türk Edebiyat Dergisi. "İnci Enginün ile Şâir-i Âzam'a Dair Sohbet" Mayıs, 1987, s.44.

Hamit, Liberte'sini hürriyetin ilanından sonra neşretmiştir. Bu kadar sigortalı bir cesaret-i medeniyye büyük bir istisna olmasa gerektir."⁶

Aşırı bir dikkatin adamı olan Tanpınar, Hamit'in şiir cephesini de eleştirir. "O bana nasıl yazmasını değil, nasıl yazılmamasını öğreten şairlerdendir. Laubali şekli, fikri çok defa yoğurmadan ortaya atan nazmı ile bu şiir, benim için ekseriya bir boşluğun hududunu çizer. Bununla beraber Abdülhak Hamit'i zaman zaman bir şiir nefhâsının ziyaret ettiği muhakkaktır. Ziyaretlerden kalan mısra ve beyitler, kimin hatırında değildir. Makber, bu kısa ziyaretlerin en sık ve en feyizli olduğu eseridir. Hamit, hiç bir zaman büyük hassasiyetlerin adamı değildi."⁷

Hamit'i, siyasi mücadelede aktif olmayışından dolayı üstadı Namık Kemal de eleştirmektedir. Şair, Bombay'dan Namık Kemal'e yazdığı mektubunda kendisini şu satırlarla savunma gereği duyar:

"...Zannetmeyiniz ki, ben sizin açtığınız yola gitmiyorum. Yolum o yoldur. Fakat ben yavaş gidiyorum. Zira koşarsam düşeceğimden eminim. Düşünce gülle gibi, yıldırım gibi düşmeli. Yoksa istidâdını taşa çarpmak için düşmek veya fikr-i hürriyeti dâra asmak için yükselmek ziya'dan başka neyi müntic olabilir."⁸

Ancak şaire yöneltilen bu eleştirilerin, onun 'bütününe' değil, kısmi yönlerine olduğu açıktır. Abdülhak Hamit Tarhan hakkında bu olumsuz yargıları verenler bile onu bir bütün olarak değerlendirdikleri vakit, büyüklüğünü takdir etmişlerdir.

Şairi kendine has aşırı dikkat süzgecinden geçiren Tanpınar: "Hamit'e her zaman bir zengin madene dönülür gibi dönülecektir"⁹ hükmünü verir. Namık Kemal: "Hamit, sana hitap etmek için isminden büyük kelime bulamıyorum" derken Halide Edip, "En çok Hamit'i sevdim; o kalbimizin de en samimi aşinâsıdır" der. Peyami Safa'nın "Hamit'ten evvel Türk edebiyatı hemen hemen mazmun aramaktan ibaret, ibtidaî ve dar bir sembolizm içinde idi: Hamit, Türk edebiyatını kalpten kafaya doğru tekâmül ettiren ilk sair olmuştur."¹⁰ ifadeleri de yazarı bir bütün olarak değerlendirme sonrasında varılan kanaattir.

⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar, Edebiyat Üzerine Makaleler, Yay. Haz: Zeynep Kerman, Dergah Yay., İst. 1992, s.257.

⁷ a.g.e., s.258.

⁸ Mehmet Kaplan, İngi Enginün, Birol Emil, Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, İst, Edb. Fak. Yay., c.IV, 1982, s.191.

⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, Yaşadığım Gibi, İst. 1970, s.295.

¹⁰ Yücel Aylık Kültür Mecmuası: c.V., Mayıs 1937, Sayı:27, s.82.

Bir intikal devrinde yetişmiş olmanın bütün arazlarını taşıyan Hamit, Tanpınar'a göre, "eskinin hayatı kuvvetlerini tükettiği, yeninin ise bir kaç uyanık zekada gülen müphem bir ideal olduğu zamanda yetişmiştir."¹¹ 1860'dan sonra canlılığını her gün biraz daha yitiren Divan şiirinin ortadan kalmasında tek faktör şüphesiz Hamit değildi. Bu noktaya dikkat çeken Kenan Akyüz, şöyle der: "Kendisinden önce Namık Kemal ve Ziya Paşa divan şiirinin yerini modern bir şiire terk etmesi için gerekli fikri zemini hazırlamışlardı. Ekrem de bu zemin üzerinde bazı denemelere girişmişti. Fakat Hamit gibi büyük bir 'vurucu güç' ortaya çıkmasaydı, bütün istekler uzun süre sadece fikir planında kalır; ne divan şiirinin direnişleri hızla kırılabilir ne de onun yerine yeni bir şiir o kadar sağlam olarak kurulabilirdi."¹² Hamit, Namık Kemal devresinin son halkasıdır. Şinasi ile başlayan yenilik, onun eserinde ilk büyük merhaleyi kateder. Geçmişten günümüze gelen çizgide, Hamit, bu yönüyle değişimi sağlayan değil ama hızlandırandır. "Gördüğümüz veçhile, Tanzimat devrinde ondan önce gelenler, nazmımızın ancak ruh cephesinde değişiklik yapmışlar, fakat şekil itibariyle, onun eskilikle olan bağlarını hemen hiç koparamamışlardı. Şinasi'nin Reşit Paşa'yı yeni bir düşünüşle metheden manzumeleri kaside şeklinde idi. Kemal ateşli vatan duygularını kaside ve gazellerle terennüm etmişti. Ziya Paşa'nın bütün meşhur manzumeleri hep eski nazım şekilleriyle yazılmıştı. Nazım'da bu üçünün yapabildikleri cezrî bir yenilik değil, ancak bir nevi ıslahattı. Kıymeti inkar edilmemek lazım gelen bu iş, nazmımızın eskilikten yeniliğe geçiş hareketinde ilk merhaleyi teşkil eder."¹³ Nâkâfi şiirinde dili ve edebiyat geleneğini alt üst ettiğini söyleyen Hamit'in bu çıkışı, bir çok araştırmacı tarafından orijinal bulunmuştur. Halbuki Hamit'ten çok önce Suavi, "Hem lisanı bozdum, hem de memlekete hürriyet-i aklâm soktum" demiştir.¹⁴

Hamit'in durmadan değişen bir tarih döneminde -Abdulaziz, I. meşrutiyet, II. Abdülhamit, II. meşrutiyet, I. cihan savaşı, kurtuluş ve cumhuriyet devirlerini- yaşayıp hepsinde eserler vermiş tek şairimiz olduğunu kaydeden Ahmet Kabaklı, onun, İngiliz imparatorluğunun en zorlu çağında uzun bir süre Londra'da ve bir süre onun en büyük sömürgesi olan Hindistan'da bulunduğunu belirterek, içerde ve dışarda çok mühim çağ

¹¹ A.H. Tanpınar, Edebiyat Üzerine Makaleler: s.254.

¹² Kenan Akyüz, "Millî Kültür", Türk Şiiri ve Abdülhak Hamit, Şubat, 1977, İst. 1945, s.45.

¹³ Mustafa Nihat Özön: Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi, M.E.B. Yay. İst. 1945, s.45.

¹⁴ Hüseyin Çelik, Ali Suavi ve Dönemi, İletişim Yay., İst. 1994, s.636.

dönemeçlerini görmüş olan şairin bunları aynı zamanda eserlerine aksettirdiğini ifade eder.¹⁵

Şairin hiç bir zaman, idealle hakikatin çıplak ve haşin yüzü arasında kalan büyük bedbahtların ızdırabını tatmadığını ifade eden Tanpınar, bu nedenle şairin eserlerindeki insanî zaafların yokluğuna dikkat çeker.¹⁶

Harabat'ın neşri ile ciddi tehdit karşısında kalmış olan yeni edebiyat Namık Kemal'in yıkıcı tenkidi ve Hamit'in dehâsı sayesinde devam ederken,¹⁷ aynı zamanda yeni ilimle karşılaşan cemiyetimizin geçirdiği metafizik buhranları bize veren de yine Ziya Paşa ile Hamit'tir.¹⁸

Tabiata doğru ilk açılışını sahra ile yapan şairin bu yönelişi, tanımaktan ve bilmekten doğan bir sevgi ile değil, daha çok Rousseau'yu okumaktan gelen nazarı bir hayranlıktır.¹⁹ Görünen ve görünmeyen dış dünyanın kendinde bıraktığı tesirleri, sanatkâr muhayyilesinde ve iç dünyasında tekabülü olan duygularla dile getiren şair, daha sonra tabiattan fizik-ötesi aleme uzanır.

Eserlerindeki muhtevanın son derece geniş ve dağınık olduğunu gördüğümüz Hamit'in şiirleri ve bilhassa tiyatroları zengin bir tarih ve tefekkürün devamlı verimleridir. "Dünya tarihinin, tarihe ad ve eser bırakmış sayısız kahramanları, şairin eserlerinde yeniden hayata dönmüş, eski vazifelerini tekrarlamış veya yeni vazifeler görmüşlerdir. Tarihin büyük cihangirlere bile boyun eğmeyen gerçek ve muhayyel kahramanları, doğunun, batının yakın ve uzak asırlarındaki alim, şair ve feylesoflar, İran, Afganistan, Hindistan, Asur, Endülüs, İlhanlı, Osmanlı saraylarının çeşitli tarihi maceraları; İspanya'da Arab mücahidleri, bu mücahidlere gönül veren İspanyol kızları, bu kızları kendilerine ram olmuyorlar diye ölüme sürükleyen ihtiraslı papazlar; Hindistan'da İngiliz siyasetinin insafsızlığı; çağdaş Paris'in ışıklı hayatı, şen ve şuh kadınları, cazib eğlenceleri; Londra'nın aristokrat salonlarındaki ihtişamlı hayatı, siyaset ve asalet kayıtları, İngiltere'nin, Kanada'nın kimi fakir, kimi zengin, kimi sefil, kimi tali'li, kimi sarhoş, kimi iri insan azmanı, kimi ufak, yaratılış garibesi tipler ve bütün bu tiplerde zalim mazlum, gülen, ağlayan, yaşayan, sürünen, duyan, düşünen

¹⁵ Ahmet Kabaklı, Türk Edebiyatı, Türk Edebiyatı Vakfı Yay., c.3, 9. baskı, İst. 1994, s.132.

¹⁶ A.H. Tanpınar, Edebiyat Üzerine Makaleler: s.253.

¹⁷ İnci Enginün, Mukayeseli Edebiyat, Dergah Yay., İst., s.103.

¹⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, XIX Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitapevi, 7. baskı, İst. 1988, s.527.

¹⁹ Ahmet Kabaklı, a.g.e., s.142.

araştıran ve tahlil eden, birbirine yıldızlar kadar yakın, birbirinden yıldızlar kadar uzak insan ruhları, Hamit'in eserlerindeki tarihi ve beşeri geçit resminin ancak bir kısmıdır.²⁰

Bu derece geniş ve dağınık fikirlerin sahibi olan yazarın, fikrî temellerini anlamak için, onun yeni bir duyuş ve düşünüşle verilmiş eserlerindeki, sanatkâr muhayyilenin geniş çerçevedeki tezahürlerinin yanısıra Doğu ve Batı edebiyatlarından bir çok tesirler almış olduğunu idrak ile, klasizmin akliliğine karşı muhayyilenin ve duyguların serbest tezahürleri noktasından başlayan romantizmin etkisine de dikkat etmemiz gerekmektedir. Bundan başka dikkat edilmesi gereken diğer husus da şairin 'politypigüe' şahsiyetidir. Çünkü eserlerindeki dağınık ve intizamsızlıkla bu kişiliği arasında yakın bir ilişki olduğu açıktır. Şair, "kendi hüviyetinde bir çok şahsiyât-ı mütenevvia ve mütehâlîfe nümûnelerini arz eder."²¹ diyen Rıza Tevfik, şairin şu iki mısraını örnek olarak verir:

"Hakikaten iki şahsım ben, itikâdımca,
Biri hemîşe mübeşşer, biri mükedderdir!..."

Şairin bu yollu ifadeleri eserlerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Yabancı Dostlar II piyesinde yer alan şu mısralarda da aynı düşünceyi işlemektedir:

"Te'vem yaşıyor bende demek ikrâh ve enfes
Bir aşk-ı mülevves ile bir aşk-ı mukaddes".²²

Tezer piyesindeki şu mısralarda ise iki sevdaya tutulmuş gönlü karşısında şair acizliğini haykırır:

"İki gönlüm mü var benim âyâ?
Biri kafi değil imiş güyâ
İki sevdaya mübtelâyım ben!
Kailim, imtinân ile kail,
İkiye bölse cismimi yezdân
Biri matbuama olur nâil
Biri müştâkımı eder şâdân!
Acizim, acizim aman yarab!"²³

²⁰ Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, s.931-932.

²¹ Rıza Tevfik Bölükbaşı, "Abdülhak Hamit ve Mülâhazât-ı Felsefiyesi" Yay. Haz: Abdullah Uçman, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. İst. 1984, s.40.

²² Yabancı Dostlar II, s.33.

²³ Tezer, s.56.

Şairin 'politypigue' şahsiyeti ve "efkâr perişanlığı" onu tezatlar yumağı haline de getirir. Ancak onun tezatları "engin bir ruhun birbirine uymaz tefekkür ve tahassüs dalgalarının kelime ve mısra haline girmiş tezâhürleridir."²⁴ Fikirlerin dağınıklığını şair "efkar perişanlığı ki, hatıra bir çok fikrin birden varid olmasıdır."²⁵ şeklinde belirtirken, hemen ilk eserinden başlayarak dikkati çeken bu husus onun "çok şeyi bir arada söyleme, karışık ve karmaşık duyguları ifade, nükteyi kaçırmama endişesi, tezatlı ve yer yer ironik ifade merakları ve dağınık kompozisyon"undan kaynaklanmaktadır.²⁶

Bu durumun şairin fikri temellerini anlamada karşımıza bir güçlük çıkardığı aşikârdır. Bu güçlük de, ondaki "spontane olanla iradî olanı tefrik edebilme"²⁷ güçlüğüdür. Diğer taraftan, objeyi algılama ve yorumlamada içtimaî kültürün de etkisi dikkate alınır, Hamit'te ferdî algılama ve yorumlarla gelenekten gelen tefsîrlerin birbirine karıştığı görülür. Aynı şekilde "Dante'den ruhun bekâsı, Shakespeare'den hayaletler ve ölümlerin konuşmaları, Corneille'den alicenaplık ve kahramanlıkla Victor Hugo'dan gelen hassasiyet veya Rouessau'dan ve Lamartin'den gelen bir tabiat sevgisini"²⁸ de göz önünde tutarsak Hamit'in dağınıklık ve intizamsızlıkla beraber fikri temellerinin arkasındaki unsurların açıklık kazanmış olduğu görülür.

Hamit'in tefelsüfe dayalı düşünce yapısının temelinde akıl ile gönlün çarpışması vardır. Çünkü "akıl muztarıptır, anlamak için yaratılmıştır. Fakat sorduğu sualler cevapsız kalmağa mahkumdur. O halde muakale ile meseleyi halle çalışacaktır; halbuki; kendisi de bilir ki bu muakalenin dayandığı hesap, kendisine ait bir hesaptır, dışarda bir şeye dayanmaz.

Ruh-gönül ise akıldan daha muztarıptır; çünkü sevgi ve hicran dolayısıyla bu meselelere bağlıdır. Belki de asıl kıyameti o koparıyor. Akıl, gönlü teselli etmek ister. Fakat önüne açılan boşlukta aczini itirafa mecbur kalır. Bu sefer muztarip fakat mahiyeti itibariyle rahmete, hidayete müsait olan gönül onu kurtarmağa uğraşır. Gönülün bir kuvveti vardır: Hayat ve tapınma duygusu".²⁹

²⁴ Ali Canip Yöntem; Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri, Haz: Doç.Dr. Ahmet Sevgi, Yrd.doç.Dr. Mustafa Özcan, Sözlür Basım Yayın Dağıtım, Konya, 1995, s.174.

²⁵ M. Kaplan, B. Emil, İ. Enginün, Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, c.IV, İst., 1982, s.201.

²⁶ İnci Enginün, Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, Dergah Yay., 2. baskı, İst. 1991, s.51.

²⁷ Orhan Okay: Abdülhak Hamit'in Romantizmi. Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1971, s.2.

²⁸ a.g.e., s.53.

²⁹ A.H. Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s.540.

Şair, Tanpınar'ın kaydettiği bu 'tapınma duygusu'na nereden gider? Veyahut da bu 'tapınma duygusu' ile o neye tapar? Sa'di'nin Tayfi'na söylediği:

"Yani o kendisindeki vicdana tapmalı
İstersen irtidât et istersen ihtidâ.
İman ve küfre bağlı değil davet-i hüda"³⁰

bu mısralarda da görüldüğü gibi o 'vicdana' tapılması gerektiğini belirtiyor. Neden vicdan? Çünkü vicdan, tasavvufi düşüncede de yer alan "nokta-i istinâd" ve "nokta-i istimdâd" gibi iki kapıdan mutlak bir varlığa yönelmek ister. Bu yönelişin ise ne iman ne de küfür ile bir bağlantısı yoktur. Çünkü "Hangi vicdandır ki türlü türlü eksikliklerle kusurlu hale gelen bu fani güzelliğin ötesinde her türlü ayıp ve kusurdan uzak ebedi bir varlık (vech-i bakî) olduğunu düşünmesin? Hangi kalptir ki bulanıklık ve kaygı ile dolu olan bu gelip geçici sadetten sonra mümkün olan emellerin tecelli yeri olan bir saadet sahasını tasvirle meşgul olmasın?"³¹ İşte şair, çeşitli yönlerden bir mutlak varlığa yönelen vicdana bu nedenle büyük ehemmiyet verir. Vicdan, onun kurtuluşuna sebep olan bir mevki iken akıl ise Tanpınar'ın da işaret ettiği gibi buhranlarının baş sebebidir. "Bir ilm-i cehaletteyiz ancak mütehasıs" diyen şair, aklın tabiatı, varlığı, somut-soyut herşeyi anlamada aciz kaldığını belirtir.³²

Diğer taraftan, şair, 'visal'in yanibaşında 'firkâtı', 'fena'nın yanibaşında ise 'bekâ'yı' görür ve bu tezatlar içinde onun isyan duyguları artık törpülenmiş haldedir: "Bu cennet içinde akıbet elverir. Bu visâl içinde firkât, bu fenâ içinde bekâ elverir, ey semâ..."³³

Şairin bir çok değişmelerine rağmen batnında hep aynı kalan bir tarafı olduğunu görürüz. Onun bu tarafını nazara veren Hasan Ali Yücel, yazarın 'Nazife' piyesine yazdığı mukaddemeden şu satırları aktarır: "Bir de nasıl diyeyim?... görüyorum ki bundan kırk sene evvel ben neler düşünüyorsam hala o düşünceler içinde imişim: eski heva ve heves bakî, hamiyet ve hamaset bakî, eski istidât ile bugünkü inhitât, tev'emane bir mahremiyetle bir noktada mülaki ve bakî. Kusur çok, sükût yok."³⁴

³⁰ Tayflar Geçidi, s.98.

³¹ Ferit Kam-M. Ali Ayni; İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi, İnsan Yay., İst. 1992, s.12.

³² Yabancı Dostlar II, s.34.

³³ Zeyneb, s.179.

³⁴ Hasan Ali Yücel, Hamit'in Hayatı, Ülkü, Mayıs, 1937, s.172.

Şair'in içinde bulunduğu bu ruhî durum, piyeslerindeki tragedyaların da temelini oluşturur. Çünkü onda 'şek ile yakın, iman ile inkar, ümid ile yeis, şevk-i hayat ile kâbus-i memât, varlık hissi ile yokluk endişesi, el-hasil nur ile zulmet, gûlane bir mücadeleye tutuşmuş, bilâ-fâsıla ve bilâ-ârâm boğuşur görünür."³⁵ Böylece bu çarpışmalar arasında kalan yazar, bazen acizliğini haykırırken, bazen de aşkın (transandantal) olanın önünde teslim olmakla huzur bulur. Piyelerindeki tragedyaların da bundan kaynaklandığı açıktır. Çünkü "Tragedyanın ödevi, uyandırdığı acıma ve korku duygularıyla ruhu tutkularından temizlemektir."³⁶

Ayrıca şairin 'hayret' konusundaki hassasiyet ve derinliği ise dikkati çeken bir başka unsurdur. O tabiatın azameti karşısında sürekli bir hayret içindedir. Hint okyanusunu seyrederken sanatkâr muhayyilesinin verdiği duyuş ile bu azametın iç dünyasında tekabülü olan duyguları şu satırlarda net biçimde ifade etmiştir. "Dalgalar daima müteheyyiç, ağaçlar daima mütemevviç, şeb-i mehtâbda bütün kainatın zikr ve tevhid ile cûş u hurûşunu görüyorum ki ta'rifi daire-i imkândan hariçtir. Hatıra Allah geliyor, yine Allah geliyor!..."³⁷ Aynı konuya değinen Kaya Bilgegil ise şairin şu mısralarını nazara verir:

"Hayret nazar eylesem hayata
Bir nefsim bir mükevvenâta
Bir yanda o mahşer-i âvâlim
Bir yanda benim gârib hâlim"³⁸

Şairin hayreti, hayrette kaldığı meseleyi tayin edip, onu derinliğine irdeleyerek bir çâre bulmaya yönelik değildir. Daha çok 'intellect'in adamı olan yazarın bakışı; insanların bir kusur bulmak için başlarını kaldırıp da gökyüzüne ve yıldızlara baktıklarında hiç bir kusur bulamayarak³⁹ tekrar başlarını öne eğmeleri ve Ziya Paşa'nın Terci'-i Bend'inin nakarat kısmını oluşturan " sanatında akılların hayrete düştüğü Allah, her türlü kusur ve noksandan uzaktır" ifadesinde anlamını bulan bir hayrete yöneliktir. Şayet yazarın 'hayreti' bahsettiğimizin tersi bir yöne ait olmuş

³⁵ Rıza Tevfik Bölükbaşı, a.g.e., s.172.

³⁶ Aristoteles, Poetika, Çev. İsmail Tunali, Remzi Kitabevi, 5. baskı, İst. 1993, s.22.

³⁷ Abdülhak Hamit Tarhan, Mektuplar, c.I, Matbaa-i Amire, İst. 1334, s.205.

³⁸ Kaya Bilgegil, Abdülhak Hamit'in Şiirlerinde Ledünni Mes'elelerden Allah I, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., XXVIII, İstanbul, 1959, s.32.

³⁹ Kur'an, Mülk Süresi, 3.

olsaydı o zaman Gazali'nin deyiimiyle bir hastalığa benzeyen 'hayret' o hastalık için muayyen kılınmış bir ilaçla tedavi olunabilirdi.⁴⁰

Tanzimat sonrası Türk edebiyatının I neslini oluşturan Şinasi, N. Kamal ve Ziya Paşa'nın toplumcu karakterlerine karşılık, Tanzimatın Hamit-Ekrem-Sezai nektebi olarak da bilenen II nesli ise içe dönük bir hüvviyettir. Bu içe dönüklükte II. Abdülhamit'in 'istibdâd' yönetiminin etkisi olduğu gibi gerek ölümün iki defa kapısını çaldığı Ekrem, gerek sigortalı bir cesaretle siyasi mücadele kişiliğine sahip Hamit gerekse, Ali Canip Yöntem'in realist,⁴¹ Ruşen Eşref Ünaydın'ın ise romantik⁴² olarak kaydettiği, hakikatte ise Türk Edebiyatı'nda romantizmden realizme geçişi sağlayan Sami Paşazâde Sezai daha çok temelde insanın iç dünyasını veren edebi bir kişiliğe sahiptirler. Romantizmi, klasizmin aklılığına karşı duyguların serbest tezahürleriyle Türk edebiyatına sokan Hamit,⁴³ reelden çok irrele yönelmiş, R. Mahmut Ekrem ise batılı tip bir anlayışla retorik üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu nedenle "Tanzimat döneminin toplum-birey ilişkileri bakımından izlediği yola uygun düşen bir durumun varlığını kesin olarak saptamak mümkündür. Tanzimat hareketinin toplumcu karakteri, siyasi durumun uğradığı değişikliğe de uygun olarak, 1880 yılına doğru gevşemeye başlamış ve tiyatro edebiyatımızda bireyci görüşün yavaş yavaş üstünlük sağlamasına yol açmıştır. 1880'den sonra bu görüşün yerleşmesinde Recaizade Ekrem'le Hamit'in de etkileri olmuştur."⁴⁴ Geleneksel ufkun dışına çıkarak, ferdi düşüncelerinin etkisinde eserler veren yazar, tiyatrolarını oynanacak şekilde yazmamıştır. Onun piyesleri "tiyatro tarzında yazılmış bir hikayedir".⁴⁵ Belirtelim ki kusurları ne olursa olsun, bu piyeslerde cemiyetimiz N. Kemal'den sonra ezberden de olsa ilk büyük psikoloji ve hayat tecrübesini yapar. Hamit Duhter-i Hindu piyesinin sonuna ilave ettiği notta: 'Duhter-i Hindu'nun tiyatro kaidelerine uygun olmadığını bizzat belirtmiş ve "hemen bu eserden başlayarak tiyatroyu kendi tefekkür ve tasavvurlarının geniş bir ifade sahası olarak kullanmıştır."⁴⁶ Bir de yazarda çok şahsi olmasını istediği tiyatrolarını besleyecek bir sahne dehası bulunmadığını söyleyen

⁴⁰ Gazali, el-Munkızu Min-Ad-Dalâl, M.E.B. Yay., İst. 1989, s.53.

⁴¹ Ali Canip Yöntem, Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri, s.525.

⁴² Ruşen Eşref Ünaydın, Diyorlar ki, Başbakanlık Basımevi 2. baskı, Ankara, 1985, s.35.

⁴³ Rıza Tevfik Bölükbaşı, a.g.e., s.19.

⁴⁴ Olcay Öner toy, Tanzimat Döneminde Edebiyat Anlayışı, Sciçuk Üniversitesi, Basımevi, Konya, 1881, s.68.

⁴⁵ Ahmet Kabaklı, a.g.e., s.143.

⁴⁶ N.S. Banarlı, a.g.e., s.941.

Tanpınar, onun herhangi bir disiplini de kabul etmediğini kaydeder. "Ve her icadını acayıp ve mübalağanın serhaddine kadar taşımaktan hoşlanır. Tiyatro ise bu bakımdan tam aksidir. Tiyatro bütün zihni mebdelerin vücut ve ruh sahibi olması, hayatın tam benzerinde kendilerini denemesidir."⁴⁷

Tevfik Fikret'in "Tabiattan büyük bir âlem-i külliyyet-i ezdâd" mısraı ile tasvir ettiği Hamit, piyeslerini bitmesi gereken yerde bitirmez. Bazen ölümler sonra da dirilir. Çünkü onun tiyatrolarında, medeniyet ile vahşi tabiat güçlerinin çatışması vardır. Tabiatın vahşi güçleri hep aynı sahnede toplanıyor, sahne bitiyor"⁴⁸ Dikkat edilirse, aynı maceralar bu karşıt güçler arasında yeniden başlayacak şekildedir.

İçli Kız adlı eserinden sonra edebiyat aleminde tutulmaya başlayan yazar⁴⁹ düşünce kozasındaki dağınıklığa, intizamsızlığa şu ifadeleriyle açıklık getirmeye çalışır: "Edebiyat aşkı bediiyyât aşkı demektir. Bediiyyât aşkında ise yalnız mehâsin-i sûriye değil, aşk ve vazife, aşk-ı vatan, aşk-ı millet, aşk-ı insaniyet gibi hasenât-ı maneviyye de mündemiçtir, ve demek ki bir edebiyat aşkı, bütün bu aşklarla müteheyyiçtir."⁵⁰ Eserlerinde, kahramanlık, vatan sevgisi, İslam birliği, kadın hakları, kadın terbiyesi, fikir hürriyeti, öğrenme iştiağı, ahlakî esasların tebcili gibi daha bir çok içtimaî meseleleri işleyen yazar, kendine has bir "milli" tiyatro anlayışı çerçevesinde bunları sunar. Ona göre halk milli, tiyatroyu seviyor. Fakat milli tiyatro yaşadığımız zaman veya çevreden alınmamalıdır. Ya Türk, İslam tarihinin ibretli yönlerini yansıtmalı ya da uzak ülkelerin halklarını ve adetlerini tanıtmalıdır. Çünkü bir milletin kendi hayatını yazmak bir şahsın yüzüne ayna tutmak gibidir. Öyle bir esere tiyatro yerine ahlak risalesi denilse yeridir. Bugünkü hayatımızı tasvir eden bir oyunun temâşası veya okunması, tercüme eserlerinki kadar bile faydalı değildir.

Her kusur ile beraber şunu da itiraf edeyim. Duhter-i Hindu, tiyatro kaidelerine uydurulamaz. Şahıslarından bazısının uzun hitapları, hele temaşa sahnesinde büsbütün garabet saçar. Bunun sebebi, emelim, tasvir-i hayal olduğundan, yazdığımın tiyatro sahnesine konulacağını düşünmediğim gibi fikirlerin seviyesini tiyatro aktörlerinin

⁴⁷ A.H. Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s.569.

⁴⁸ İsa Kocakaplan, İnci Engingün ile "Şair-i Azam'a Dair Sohbet", s.46.

⁴⁹ Ömer Faruk Akün, "Abdülhak Hamit'in Basılı Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler", İst. Üniversitesi Edb. Fak. Türk Dili Dergisi, s.12.

⁵⁰ Abdülhak Hamit'in Hatıraları, Yay. Haz. İnci Enginün, c.I, Dergah Yay., İst., s.405.

kasvetengiz takriri (kasvetli söyleme tarzı) derekesine indirmek istemeyişimdir."⁵¹
(Ek:1)

Milli tiyatro anlayışını Duhter-i Hindu piyesinin sonunda açıklayan yazar, piyeslerindeki, mevzuları başka milletlerin tarihinden almakla beraber, devletimizin başında bulunanlara ve münevverlerimize birer ibret dersi vermek istemiş ve tamamıyla milli bir maksat takib etmiştir: "Nesteren'de zalim bir müstebide başkaldırılabilceğini, Tezer'de; milletin arzu ve iradesi karşısında, iyi bir devlet reisinin sevgilisini feda etmekten kaçınmayacağını, Eşber'de; gerçek ve faziletli bir hükümdarın, hayatını bile düşünmeden vatanını müdafaa etmek mecburiyetinde bulunduğunu anlatmak istemiştir."⁵²

Tarihi ayrı bir anlayışla ele alan yazar, akıl ile (filozofik) düşündüğü zaman dinin çok yönlerini kendine göre yanlış bulurken, konusunu Türk ve İslam tarihinden alan piyeslerinde ise dini ön plana çıkarır. Çünkü onda akıl ile kalp tamamen ayrıdır. Akıl düşündüğü vakit, hiç bir şekilde inanç onu etkilemez. İçindeki çalkalanmalar bütün tezatlarıyla en çıplak halinde karşımıza çıkar.

Yazarın tiyatroları, işlediği konular bakımından çeşitlilik gösterir. Günlük vak'aları konu edinenler, tarihi vakti mazbut olanlar, tarihi vak'ayı kendi fantezisine göre yazdığı piyesleri, tarihe mal olmuş isimlerle hayali mevzular, uzak ve müphem vakitte geçen hadiseler, zaman ve mekana yerleşmiş olan eserler v.s. Özellikle konusunu Türk ve İslam tarihinden alan piyeslerde yazar, idealize edilmiş kahramanları karşımıza çıkarır. 'Tarık'ta, bütün müminlerin ideal, ahlakça kemal mertebeye ulaşmış, adil ve merhametli birer şahsiyet olarak sivrildikleri dikkati çeker.⁵³

Yazarın, "benim üslûbüm yoktur, esâlibim vardır" cümlesini aktaran Tanpınar'a göre onda "dil zevki, dil anlayışı yoktur. Sağlam ve güzel bir dili olsaydı, o kadar üzerinde durduğu nazım meselelerini halle çalışsaydı ve hiç olmazsa bir zamanlar bulduğunu devam ettirse idi, şüphesiz ki tenkitlerimiz kendiliğinden silinirdi. Sanatta dil vasıta değildir, bizzat sanatın cevheridir. Bir şeyi 'söylemek' ve mükemmel söylemektir. Hamit'te eksik olan mükemmelliktir. Fakat bunu güzele varamamıştır

⁵¹ Ahmet Kabaklı, a.g.e., s.94.

⁵² Doç.Dr. Meserret Diriöz, "Abdülhak Hamit'te Vatan ve Millet", Milli Kültür, Ağustos, 1977, s.60.

⁵³ Alaaddin Karaca, "Edebiyatımızda Endülüs" İlim ve Sanat Dergisi, Mart-Nisan, 1989, Sayı:24, s.34.

manasında almamalıdır. O karışık bir nehir gibi akar, bir kaç senenin içinde servet-i Fünun'un dilini hazırlar."⁵⁴

Divan şiirinin ilk Tanzimatçılarda da sürüp giden biçim saltanatını yıkmak yolunda adeta bir ihtilalci olan yazarın üslûbunda "tezat sanatına sık sık rastlanır. Onun muhayyilesi adeta tezat mekanizmasına göre işler. Üslubuna hâkim olan bu özellik de mizacı ile izah olunabilir."⁵⁵

Şairin üslûbu ile politypigue şahsiyeti arasında sıkı bir ilişki vardır. Çok ani değişen ruh hali, onun üslubuna da yansır. Cenab Şehabettin'in, "birbirine asla benzemeyen kardeşler" olarak tarif ettiği üslubunu hatıralarına kaydeden yazar, "benim hiç bir üslûb-ı muttaridim yoktur. Fakat yekdiğerine benzemez esâlibim vardır"⁵⁶ der.

⁵⁴ Ahmet Kabaklı, a.g.e., s.139.

⁵⁵ M. Kaplan, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, c.2, Dergah Yay., İst., s.145.

⁵⁶ Abdülhak Hamit'in Hatıraları, s.47.

FİKİR MOTİFLERİ

1. FELSEFİ VE METAFİZİK MESELELER

1.1. Dinamizm

Abdülhak Hamit'in tefelsüfe dayalı düşünce sisteminde, bedbin kişiliğinin önemli bir yeri vardır. Bu hususa dikkat çeken Rıza Tevfik: "bedbinlik ile bu akidenin pek sıkı ve esaslı bir münasebeti"⁵⁷ olduğunu kaydeder. Bedbin bir kişilik ile varlığın dinamizmi arasındaki ilgi nereden kaynaklanıyor? Abdülhak Hamit'in felsefi düşüncelerini titiz bir şekilde inceleyen Rıza Tevfik'e göre bu ilgi ölüm noktasında odaklanır. Çünkü ölüm eğer yokluk ise "hayat dediğimiz bu manidar varlık nedir ve eğer herşey ilelebed hiçlikse bunca arzularımız, emellerimiz, ümitlerimiz ve bunlar için didinmelerimiz ne oluyor?"⁵⁸ İşte Hamit'in endişe ve arayışlarının başladığı yer burasıdır. Ölümle yok olma fikrinden kurtulmak için, Hamit, gerek ruhun ebediliğine gerekse varlığın dinamizm yoluyla varlığını sürdürdüğüne ilişkin bir çok delil ileri sürer. Çünkü şair, bu acı hakikate inanmak mecburiyetinden yakasını kurtaramadığı için, çokça mütalaalarda bulunarak ruhun bazı derin elemlerini, şüphelerini, müphem azaplarını açığa vurmaktadır. Abdülhak Hamit'in, ruha ilişkin düşüncelerine -ilgili bahiste ele alacağımızdan dolayı- burada yer vermeyeceğiz.

Abdülhak Hamit'in dinamizm konusuna yaklaşımı, felsefe tarihi açısından ele alınan yaklaşımdan farklıdır. Felsefi olarak ruhî dinamizm: "maddeyi atıl olarak kabul etmeyen, nesnelere (eşyayı) meydana getiren cevherin bizâtihi bir kuvvet olduğunu kabul eden, yahut nesnelere içinde harekete irca olunamaz bir takım kuvvetler bulunduğunu veya maddede enerjilerin mevcut olduğunu, maddenin esas özelliğinin kuvvet olduğunu ileri süren felsefi meslek"⁵⁹ şeklinde tanımlanır. Abdülhak Hamit'in yaklaşımı ise tamamen ferdîdir ve ölüm ötesi hayata akıl erdiremeyişten gelen ızdıraptan kurtulmaya yöneliktir.

Ruhlar adlı piyesinde Dilşad'ın Ruhu dünyaya ne için geldiğini sorar:

"Dünyaya bir zaman ne için gelmişiz aceb?"

Fatiha'dan gelen cevap açıktır.

"İmdat için teselsüle, yahut tenasüle"⁶⁰

⁵⁷ Rıza Tevfik, a.g.e, s.134.

⁵⁸ a.g.e., s.7.

⁵⁹ Süleyman Hayri Bolay, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, Akçağ Yay., 5. baskı, Ank. 1990, s.49.

⁶⁰ Ruhlar, s.16.

Hamit, silsile yolu ile çoğalmayı da bir nevi tahavvül olarak değerlendirir. Önemli olan varlığın yokluktan kurtulup, devam etmesidir. Bu nedenle evladı, bedeninin bir azası şeklinde telakki eder.

"Söyle evladıma-duydum o fem-i akdemden
Câne hiç düşmen olur mu-dedi- a'za-yı beden"⁶¹

Bu düşünce ile Hamit, varlığının evladında devam etmesinden teselli bulmaktadır. Aynı düşünceye Rıza Tevfik de dikkat çekmiştir:

"Çok mes'ele halleder vücudun,
Baziçesidir o dest-i cûdun.
Sensin kılan ol mezârî te'vil
Ömrüm olacak seninle tekmil
Ben sence oyuncağım; müsellemler!...
Sense bana bir "garib temsil?..."
Senden bulurum bu dem teselli;
Lakin o ne pür-elem teselli?!
Bir tarz-ı beyânla anlaşılmaz;
Feryâd u figânla anlaşılmaz..."⁶²

Hamit, bunun ölüm ve yokluktan kurtulmak için tam bir çözüm olmadığını biliyor. Fakat ölüm denen bilinmezlikten gelen ıztıraplardan kurtulmak için "pür-elem" bir teselli de olsa Hamit bu teselliye sarılmaktan vazgeçmez. Şair, Finten piyesinde de aynı düşünceyi işler. Verem hastalığına yakalanan kızın ölmeden önce bir çocuğunun olması istenmektedir. Hamit, bunun üzerine yine tenasül fikrine sarılır. Veremli kız bir evlat bırakarak gidecek olduktan sonra yokluktan kurtulmuş olacaktır. Hamit bu tenasül fikriyle veremli kızı teselli eder. Kendisi, annesi, babası ölür fakat çocuğu yaşar. Bir insanın öncesini değil, fakat kendisinden bir sonrakini görmesi, onun vücudunda varlığını devam ettirmek düşüncesi, yazarı rahatlatmaktadır. Misis Kros:

"Görülmez başka bir mazmun kitab-ı sun'i hilkatte
Tenasüldür mücerred varsa bir maksat tabiatte
Anın nezdinde cem'iyet bekâyâb olmadır maksud
Peder, mader, kalır zaid düşünce mehde bir mevlud

⁶¹ İlhan, s.101.

⁶² Rıza Tevfik, a.g.e., s.43.

O bir cemiyete valid kılar bir tıfl-ı nev-zâdı
Değildir görmesi mutlak, fakat ecdâdın ahfâdı."⁶³

Abdülhak Hamit'in ruhî dinamizm ile ilgili düşünceleri, Yunan filozofu Heraclite ile aynı paraleldedir. "Bizim şairimizin kederli düşünceleri o feylesof-ı Yûnanînin tarz-ı tefekkür ve te'sirine o kadar benzer ki, Heraclite'in ruhu sanki Hamit'in kalbine girmiş zihnini tasarruf ediyor."⁶⁴ Heraclites, kainatı ve dünyayı sevk ve idare eden prensibi göstermeye uğraşırken, dünyadaki nizamın zıtlar arasındaki çarpışmadan doğduğunu ifade eder. Heraclitus'a göre ölüm ve hayat, ihtiyarlık ve gençlik, erkek ve dişi, iyilik ve kötülük... birbirine zıt olaylardır. Bunlar birbirini yok etmeye, ortadan kaldırmaya çalışırlar.⁶⁵ Dünyadaki nizamın sağlanması yolunda 'zıt unsurlar'ın rolüne dair Hamit'in düşüncelerine ayrıca değinilecektir. Eşyanın halden hale geçmesi, 'inkılâbat-ı alem', teselsül, maddenin sürekli değişimi gibi ortak anlamları haiz olan yazarın bu düşünceleri üzerinde, Heraclitus'un etkisinin olduğu açıktır. Rıza Tevfik, onun felsefesinin menşeyini tesbite çalışırken, Heraclitus'un düşüncesini nazara verir. Yani sabit olan şey ne maddedir, ne de ruhtur, ancak hal-i inkılâbdır, işte asıl varlık bu haldir. Diğer ifadeyle, sonsuz olan tek hakikat değişkenliktir.

Heraclite "bir ırmakta iki defa yıkanılmaz"⁶⁶ sözü ile bu düşüncesini özetlemiştir. Şairin:

"Bu sıfır nedir hesab içinde?
Erkam ona inkılâb içinde
Bir hiç-i zî-vücûd, yahut
Bir kabrdır ızdırâb içinde"⁶⁷

mısraları, bu konudaki düşüncelerinin özeti gibidir. Çünkü, burada 'erkam' nicelik olarak çokluğu ifade etmektedir. Yani varlık manasına kullanılmıştır ve sıfıra inkılâb etmek için bir deverân-ı daimî içindedir. Değişik ifade ile herşey hiç olmak için yuvarlanıp duruyor. Öyle ise kainat; vücud sahibi bir hiçliktir. Şair hiçliğe vücûd vermektedir. Çünkü, varlık aynı zamanda hareket halindedir. Hiçtir çünkü, sürekli

⁶³ Finten, s.150.

⁶⁴ Rıza Tevfik, a.g.e., s.135.

⁶⁵ Osman Pazarlı, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İst., 1964, s.20.

⁶⁶ a.g.e., s.21.

⁶⁷ Rıza Tevfik, a.g.e., s.145.

halden hale geçmekle bir önceki varlığını yitirmiş olmaktadır. İşte bu nedenle alem, ızdırap içinde kıvranıp duran bir mezardır.

Şair'e göre kainatın bu şekilde yaratılmasının sebebi ise Allah'ın böyle istemiş olmasıdır:

"Hoş gelmiyor, evet bire bir halde ittîrâd
Halık bu yolda cilveyi etmiş demek murâd"⁶⁸

Hamit, insan tabiatının da bu ahenk içinde yaratıldığını belirtir. Yani insanın tabiatı hiçbir şeyde bir hal üzere devam etmeyi istemez.

"Tabi'i beşer hiç bir şeyde devam ile ebediyete hahişkâr
değildir. İnsan mukteza-yı hilkatı daima bir tebdil arzu
ettiriyor. İşte dediğim güzel rayiha devamından dolayı
taaffün yerine geçiyor."⁶⁹

Ona göre eşyanın hakikatı toprak şeklinde durmaktadır.

"Durur hakikat-ı eşya türâb şeklinde
Sual-i ahret ettikçe ben bu türbetten"⁷⁰

Bu nedenle yazar, madde dönüşüm sonucu yok olsa bile en sonunda toprak olarak sağ kalacaktır, görüşünü ileri sürer:

"Yapraklar ölse de ağaçlar ölmüyor bakın;
Yahut ağaç ölür ise, toprak kalır ya sağ"⁷¹

Ayrıca, cisim ve cesetler birbirine dönüşerek yok olmadığına göre 'efkâr ile evhâm'da yok olmayacaktır. Hamit, madde için geçerli olan kanunun, akıl ve mânâ için de geçerli olduğu kanaatindedir.

"Caiz mi yok olmaklığı bî-nâm ü nişâne
Ol kaideye uymayub efkâr ile evhâm"⁷²

Yazar, ölümlle insanın yok olmadığını, ölümün de bir tahavvül olduğunu söyler. Tayflar Geçidi adlı piyesinde Kanbur'un Tayfi ile Mezarların Cümlesi arasında

⁶⁸ Ruhlar, s.42.

⁶⁹ Duhter-i Hindu, s.143.

⁷⁰ Rıza Tefvik, a.g.e., s.132.

⁷¹ Hakan, s.54.

⁷² Kaya Bilgegil, a.g.e., s.64.

geçen konuşmada ölümler konuşturulur. Mezarlar, 'hayal ve hatıratların bir asitanı' olarak kaydettikten sonra, Kanbur'un Tayfi'na:

"Ben ölmedim, demek ki tahavvüldeyim bu dem
Ukbâ hayatı böyle imiş, yok demek adem"⁷³

mısralarını söyleterek ölümün yokluk olmadığını ancak bir tahavvül olduğunu belirtir.

Şair, Allah'ın, isteği üzerine kainatı böyle yarattığını belirttikten sonra:

"Maksat budur desem mi hazan ve bahardan
Devrân-ı mihr ve meh ile leyl-i nehârdan"⁷⁴

diyerek, gerek mevsimlerin, gerek gece-gündüzün, ay ile güneşin deveranının bu sebepten olduğunu kaydeder. Ayrıca O, ölüm sonrası hayatın nasıl olduğunu İlhan'ın Tayfi vasıtasıyla bildirir.

"Bir meşhur serair imiş sâhe-i memât
Bî-nutk ve bî-lisân hep mükellimât"⁷⁵

"Düş ikametinde bu dîbâ-yı ankebut
Da'va-yı nistîde ne hoş kisve-i sebut."⁷⁶

1.2. Tezat Unsurları

Alemin görünen cephesindeki tezat unsurları, insanoğlunu her zaman sorular sormaya yöneltmiştir. Bu zıt unsurlar arasındaki uyumu akılla tespitte çalışan insanoğlu, içinden çıkılmaz durumda olduğu zamanlar, kimi vakit, bir yaratıcıya sığınmış, kimi vakit de, eşya arasındaki münasebeti kurmaya yönelik, yoğun bir zihni efor sarfederek, şairin ifadesiyle 'feylesof' olmuştur.

Şair, tezatlar karşısında çaresiz kaldığında:

"Hikmet ona en güzel devâdır"⁷⁷

diyerek, ruhî sükûna erişir. Ancak şair, sorularını metafizik alana yönelttiği zaman , ya teslim olmakta, ya da 'rihlet etmeden' bu hallerin anlaşılamayacağı ileri sürmektedir:

⁷³ Tayflar Geçidi, s.10.

⁷⁴ Ruhlar, s.42.

⁷⁵ Tayflar Geçidi, s.11.

⁷⁶ Tayflar Geçidi, s.15.

⁷⁷ İbn-i Musa, s.294.

"Hem mücrim eyleyen bizi -o- hem cezâ eden
İnsan bu hali anlamıyor rihlet etmeden"⁷⁸

Noksanlığın, çirkinliğin, mükemmele varmak için gerekli olduğunu da kaydeden yazar, günümüzde açık olarak bilinen evrim kavramına yaklaşık bir düşünceyi de işlemektedir:

"Nabz-aşnâ hakîmim o nesnâs-ı nâ-mizaç
Çirkinliğiyle ben onun etmiştim imtizaç
Lazım gibiydi ondaki noksan kemâlime"⁷⁹

Cemiyet-Tabiat arasındaki tezat, tema olarak Hamit'in eserlerinde yoğun olarak işlenir. Romantiklerin dünyaya bakış tarzını benimseyerek, insanların hayatını "tabiat" güçlerinin idare ettiğine inanır.⁸⁰ Finten piyesini bu esas üzerine kuran yazar, tabiatın işleyişindeki kat'iliğin cemiyet üzerindeki etkisine dikkat çeker:

"Adet en derse desin, ahlak ne yaparsa yapsın, mehafil-i
ülfet saçlarını, yolup, kiliselerine kadar feryâd u figân
ederlerse etsinler, tabiat her kuvvete galib, herkese
hâkim olan tabiat, sizin mahdumunuzla o kadını
evlendirmiş."⁸¹

Şair, zıt unsurların bir arada olmasından tabiatın haz ettiğini belirterek şu örneği verir:

"Tabiat, cem'i ezdaddan haz eder. İşte siz maddiyundan,
ben hayaliyyundan. İkimiz de bu derece zıt iken
aramızda izdivaç peyda oldu. Tev'emlerden ziyade
birleştik, aşıklardan ziyade birbirimizi seviyoruz."⁸²

Tezat unsurlarının cemiyet hayatındaki kimi tezahürlerine de dikkat çekmektedir.

"Melek doğdum ama ölürken hakir
Mutantan olurdum doğaydım fakir"

⁷⁸ Tayflar Geçidi, s.24.

⁷⁹ Ruhlar, s.14.

⁸⁰ Mehmet Kaplan, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, Dergah Yay., İst., 1992, c.II, s.145.

⁸¹ Finten, s.15.

⁸² Finten, s.474.

ve

Tuhafdır ki ba'zen de bir şehriyâr
Gedâ-yı garibi sayar bahtiyâr"⁸³

Cemiyet hayatındaki bu zıt unsurların arka planındaki düşünce ve sosyo-psikolojik itilere değinmeyen yazar, bu zıtlara alışmak gerektiğini vurgulamaktadır:

"Isınmak gerek serd u germe beşer
Bu ezdâde ya'ni alışmak düşer"⁸⁴

Yazar, zikredilenlerden farklı olarak tezat konusuna "Herakleitosçuluk"un perspektifinden de yaklaşmaktadır. "Dinamizm" bahsinde kısmen açıklandığı gibi Heracleitos'un öğretisi tümüyle bir sürekli akış öğretisidir. Aynı zamanda bu zorunlu ve sürekli akış içinde evrensel birlik belirir. "...aynı şeydir yaşayanla ölmüş, uyankla uyuyan, gençle yaşlı. Çünkü bunlar değişince ötekilerdir ve ötekiler değişince de bunlardır."⁸⁵ Aynı düşünceyi Mevlana şu şekilde ifade eder: "Ölmüş ekmek cana eş olunca dirilir, canın ta kendisi olur."⁸⁶ Şairin 'Dinamizm' bahsinde de bu düşüncelerle aynı paralelde olduğunu görmüştük. Şairin vurgu yaptığı, bir diğer yön ise, alemdeki tezatlar sayesinde 'evrensel birliğin' oluştuğu düşüncesidir. 'Ezdâdın içtimâi' şaire göre aleme düzen vermektedir. Heracleitus'un "dünyadaki nizam zıtlar arasındaki çarpışmadan doğar."⁸⁷ düşüncesini Hamit şu mısralarda özetler gibidir:

"Ezdâdın içtimâ-i verir dehre nizam
Bensiz felekte belki de olmazdı intizam"⁸⁸

Finten piyesinde de bu düşüncesini değişik açıdan tamamlamaktadır.

"Tabiat zevk edinmiş ta ezelden cem'i ezdâdı
Bina-yı alemin ezdâd gûnâ-gûndur evtâdı"⁸⁹

⁸³ Sardanapal, s.34, 35.

⁸⁴ Sardanapal, s.36.

⁸⁵ Orhan Hacerlioglu, Felsefe Sözlüğü, Remzi Kitabevi, 9. baskı, İst., 1994, s.160.

⁸⁶ Mevlana, Mesnevi, M.E.B. Yay., c.2, s.102.

⁸⁷ Osman Pazarlı, a.g.e., s.20.

⁸⁸ Tayflar Geçidi, s.84.

⁸⁹ Finten, s.129.

1.3. Yokluk Düşüncesi

İnsan, varlığının kökenini sorgulamaya başladığı andan beri, yokluk fikrini de düşünmeye başladı. Eski Yunan filozoflarından Hesiodos kainatın ilk maddesini, "Kaos" diye tavsif eder. Hind mistisizminde, herşeyin kendisinden çıktığı bir karanlık ve bölünmemiş bir dalgalanmanın varlığından bahsedilir. Varlık yokluktan veya yokluğa benzer bir varlıktan doğdu... şeklindeki düşünce, insan düşüncesinde, ötesine geçilmez bir hudut gibi bugüne kadar gelir.

Türk edebiyatında, yokluk fikri üzerinde ilk duran şair Akif Paşa'dır. 'Adem Kasidesi'nde, baştan sona kadar yokluk tezi işlenmiştir. Mehmet Kaplan'ın da belirttiği gibi, Heidegger'e göre insan, yokluğu sıkıntılı bir ruh hali, filozofun tabiri ile 'ürkme', korku içinde idrak eder.⁹⁰ Batılılaşma dönemi Türk şairleri arasında metafizik meseleler üzerinde en çok duran Abdülhak Hamit'in bedbin kişiliği dikkate alınırsa, şairin yokluğu neden derin biçimde idrak etmiş olduğu anlaşılır. Ancak şairin yokluğu idrak ediş tarzı, Akif Paşa'da olduğu gibi değil, bilakis tersinedir. Çünkü Hamit'e göre, herşeye rağmen -sıkıntı, cefa v.s.- dünyaya gelip de Allah'a iman edebilme, hiç gelmemiş olmaktan iyidir: Hafız'ın Tayfı:

Bir an gelib de eylemek iman-ı kibriyâ
Hiç gelmemiş bulunmadan evlâ değil mi ya?⁹¹

der. 'Dinamizm' bahsinde de görüldüğü gibi, yazar, dönüşümü, büyük ölçüde yokluktan kurtulmak imajı çerçevesinde yorumlamaktadır. Kaya Bilgegil 'Gazup Bir Şair'de, bütün mevcudatın yok olmaya doğru gittiğini ifade eden mısralara dikkat çeker:

"Adem olmakta bütün mevcudât
Buna şahit değil mi meşhudât"⁹²

Ancak, bütün mevcudatın yok olmaya doğru gittiğini ifade eden yazar, yokluğa karşı çetin bir tavır içindedir:

"Develer kini bende kin-i adem"⁹³

⁹⁰ Mehmet Kaplan, Edebiyatımızın İçinden, Dergah Yay., İst., 1978, s.49.

⁹¹ Tayflar Geçidi, s.75.

⁹² Kaya Bilgegil, a.g.e., s.62.

⁹³ a.g.e, s.62.

Yokluğa karşı yumruklarını sıkkan şair, insanlık için en ağır cezanın yokluk olduğu kanaatindedir:

"Yokluk değil mi adem için en büyük ceza"⁹⁴

Şaire göre insan bir 'cihân-ı ma'nâ'dır. Bu nedenle onun yok olmasını akıl alamaz:

"Amma içi bir cihân-ı ma'nâ
Kim eylemiyor kabul-i ifnâ"⁹⁵

Hiç olması icab eden bir varlığın yaratılmasını lüzümsüz gören şair, bu dünyaya gelişte bir maksat olması gerektiğini söyler. Bu nedenle ruhun yaratılmasındaki asıl maksadın, asli merciye kavuşmak olduğunu belirtir.

"Maksat seninle merci-i asliyedir vusul
Ruhıyyetin kalırsa bu maksat bulur husul"⁹⁶

Rıza Tevfik'e göre de Hamit'in asıl ürktüğü nokta yokluktur. Mükevvenât (oluşlar) hep yalan hep hayal olsa bile, ölüme nisbetle yine bir şeydir. Sonsuzluğa nisbetle de ölüm bir şeydir. Bütün bunlara bir sebep yoksa bile kainat kendi kendine bir şeydir. Ve madem ki biz onun içindeyiz, öyle ise biz de bir 'şey'iz, hiç değiliz.

"Nisbet ölüme hayat bir şey!
Nisbet ebede memât bir şey!
Bir şey yok ise buna müsebbib,
Elbette bu kainat bir şey!
Madem ki onda dahiliz biz
Denmez ki hayal-ı zâiliz biz"⁹⁷

Abdülhak Hamit'in yokluk karşısındaki tavrı yumruk şeklindedir. İnsanlık için en ağır cezanın yokluk olduğunu ifade eden yazar, bu yönüyle, arzularına, umutlarına kavuşamadığı için sükût-ı hayale uğrayan Akif Paşa'dan farklı bir yokluk düşüncesine⁹⁸ sahiptir. O yokluğun varlık olarak yokluğunu öne sürmüyor. Şaire göre yokluk, hiçlik vardır. Zaten şairin ürktüğü asıl noktanın yokluk, hiçlik, ölüm olması bunların varlığını kabul ettiğini göstermektedir. Ancak şair herşeye rağmen, bütün sıkıntı, cefa ve ezalara karşın var olmanın hiç olmamaktan iyi olduğunu savunur. Yazar, varlığın

⁹⁴ Ruhlar, s.21.

⁹⁵ Kaya Bilgegil, a.g.e., s.64.

⁹⁶ Ruhlar, s.16.

⁹⁷ Rıza Tevfik, a.g.e., s.138.

⁹⁸ Mehmet Kaplan, Edebiyatımızın İçinden, s.48, 53.

varlıktan, hiçliğin hiçlikten başka bir şey olmadığını benimseyen felsefi tutumla (özdeşlik sistemi)⁹⁹ yakınlık arzeden bir düşünceye sahiptir. Çünkü, şair, varlığın yok olmaması gerektiği üzerinde deliller icad ederken, varlığın karşısında salt yokluğu benimsemiş olmaktadır.

1.4. İzafilik Anlayışı

İzafilik: Bütün bilgilerimizin bizzat bize, ölçülerimize ve duygularımıza göre izafi olduğunu, bizim mutlak ve yakînî bilgiye ulaşamayacağımızı, bizim ancak fenomenleri ve onlar arasındaki münasebetleri bilebileceğimizi ileri süren felsefi meslek¹⁰⁰ olarak tanımlanır. Abdülhak Hamit, piyeslerinde, rölativizmi sistematik şekilde ele almış değildir. Ancak algılamalarımızın, içinde bulunduğumuz durum ve duygularımıza göre olduğu üzerinde durur. Diğer bir ifadeyle objenin nitelik yönünden mahiyeti duyumlarımıza göre anlam kazanmaktadır. Finten piyesinde bu konuya değinen yazar, özetle: İhtiyarlığın ihtiyarlara göre kötü, çocuklara göre ise güzel olduğunu vurgular.¹⁰¹ Aynı şekilde gençlik, mutluluk, fakirlik gibi konularda, göreceliğin etkisi üzerinde durmaktadır. Gazaplandığı zamanlarda hakikatten nefret ettiğini belirtirken, sakın zamanlarında da en büyük hakikatin vicdan olduğunu söyler: Kaya Bilgegil'e göre 'Münâcâat'ta geçen "vicdandır en büyük hakikat" mısraı ile Hamit rölativist bir çizgidedir.¹⁰² Rıza Tevfik de onun bu görüşlerine değinirken, onun "mebadî-i mülâhazâtını" kendi vicdanından aldığını belirtir. O zaman da: iyi-kötü, güzel-çirkin, birer 'ayan-ı sabite' olmaktan çıkar ve bunlara kıymet veren de bizim hislerimiz¹⁰³ olduğuna göre yazar, izafiliğe kaymaktadır.

Şaire göre mânâ görüştedir. Yani, biz objeyi hislerimize göre algılamak, objenin salt varlığında bir değişme olmamaktadır. Ancak obje bizim hislerimize göre kıymet kazanmaktadır. Bu kıymetin -az,çok- küçük,büyük- olarak ifade edilmesi ise objenin gerçek varlığında nicelik değişmesine yol açmaz:

⁹⁹ G.W. F. Hegel, Seçilmiş Parçalar, Remzi Kitabevi, s.73.

¹⁰⁰ S.H. Bolay, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, s.228.

¹⁰¹ Finten, s.288, 296.

¹⁰² Kaya Bilgegil, a.g.e., s.74.

¹⁰³ Rıza Tevfik, a.g.e., s.63.

"En yükseğiydi dağların -evvel bu, şüphesiz;
Herşey çocuk gözünde büyür öyle bilmişiz,
Herşey benim gözümde fakat şimdi pek küçük;
Mânâ görüştendir, bu demek yok küçük büyük."¹⁰⁴

Hamit, siyah rengin yalnız 'nişâne-i mâtem' olmadığını, bu rengin aynı zamanda bir çok kusur ve kabahati örten bir mahiyeti haiz olduğunu da belirtir. Burada yazar, nesnel olana, nesnel olanın kendi iç dünyasında tekabül ettiği his ve düşünce ile yaklaşır ki, bu da rölativizmden başka bir şey değildir.

"Siyah renk bir çok kusur ve kabahati de sitardır. Daima nişâne-i mâtem değildir"¹⁰⁵

1.5. Rüyaya Yaklaşımı

Şairin rüyayı algılayış tarzı, rüyayı, gerçekleşmemiş arzuların ifadesi olarak tarif eden psikanalistlerden farklıdır. Rüyayı, gündüzün yaşanılmış ve düşünülmüş olanın daha geniş bir mefhumla şuur-altının tezahürü şeklinde algılayan günümüz psikolojisinden farklı olarak yazar, rüyayı hiç bilinmeyen şeylerin, mazinin veya istikbalin görünmesi olarak telakki eder. Dünyayı, bazen Halık'ın rüyası olarak¹⁰⁶ bazen, mutsuz durumlarda sıradan 'bir tekrar' rüya olarak gören şair¹⁰⁷ bazen de bir sürü hadisenin vuku bulduğu bir anda, varlığa dair yürüttüğü muhakemeler ile işin içinden çıkamayarak, bulunduğu anı rüya olarak telakki eder.¹⁰⁸ Bu yönüyle rüya, zor durumlarda sığınılan bir yerdir. Reelden kaçan şair, rüyaya sığınır.

Diğer taraftan rüyayı, uyku saatlerinin boş geçmemesi şeklinde algılar. Hamit'e göre rüyasız geçen uyku, yaşanmamış saatler, aynı zamanda sevgilisiz geçen günler gibidir.

"Dört aydan ikisi sizi görmeden geçtiği için, aydan günden sayılmaz. Rüyasız uykuda geçen zaman gibi bir şeydir. Karanlık aslı yok, ne olduğu bilinmez bir zaman."¹⁰⁹

¹⁰⁴ Hakan, s.54.

¹⁰⁵ İbn-i Musa, s.38.

¹⁰⁶ Hakan, s.54.

¹⁰⁷ İlhan, s.114.

¹⁰⁸ Sardanapal, s.212.

¹⁰⁹ Sabr-u sebat, s.104.

Rüyaya, reel hayattan daha fazla ehemmiyet vermenin, romantiklerden gelen bir özellik olduğunu biliyoruz. "Bugün herkesçe malum ve müsellemdir ki Hamit Bey Fransız romantizmini bizim alem-i irfanımıza nakl ve te'sis etmekle o azim inkılab-ı edebinin en muvaffak amili olmuştur."¹¹⁰ Rıza Tevfik'in de işaret ettiği gibi, romantizmi edebiyat ve düşünce hayatımızda te'sis eden Abdülhak Hamit'in bu yönüyle bizi ilgilendiren tarafı, piyeslerinde kahramanlarının rüyaya fazlasıyla ehemmiyet vermiş olmalarıdır. 'Yabancı Dostlar'da:

"Bir kimseyi mes'ul edemez rüya"

diyen Erkek'e, Kız şu cevabı verir:

"Elbette eder, çünkü o bir maksadı gizler."¹¹¹

Şairin rüyaları, Freud psikanalizinin dışında tahlil edilmesi gereken rüyalardır. Yani bu rüyaların menşei, yaşanmış hadiselerin veya şuur-altının dışındadır. Örneğin, Macera-yı Aşk'ta Zeyneb, sonradan olan bir hadiseyi evvelce rüyasında nasıl gördüğünü anlatırken,¹¹² Eşber'de ise Hamit, İskender'e daha tanımadan önce Sumru'yu rüyasında gördürür:

"Rüyalarım giren melekten
Hiç farkı yok ah o dil-rûbanın"¹¹³

Bazen özlenilen, düşünülen, gerçekleşmesi istenilen bir şeyin rüyalara aksettiğini görüyoruz. İbn-i Musa piyesinde Azra:

"Ben en hakiki şeyleri bilmem ki rüyada mı görüyorum?
Bu gece bir karanlık mahalde naim-i seyyar halinde bir beyazlı mahluk gördüm. Ve ona 'Edlina Merkado! Azra binti Anez'i unutma!' diye nidâ ettim. İşitti ve korkarak sükût etti. Uyandım."¹¹⁴

Aynı şekilde İçli Kız'da İzzet'in Sabiha'yı gördüğü rüya, tabiatın güzellikleri içinde aşk ve hûlya dolu bir rüyadır.¹¹⁵

¹¹⁰ Rıza Tevfik, a.g.e., s.32.

¹¹¹ Yabancı Dostlar, s.25.

¹¹² Macera-yı Aşk, s.198.

¹¹³ Eşber, s.17.

¹¹⁴ İbn-i Musa, s.292.

¹¹⁵ İçli Kız, s.24, 26.

Hamit, hayali hakikata tercih ettiği gibi, rüyayı da gerçek hayata tercih eder. Tarık da sevgiliyi gösteren rüyaya, dünyayı feda etmekten çekinmez:

"Ne deyim vaslının evsâfında
Nice tabir olunur ol rüya!
Öyle rüyaya fedadır dünya."¹¹⁶

Rüyaya, arzulananların görüldüğü bir çeşit "alem-i misal" der. Finten'de Blanş hiç tanımadığı annesini rüyasında görür:

"Girer hala dahi bilmem nedir rüyama bir peyker
Benim der, validen, heyhat! Benden taze bir duhter."¹¹⁷

Rüyaya bu denli ehemmiyet veren şair, kahramanlarını rüyanın tesiri altında bırakır. İbn-i Musa'da Mervan'a aşık olan prenses dö Lüsitanya, Kraliçe İzebella'yı kıskanmaktadır. Sarayda kraliçenin odasının yanındaki salonda uyurken bir rüya görür. Rüyada, başına yıldırım düştüğünü görmüştür. Gördüğünün hakikat olabileceği endişesi onu dehşete düşürür.¹¹⁸

Abdülhak Hamit, rüyayı, piyeslerindeki vak'aları tamamlamada, bir nevi yardımcı unsur olarak da kullanır. Ya da şahsiyetinin patolojisi gereği rüya piyeslerinde önemli yer tutar. Turhan'da Yakub'a aşık olan prenses Lized, korkunç bir rüya görür. Yine Yakub'u seven Dilşâd Hatun, prensesin rüyasına bir kâbus gibi girer. Lized, onu bir baykuş olarak telakki eder, yahut rüyasında o şekilde görmüştür. Yakup ise kanlar içindedir:

"Musibet uykuma girmek nedir o müdhiş bûm
Göründü sonra da kanlar içinde yakub'um"¹¹⁹

Şairde rüya, Freud psikanalizinin dışında, romantizmden gelen bir özelliği taşımakla beraber, ferdî, bir yaklaşımın da sonucudur. Kahramanlarının rüyaya fazlaca ehemmiyet verdiğini gördüğümüz Hamit, rüyayı bazen de reel hayattan kaçışta sığınılacak bir melce olarak görür. Piyeslerinde, bir motif olarak işlenen rüya, nasıl olursa olsun Hamit için vazgeçilmezdir. "Esasen burada mühim olan görülen rüyalar değil, bu rüyalar karşısında veya umumiyetle rüya hakkında vak'a kahramanlarının

¹¹⁶ Tarık, s.23.

¹¹⁷ Finten, s.143.

¹¹⁸ İbn-i Musa, s.122.

¹¹⁹ Turhan, s.86.

gösterdikleri davranışlardır. Bu şahıslar rüyalara hakikatten daha fazla kıymet verirler. Rüyalar çok defa hakikatin habercisidirler. Bunlara rağmen Hamit'te bir Freud rüyası bulmak ve rüyaları psikanalize tabi tutmak lüzumsuzdur. Bunlardan bir kısmı eski şark efsanelerinden mülhem basit rüya-hakikat münasebetleridir. Diğerlerinde ise rüya ile hakikatin veya şuur-altının alakası kolayca keşfedilir. Bizim bahsimizi alakadar eden nokta, kahramanların rüyalar dünyasına reel dünyadan daha fazla ehemmiyet vermeleridir ki bu da geniş mânâsı ile romantizmin esaslarındanıdır."¹²⁰ Hakan piyesinde Günay Hatun'un rüya hakkındaki fikirleri Hamit'in düşüncelerini, toplu olarak yansıması bakımından önemlidir:

"Rüyada bir güzel kız olur tayf-ı makbere,
Ya bir acûze nâil olur vasl-ı dilbere.
Rüyada ba'zı kerre de mahbus olur nefes,
Bir hâh-şâh içindesiniz, bir demir kafes!
Ba'zen uçarsınız, açılır yâl ü bâliniz;
Ba'zen çıkar bulutlar içinden hayâliniz.
Rüya olur ki doğruya benzer çıkar boşa;
Gelmez hayal u hatıra, lakin gider hoşâ
Gökâlp, o kahraman beni, Hakan da Konçuy'u
Almıştı düşte dün gece, gördün mü uykuyu?
Elbette böyle olmalı ikaza muktedir!
Olmaz ya öyle şey bu fakat bence ukdedir!"¹²¹

1.6. Zaman Anlayışı

Hamit, zamana belirlenmiş bir çerçeve çizmektedir. Allah'ın bütün eserlerini içinde topladığı zaman; ona göre gelip geçen değildir. Ancak geçen, geçici olan biziz. Çünkü şimdiye kadar varolan binlerce yetişmiş büyük insanlar, artık zevale ermişlerdir. Eflatunları, Sokratları örnek gösteren yazara göre bunlardan başka daha nicelerinin bugün adını bilmek dahi muhal olmuştur. Tarhan piyesinde Ya'kub Çelebi:

"Değil zaman, biziz ancak geçen..."¹²²

¹²⁰ Orhan Okay, a.g.e., s.43.

¹²¹ Hakan, s.49.

¹²² Tarhan, s.71.

der. Kaya Bilgegil'in kaydettiği mısralarda da zamanın değil, bizlerin geçici olduğuna vurgu yapılmaktadır:

"Var imiş binlerce erbâb-ı Kemal
Hepsi makrun-ı zeval olmuş bugün
Gerçi Eflatunlar Sokratlar
Bunda bâdî-i mekâl olmuş bugün
Ya nic olmuş anların eslâfi kim
Nâmını bilmek muhal olmuş bugün"¹²³

"Zamana Bir Kaç Hitâb" başlıklı şiirinde zamanla ilgili ilginç fikirleriyle karşılaştığımız Hamit, bunları piyeslerinde de sürdürür. Macera-yı Aşk piyesinde zamana belirlenmiş bir çerçeve çizer. Şirin:

"Sen kendini düşün. Şimdi Haydar gelirse ne yapacaksın?"

Sakibe Sultan:

Haydar mı gelecek? Ne zaman? Haydar'ın geleceği gibi
bir zaman var mıdır?"

Şirin:

"Ne demek? Haydar zamanın haricinde mi gelecek?"¹²⁴

Yine Macera-yı Aşk piyesinde sevgilisi Haydar ile görüşmeyi şiddetle arzulayan Sakibe Sultan, zaman ve tali'den yardım ister:

"Hani o zaman?... Hani o tali' "

Şirin:

"Tali', zaman... Allah'dan beklerim ki ikisi de bize yardım eder."

Sakibe Sultan:

"Teselli.... faidesiz teselli"

Şirin:

¹²³ Kaya Bilgegil, a.g.e., s.24.

¹²⁴ Macera-yı Aşk, s.35.

"Niçin? Belki bir vakt olur, biz de bahtiyar oluruz. Allah büyüktür. Hem benim indimde herkesin bildiğinden bin kat daha büyüktür."¹²⁵

Şair, zaman ve tali'den yardım istemekle uluhiyeti bu unsurlara takim etmiş olmaktadır. Aynı düşünceyi Hamit'in eserlerinden hareketle nazara veren Kaya Bilgegil Hamit'in zaman hakkındaki düşüncelerini daha da açığa kavuşturmuştur.

"Ey zaman ey sâni-i ruy-ı zemin
Cami-i âsâr-ı Rabb-ül alemin"¹²⁶

Bu ifadelere göre zaman; hem yeryüzünün yaratıcısı, hem de Allah'ın eserlerini içinde toplayandır.

Allah'ın adının zamana yâdigâr kalmış olmasını ifade ederken, uluhiyeti taksim etmiş olması da açıklık kazanmaktadır:

"Zirde bâlâda merfu ü basit
Cümle mevcüdata bir sensin muhit
Sırr-ı hilkat sende olmuş aşkar
Nam-ı Hâlık sende kalmış yâdigâr"¹²⁷

Aynı noktaya dikkat çeken yazarlardan birisi de Ahmet Hamdi Tanpınar'dır. Tanpınar'a göre de, Hamit, Allah'a ait bir çok sıfatı doğrudan doğruya zamana nakleder. Hamit'in daha çok şiirlerini dikkate alan Tanpınar: "Zamana Bir Kaç Hitab" başlıklı şiirden örnekler verir:

"Ey zaman, ey sanî-i ruy-i zemin
Cami-i âsâr-ı rabbü'l-âlemîn
Sensin ancak mebde-i deh-i kühen
Belki tarih-i uluhiyyet de sen"

Tanpınar Hamit'in bu ifadelerini "Newton'un zamanı mutlak bir varlık sayan ve Tanrı'nın bir nevi organı addeden "sensorium dei" telakkisine" bağlar. Zamanın Tanrı'nın bir organı oluşuna daha da yakın beyitler olarak Tanpınar:

¹²⁵ Macera-yı Aşk, s.29, 30.

¹²⁶ Kaya Bilgegil, a.g.e., s.21.

¹²⁷ a.g.e., s.21.

"Bâzen insan der tecelli bendedir
Halbuki zât-ı tecelli sendedir"¹²⁸

mısralarına gönderme yapar.

Şairin zamanın görelî oluşu konusundaki tavrı nettir.

"Bende tazyif eyledi maziyi hâl
Hâle de âti güler bî-kîl ü kâl"¹²⁹

Zamanın görelî oluşunun sosyal hayattaki tezahürlerine de vurgu yapan şair, Tarık piyesinde, zamanın ve durumun icaplarına uygun hareket etmenin lüzumundan bahseder. Hamit'e göre insanlar arasında geçerli olan kanunların zamanın hükmüne göre konulması ve yürütülmesi gerekir ve yine bazı kanunların zamanın hükmüne göre değiştirildiği, imha olunageldiği bir vakıadır.

Tarık:

"...Bir hükümdarı mahza düşman olduğu için öldürme de kimse şüphe etmez ki mugayyir-i insaniyettir. Fakat icabât-ı vakt ve hale tevfiğ-i hareket etmek lazımesini de yine o insaniyetin mukteza-yı tabiiyesindedir. İnsanlar beyrinde mer'i olan kavanin hükm-i zamana göre te'sis ve icra ve yine hükm-i zamana göre tağyir ve imha olunageldiği mülâhazasını bertaraf etmekle beraber, me'mur amire, amir kanuna tabi' kanun ise icabat-ı zamaneye muvafik olmak lazım geleceğidir. Hatır olunduğu halde insanın imaret ve amiriyet vazifesi tabiiyyet ve me'muriyyet sıfat-ı levazımından olarak bir mecburiyet-i mutlaka ve bir meşruuiyyet-i musaddaka tahtında ihtiyar ettiği hareket-ı mugayyir-i insaf ve insaniyet de olsa, mahkeme-i hakikatte toplanan hükkam-ı ukul, hükm-i zamanı düşünerek o hareketleri ma'fuv ve ma'zur görmek iktiza eder."¹³⁰

¹²⁸ A.H. Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s.531.

¹²⁹ a.g.e., s.531.

¹³⁰ Tarık, s.68, 69.

İnsanın zamana tabi varlıklar olduğunu, onun hükmü altında yaşadığını, faniliğın ise zamanla mukayyed olmadığını söyleyen şair,

"Anladım ki sensin ancak ey zaman
Sende mevcuduz, senin hükmündeyiz
Tabi'iz her hükmüne alemde biz"¹³¹

yollu sözleri ile zamana hâkim sıfatını vererek, onu ayrıca intikam alıcı olarak da görür.

"Zaman müntakimdir, zemin mezbehe
Bu dünyada yoktur emin mezbehe"¹³²

Zamanı hem hâkim hem müntakim olarak veren yazar böylece uluhiyete ait çeşitli vasıfları zamana taksim ederek onu bir çeşit yaratıcı olarak telakki eder.

Hamit'in zaman konusundaki görüşleri İslam felsefesindeki zaman mefhumuyla çelişir. İslam felsefesine göre zaman eşyanın hareketinin tabii bir neticesidir. Ancak İslam felsefesi, zaman konusunda netice olarak belirlenmiş bu tanımdan daha önce, zamanı doğuran amiller üzerinde tartışmıştır. Kalam ilmine göre zamanı anlamak için, imam-ı mübin ile kitab-ı mübin kavramlarına uzanmak gerekmektedir. Kur'an'da mükerrer yerlerde ifade edilen bu kavramlar, tefsircilerin ortak görüşüne göre ilahi ilmin ünvanlarıdır. Bu ünvanlardan imam-ı mübin; görünen alemden ziyade görünmeyen (gayb) aleme bakar. İçinde bulunduğumuz andan çok, geçmiş ve gelecekle ilgilenir. Yani eşyanın başlangıçları, kökleri, asılları, mükemmel bir nizam içinde eşyanın vucutlarını (formlarını) sanatkârane netice vermesiyle, ilahi ilmin düsturlarının bir defteri ile tanzim edildiğini gösteriyor ve eşyanın neticeleri, nesilleri, tohumları, ileride gelecek varlıkların programlarını içine aldıklarından ilahi emirlerin küçük bir mecmuası hükmünde olmaktadır. Kitab-ı mübin ise görünmeyen alemden ziyade görünen aleme bakar. Yani geçmiş ve gelecekte çok, hazır zamanla ilgilenir. Bu nedenle imam-ı mübin kader defteri ise kitab-ı mübin kudret defteri mesabesindedir. Diğer bir ifadeyle imam-ı mübin teorik ise kitab-ı mübin pratiktir. İşte teorik kısım diyebileceğimiz imam-ı mübin olan kader defteri, pratik kısım diyebileceğimiz kitab-ı mübin olan kudret defterine etki ederek zerrelere harekete geçirmektedir. Ve bu zerrelere hareketi teoriden pratiğe yani görünmeyen gayb aleminden görünen

¹³¹ Kaya Bilgegil, a.g.e., s.24.

¹³² Tarhan, s.121.

(şehadet) aleme geçişte bir ihtizazı (titreşim) ve hareketi oluşturur. Sonuç olarak bu hareket, zaman denilen kavramı meydana getirmektedir.

Bu nedenle Hamit'in zaman konusundaki telakkileri ile kalam ilmi açısından zamanın yorumu arasındaki fark açıktır. Şair, zamanı sonuç olarak öncesinin başlangıcı ve sonrasının bitişi olmayan, bir tecelli sahası ve üç buuduyla -mâzi, hal, ati-ibret aynası olarak görür. Ve yine ona göre:

"Dünya dünya olalı sitem-dideler muâtebi olan zaman,
bizim asrımızda temayüz etmiş."tir.¹³³

1.7. Dünya Hayatına Bakışı

Abdülhak Hamit'in bedbin kişiliği fikirlerine de yansımıştır. Dünya hayatını yalancı bir rüya, bir "sitemgâh-ı fenâ", bir zıll-ı zail (gelip geçen gölge) gibi çeşitli şekillerde algılayan şairin, dünya hayatına dair düşünceleriyle, Budizm'den, Eflatun'un ideler felsefesine ve İslam tasavvufuna kadar bütün mistik düşünce sistemleri arasında müşterek noktalar aramak mümkündür. İçli Kız'daki şu ifadeler, bahsedilen müşterek noktaları hatırlatan kabildendir:

"Demek insanın asıl aradığı bu dünya değilmiş. Ne varsa
hepsi bî-esas imiş. Hepsi hâb ü hayal imiş. Ahiret, güneş,
dünya, zıll-ı zâil, bekâ hakikat, fenâ bâtil imiş."¹³⁴

Hamit, geçen günlerin birer rüyadan farksız olduğunu ifade eder:

"Güzar ettim bu gurbet-gehte bir çok dest ü deryâdan
Ne gördümse yazık tefrik olunmaz şimdi rüyadan"¹³⁵

Rüyaya, reel dünyadan daha çok ehemmiyet vermenin, romantiklerden gelen bir özellik olduğunu biliyoruz. Hamit, bedbin kişiliğinin de etkisiyle dünyayı bir 'rüya-yı kâzibe' olarak değerlendirir. Dilşad'ın Ruhu:

"Dünya hayatı halbuki rüya-yı kâzibe"¹³⁶

fikrini bir başka yerde de tekrar eder:

¹³³ A.H. Mektupları, s.135.

¹³⁴ İçli Kız, s.87.

¹³⁵ Orhan Okay, a.g.e., s.43.

¹³⁶ Ruhlar, s.65.

"Derdik hayat-ı aleme rüya-yı kazibe".¹³⁷

Şair, sitemgâh-ı fenâ dediği dünyaya gelişe de mânâ veremez:

"Maksat ne ki geldim bu sitemgâh-ı fenâya"¹³⁸

Ona göre dünya insanoğlu için aynı zamanda bir gam kaynağıdır:

"İnsan ki bu alemde bütün çektiği gamdır."¹³⁹

Dünya hakkındaki bu bedbin görüş için şark ve garp edebiyatlarında pek çok misal vardır. Hamit devrinin felsefi şiiri için bir başlangıç teşkil eden 'Adem Kasidesi'nin bazı beyitlerini ele alalım:

"Biz bu mihnet-geh-i hestiye küçükken geldik
Yoksa kim eyler idi terk-i kühenca-yı adem"

Yine Akif Paşa'ya göre insanı dünya denen gamhanede avutan ademdir:

"Avutan halkı bu gamhanede oldur yoksa
Olmasa müşkil idi tesliye bahşâ-yı adem"¹⁴⁰

Abdülhak Hamit, gam ve elem insana ait olup, insanın olduğu yerde bunların da olacağını vurgular. Çünkü Dilşad Hatun gam ve elem yeri olan dünyadan cennete giderek, ahiret dünyasını da hüznün yerine çevirdiğini söyler:

"Dünya dâr-ı gam ve elemdir
Geldim gamlarla ben bihişte
Ettim ukbâyı dâr-ı ahzân"¹⁴¹

Şair aynı zamanda dünyayı gelip geçenlerin gözünde bir uyku ve hayalden ibaret görmektedir.

"Kaplamiş âlemi zâlâm-ı leyâl
Hep gezenler gözünde hâb ü hâyâl"¹⁴²

137 a.g.e., s.31.

138 Kaya Bilgegil, a.g.e., s.33.

139 a.g.e., s.34.

140 Mehmet Kaplan, Şiir Tahlilleri, I, s.17.

141 Tarhan, s.151.

142 Tarhan, s.123.

Dünyayı bu şekilde algılayan yazar, hayatın kendi nazarında kıymetsiz olduğunu ifade eder. Nesteren, uzaklaştırılması güç bir ızdırabının olduğunu söyler. bu ızdırabı ise 'hayat'tır. Hürmüz'ün "o bir ni'mettir" demesine karşılık Nesteren:

"Ki benim nazarımda bi-kıymettir"¹⁴³

şeklinde cevap verir. Şair kahramanlarına bu tür telakkiler ettirdiği vakit, onların karamsar bir tablo içinde olmalarına özen gösterir gibidir. Emir Çoban, İlhan'ın emîri iken, savaştan sonra cezaya çarptırılmak istenir. Bunun üzerine Hulu Han:

"rü'ya mı nedir gördüğümüz"

diye sorar.

Emir Çoban:

"Dünya dediğin, ah ey oğul, zati nedir ya?"¹⁴⁴

şeklinde karşılık verir. Aynı şekilde Akın Darakes harp meydanında dua eder. Etrafında silah ve asker sesleri arasında şimşek, yıldırım ve yağmur. Akın şaşkınlık içerisinde varlığa dair bir takım muhakemeler yürütür. İçinden çıkamaz. Ve bu durumu rüya olarak telakki eder.

"Sıkıldım bu rüyayı tabirden"¹⁴⁵

Rıza Tevfik, Hamit'in, alemin vücudunu nefy ettiğine dikkat çekerek bununla "yegane farzedilen hakikat-ı zatiye inkar olunmuş sayılmaz" demektedir. Hamit'e göre, bir hayal ya da gölge olan varlık diğer tabirle hiçliktir. Bütün varlık hiçlik olduğuna göre, hiçlik ise hepsi oluyor.

"Alem diyoruz! Hayaldir hep!

Gördüklerimiz zılaldir hep!

Tabir-i diğerle hepsi hiçlik

Hiçlik ise hepsidir kezalik"

Burada alemin vücudunun inkar edildiğini gördüğümüz bu mısralar yine Rıza Tevfik'e göre "bilakis Hakk'ın ve yalnız Hakk'ın vücudunu ibraz ve ispat edebilmek için, alemin vücudunu inkar etmek, bir vechile pek mantıklı"¹⁴⁶ görünmektedir.

¹⁴³ Nesteren, s.13, 14.

¹⁴⁴ İlhan, s.114.

¹⁴⁵ Sardanapal, s.212.

¹⁴⁶ Rıza Tevfik, a.g.e., s.93.

Bu konuda Hamit'in bir tenakuzuna da tesadüf etmekteyiz. Çok kere alemin rüya olduğunu ifade eden şairin şu mısraları onun tenakuzunu gösterir:

"Rüya deriz cihana, hakikat değil bu da,
Rüya da olsa elbet -o rüyası Halikin"¹⁴⁷

Sonuç olarak Hamit, nasıl ki rüyayı birer hakikat olarak telakki ediyorsa bu dünyayı da birer rüya olarak telakki etmektedir. Bu düşüncede İslam felsefesi ve mistisizminin de etkisi vardır. İslamdaki öte dünya inancı, bu dünyanın gerçek alemin birer görüntüsünden ibaret olduğu şeklindeki inanış, Platon'un ideler nazariyesi aynı şekilde Gazali'nin rüya olayı ve bu konuda Kur'an'daki ayetler, Hamit'i içinde yaşadığı dünyayı rüya olarak telakki etmesinde etkili olmuşlardır.

1.8. İnsan Anlayışı

Abdülhak Hamit, insanı değişik açılardan piyeslerine konu etmiştir. Ona göre, insan, bazen ihtiraslarının esiri bazen yaratılmasındaki hikmete ters hareket eden bir varlık bazen de geçici olduğu bu dünyada, sonsuzluğu arzu eden ancak ulaşamadığı için bulanımlarla dolu trajik bir konuma sahiptir. Abdülhak Hamit, herşeyin bir maksat için yaratıldığı görüşündedir. Yani o hikmete inanır. Şayet insan ölümden sonra yok olacaksa, o zaman yaratılması lüzumsuzdur. Demek ki insan da maksatsız yaratılmamıştır. İşte Hamit'e göre asıl maksat:

"Maksat seninle merci'i asliyedir vusûl
Ruhiyyetin kalırsa bu maksat bulur husul"¹⁴⁸

ruh ile aslî merciye ulaşmaktır.

Hamit'e göre insan, varlık aleminde gözükmeyen bir sıcaklık idi. Can ve teni de ondan vücuda gelmiştir.

"Vaktıyla söyle, sen ne idin, söyle ey kadîd
Bir germ idin meşime-i hestîde nâ-bedîd
Ondan vucuda geldi demek sende can ü ten"¹⁴⁹

¹⁴⁷ Hakan, s.54.

¹⁴⁸ Ruhlar, s.16.

¹⁴⁹ Tayflar Geçidi, s.34.

İlmi, fazileti ve güzel zevkleri ile insanı, fani alemde takdir edilen, beğenilen mu'ciz bir varlık olarak telakki eden şair, onun bu vasıfları ile Rabb'ine bağlanabileceğini belirtir:

"Fani desek de biz hele ebnâ-yı âdeme
Kesbeylemekde rabıta Rabb-i âlim ile
İnsan o ilm ü fazl ile zevk-i selim ile
Manzume-i fenâda ne mu'ciz bedi'adır."¹⁵⁰

Bu durum aynı zamanda Hamit'in çelişki kaynaklarını da oluşturur. Çünkü ilmi, fazileti ve güzel zevkleri ile yaratıcısına bağlanabilen insan, ileride görüleceği gibi, hem ihtiraslarının esiri hem ilahi emirlere uymayan bir hareket içinde olma ve beşerin feryadı olan aczin pençesindedir. Hamit'in düşüncesinde özetle mu'ciz bir varlık olarak telakki edilen insan, aciz ve fanidir. Beşerin ortak bir feryadı olan aczi Hamit, Makber Mukakdimesi'nde de dile getirir:

"Fakirin bir eseri olduğu için Makber'i şiir diye telakki etmek isteyen okursa, mütalaasında benim şairliğimden bir nişan bulamaz. Ancak düşünürse bir feryad duyar ki, isterse onu bir şiir zanneder. O FERYAD beşerin ACZ'idir."

Yazar, piyeslerinde yoğunluk bakımından insanın ihtiraslarına daha çok yer vermiştir. Verem hastalığına tutulmuş olan Blanş, Doktor Tomas'a, Finten'in kim olduğunu sorar. Çünkü hem kendisini iyileştirmeyi, hem de hasta birisini ihtiraslarına alet etmeyi istemektedir. Bu durumun farkında olan Blanş'ın sorusuna Doktor Tomas:

"Melek de şimdi insandır, kızım, şeytan da insandır."¹⁵¹

karşılığını verir. Burada Hamit, insanın şeytanla melek arasındaki mesafede her hangi bir noktada bulunabileceğine işaret etmektedir.

Hamit insanın ruhî yapısında iyi ve kötünün bulunduğu görüşündedir. İyiyi ve kötüyü yaratan Allah, Ona göre insanı da iyi olmak için yaratmıştır. İyiyeye ya da kötüyeye meyil ise insanın iradesi sonucudur. Müslim:

¹⁵⁰ Tayflar Geçidi, a.g.e., s.98, 99.

¹⁵¹ Finten, s.126.

"...Allah insanların cümlesini iyi halkeder. Yahut iyi olmak için halk ediyor. Fakat onlar fenâ tehâlük ediyorlar."¹⁵²

der. Yadigar-ı Harp piyesinde ise, Sulh Perisine (Peri-i Sulh):

"Denir dünyayı ancak sulh için halk eylemiş yezdân
Fakat meydan-ı ceng etmiş onu insan-ı bî-viddan"¹⁵³

ifadelerini kullanır. Burada "teavün" ve "tesanüd" üzerine kurulan hayatın insanların cüz'î iradelerini kötüye kullanmalarından dolayı bir yaşama kavgasına dönüştürüldüğü ima yoluyla ifade edilmektedir. Yazara göre beşer ihtirasından dolayı dünyayı yaşanmaz hale getirmiştir.

"Kan içmekte bî-cünha gör ademi
Onun daima öyle geçmiş demi"¹⁵⁴

Şair, insan tabiatının "şerre" meyilli olduğu görüşündedir. Tayflar Geçidi'nde Dante, geçmişteki bir çok harbi örnek göstererek bunların dinden mi kaynaklandığını sorar. En son kinaye ile I. Dünya Savaşı'nı kastederek: Dante'nin Tayfi'nin:

"Sen söyle dinle bu harbin temasını"

şeklindeki sorusunu Sa'di'nin Tayfi cevaplar:

"Sürüş her zaman müstenit olamaz diyânete
Da'vetlidir dühhat onu serden sıyanete
Az çok şerirdir biliriz tıynet-i beşer
Menfur olur o tıyeni lakin kılan şer"¹⁵⁵

Bütün ayrılma ve birleşmelerin de ihtiraslardan kaynaklandığını belirtir. Kanbur'un Ruhü:

"Hep hırs-ı menfaatle eylemekte ittifâk
Hep hırs-ı menfaatle eyliyor nifâk
İnsan doğup da olmuşsa İblisten şer
Hayvan olaydı keşki bu cem'iyyet-i beşer"¹⁵⁶

¹⁵² İbn-i Musa, s.300.

¹⁵³ Yadigar-ı Harp, s.69.

¹⁵⁴ Sardanapal, s.120.

¹⁵⁵ Tayflar Geçidi, s.73.

¹⁵⁶ Ruhlar, s.45.

Hamit'e göre 'garaz' öyle bir şeydir ki savcı yetkisiyle din mahkemesine, elçi sıfatıyla devlet meclisine, muhalif cesaretiyle millet meclisine din adamı kıyafetinde kutsal yerlere girer. Bu düşünceleriyle şair, her mevkiden, her kesimden insanın bu hisse kapılabileceğini anlatmaktadır. Müslim:

"...garaz müddei selahatiyle mahkeme-i diyânete, sefir sıfatında meclis-i devlete, muarız cesaretiyle şûrâ-yı millete, abid kıyafetinde mevki'i takvaya girer..."

demektedir. Aynı şekilde 'garaz' büyük sözler söyleyen iki şairin şiir kitaplarına girer. Birine diğerinin methiyesi hakkında hicviyeler söyler, evvelkinin kötülükleriyle sahifelerini kirlettirir.

"...Garaz, iki şair-i satirin divan tab'ına girer. Birine diğerinin methiyesi hakkında hicviyeler söyler. Evvelkinin mezemmetiyle sahifelerini telvis ettirir."¹⁵⁷

Ayrıca Ona göre hile halk için olursa kabul edilebilir ama hırs için olursa zararlıdır. Rışar, Tezer'in menfaat için Melik'e yaltaklanmasını doğru bulmaz. Elde ettiği bir menfaatten sonra vazgeçmesini ister. Ve şair, hırslı olanın daima zarar göreceğini belirtir:

".....
Bu cihetle hile töhmettir
Belki küfrân-ı nân u ni'mettir
Hırs eden daima görür 'usret
Yani mahrum olup çeker hasret"¹⁵⁸

Hamit, kanaatin en büyük 'saadet-i hal' olduğuna kanidir. Koca:

"Hakkın var karı, kendi halimize şükür ve kanaat edelim. En büyük saadet-i hal odur."

der ve Karı:

"Cihanın olanca hazineleri o kanaate fedâ olsun"¹⁵⁹

ifadeleriyle Koca'nın dediklerini destekler.

¹⁵⁷ Tarık, s.188.

¹⁵⁸ Tezer, s.40.

¹⁵⁹ Finten, s.286.

Gazup bir şair'de:

"Zati her ferd bir muammadır
Bunda çeşm-i basiret a'madır".¹⁶⁰

diyen Hamit insanı

"esası "meşime-i hestide bir germ-i nâ-bedid" olan bir "kabza-i tûrab"da can u tenin içtimaidan meydana gelen, zekanın sa'yin nefsinde toplandığı kesif ve icad kabiliyetini haiz, Allah tarafından içlerinden enbiya, evliya, seçilmiş; ıstırap çekmeğe mahkum; hayatı ye's ü ümmid ile ifna edilen; fakat delalet, kibir ve gururdan tamamen kurtulamamış, varlık, yokluk, mebd'e, mead, hilkatin sırrı, uluhiyet gibi zihni kapasitesi dışındaki meseleler üzerinde de mülâhazât yürütürken gülünç vaziyete düşmüş varlıktır."¹⁶¹

şeklinde tarif eder.

O, insanın yıkıcılığına dair, hatıralarında şu ifadelere yer vermektedir:

"... ve cem'iyeti beşeriyye hâlâ o bürkan-ı musibetin girdab ve seylabları içinde nâlân ve sûzân olarak yüzmekte bulunuyor. Düşündükçe insan diyecek oluyor ki, bu rahman işi ya da şeytan işi değil, mutlaka ve münhasıran insan işidir. Kendi içimizin gösterişidir ve bunun ilk ve en büyük saik ve mesulleri Harb-i Umumi'de en çok yer kazananlardır. Evet o yağmagerler, o korsanlardır. Müphem ve muzmer şahsiyet-i siyasileri:

'Dünyadaki vatanların en kahbe haini

Yaksın cezairiyle beraber sefaimi'

bedduasıyla tasvir olunabilir."¹⁶²

¹⁶⁰ Kaya Bilgegil, a.g.e., s.48.

¹⁶¹ a.g.e., s.57.

¹⁶² A.H. Hatıraları, s.60.

1.9. Ölüm, Fenâ ve Bekâ Düşünceleri

Ölüm, şairin fikr-i sabitlerinden biridir. Onun felsefesinin temelinde hayret ve ölüm düşüncesi vardır. Eflatun'a göre, felsefenin doğmasına sebep olan ölüm ve hayret düşünceleri Hamit'te: "Karısının mezarı başında başlar ve ba'zı "i'tikad makamlarına" uğradıktan sonra iman ile son bulur."¹⁶³ Biz, şairin, felsefenin temel problemleriyle uğraşan, sistemli ve disipline edilmiş fikri bir yapıya sahip olmadığını biliyoruz. Hamit'in felsefesinin, temelde trajediye dayandığını söylemek yanlış olmaz. Şairin trajik olana takılıp kalmasında, batılı düşünürlerin etkisini yadsımak imkan haricidir. İngiliz şair ve yazarı Shakespeare'in tiyatrolarında trajediyi işlemesi, sonelerinde ise dinamizm yoluyla, varlığın bir halden bir hale geçerek devam etmesi şeklindeki düşüncelerin Hamit'te yoğun olarak işlenmesi de bunu gösterir.¹⁶⁴ Şairdeki Hugo tesirine dikkat çeken Tanpınar: "Hiç olmazsa şiir ve şair anlayışının Hugo'ya çok yaklaştığı aşıkardır. O da Hugo gibi her şeyden evvel bir sır araştırmacısı, maverayı gören ve gaibi işiten olmak ister."¹⁶⁵ demektedir.

Şairin tefelsûfe dayalı zihni yapısı onun:

"Hakikaten iki şahsım ben, itikadımca

Biri hemişe mübeşşer; biri mükedderdir!.."166

mısralarında ifade edilen şekle uygun "politypigüe" bir fitratın pek güzel bir örneğidir. Yani yazar, kendi hüviyetinde birden çok kişilik ve birbirinden ayrı örnekler arzeder. Şair, 'ölüm, fenâ, bekâ' üçgeninde, ontolojik temele dayalı kavramları da sorgulamaktadır. Ancak şairin bu sorgulamaları, "müsbet ilimlerin verilerinden istifade ile madde, ruh, hayat gibi varlıkların ve bunların kombinasyonlarının menşei"¹⁶⁷ araştırmaya yönelik değildir. Yani varoluşla öz arasındaki münasebeti tesbite yönelik bir disiplinden uzak olan şair, inancından şüpheye düştüğü andan itibaren, ölümle karşı karşıya gelir ve ölümle fenâ çukuruna yuvarlanmanın sanatkar muhayyilesinde oluşturduğu tablo, onu, yokluk karşısında yumruk vaziyetine sokarak sonunda tutunulacak tek şey olan 'ümid-i gufrana' sığındırır. Kaya Bilgegil, Hamit'in, hayatı çok sıcak bulmasından ötürü onun bedbin değil nikbin olduğu üzerinde yoğunlaşırken, bu

¹⁶³ Rıza Tevfik, a.g.e., s.5.

¹⁶⁴ A.H. Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s.553.

¹⁶⁵ a.g.e., s.552.

¹⁶⁶ Rıza Tevfik, a.g.e., s.40.

¹⁶⁷ S.H. Bolay, a.g.e., s.194.

kanaatini dayandırdığı Rıza Tevfik ise Şair'in Epiküryen bir saadet anlayışına sahip olduğunu kaydetmektedir.¹⁶⁸ Bu karakterde olan şairin, şüphe ve bunalımlarının temelinde, ölüm endişesi ile bekâ arzusunun yattığını tesbit etmek güç değildir. Çünkü hayata çık sıcak ve tatlı bir bakış açısıyla bakan Hamit için ölüm, bir engeldir. Üstelik mahiyeti tam olarak kavranamayan bir 'şey'dir. Şayet ölüme çare bulunmazsa, bu tatlı hayatı yaşamanın bir anlamı kalmaz. Ve şairin aklını zaafa uğratan bu ölüm düşüncesine ne zaman ki bir çare bulunursa, şair de şüphe ve bunalımlardan kurtulacaktır.¹⁶⁹

Finten piyesinde, Melvil, veremli bir kızın güzel olamayacağını şu ifadelerle anlatır:

"Ne zaman ölümün gölgesi bir levha-i mehâsin ad olunursa o zaman öyle bir kıza güzel demek mümkün olur."¹⁷⁰

İbn-i Musa piyesinde, Azra, yatakta olan Müslüm'e ölüm hakkındaki düşüncelerini açıklar: Azra, öleceğini bilen kişinin ruh halini tavsir ederken:

"Onlar yavaş yavaş hayattan usanmış gibi bir te'sir hasıl ederler. Ve ölecekleri zaman tekarüb ettikçe a'laiki faniyeden tebaud ettiklerinden kalblerinde bir muhabbet-i ilahiye peyda olur" ifadelerini kullanır. Buna karşılık Müslüm:

"Yine bir diğerini tahattur ederim ki, müddet-i hayatında zühd ve takva ile müştagil olduğundan vefat edince, ruhunun cennet-i aliyeye uçacağı itikadında bulunduğu halde teslim-i ruh edeceği zaman-yarabbi canımı alma- diye feryad etmiş idi."¹⁷¹ cevabını verir.

Şaire göre her geçen gün biraz daha ölüme yaklaşmaktayız. Gençliğini, sevdiklerini hatırlayan şair, bunların uçup gitmesinden müteessirdir.

"Ziyadesiyle müteessirim dostum. gençliğim hatırıma geldi. Sevdiklerim hatırıma geldi. Şimdi ne sevmek var ne de sevilme. Doğrusu genç olmayan adam ölmelidir." diyen Birinci İhtiyar'a karşılık İkinci İhtiyar, cimrilerin para biriktirmesi gibi bizlerin de ölüm için gün biriktiren hamallar olduğumuz kanaatindedir.

¹⁶⁸ Rıza Tevfik, a.g.e., s.113, 135.

¹⁶⁹ a.g.e., aynı shl.

¹⁷⁰ Finten, s.56.

¹⁷¹ İbn-i Musa, s.316.

"Biz öyle deriz de yine yaşarız. Hasisler başkaları için iddihar-ı nukuda me'mur oldukları gibi biz de yaşamak için değil, ölüme yaklaşmak için bâr-ı hayatın hammalı olmuşuz."¹⁷²

Ayrıca Arziler piyesinde, kanbur ömrümüzün hep ölümü beklemekle geçtiğini söyler.

"Hep mevte intizar ile geçmekte ömrümüz"¹⁷³

Şair ölümün yenilmez, değişmez gerçeği karşısında, hayatı tatlı bulan nikbinliğine rağmen, herşeye karşı bir soğukluk içerisindedir.

"Zindancı da feylesof olur ya
Mahbes de, saray da aynı rüya
Ömrümüz ki değildir pek müzehheb
Zaten ölecek değil miyiz hep..."¹⁷⁴

Ölüm, aynı zamanda hilesiz bir rakiptir.

"Bir rakibin var! Ölüm ki hiç değildir hilokâr"¹⁷⁵

Şair, hiçbir insanın bu alemde daimi olmadığını vurgulayarak, hükümete olduğu müddetçe padişaha, ölümü yâd etmesini salık veren "Peri Kızları"na şu ifadeleri söyler:

"Eğer padişahsan her adamdan akdem
Biri var ki senden kadîm ve mukaddem
Hükümetde oldukça yâd et demâdem
Ki dâim değildir bu alemde âdem!..."¹⁷⁶

Yazar, ihtiraslara karşı ölümü kalkan olarak kullanılmak emelindedir. İbn-i Musa piyesinde zindancı, Suriye'deki halife tarafından Mervan ile Aziz'i öldürmekle görevlendirilen Velid'i, bütün nimetlere sahip olunmuş olsa bile, bir gün toprakla örtülmek gerçeğini hatırlatarak vazgeçirmeye çalışır:

¹⁷² Finten, s.289.

¹⁷³ Arziler, s.66.

¹⁷⁴ İbn-i Musa, sh,293.

¹⁷⁵ İlhan, s.132.

¹⁷⁶ Sardanapal, s.74.

"... kudretten mahkum-ı i'dam olan insanların herbiri kal'e-bend ihsasattır. Farz et ki, halife sana Suriye'de bir saray ihsan etmiş, onda kurulmuş oturuyorsun. Farz et ki sabah akşam huzurunuzda şahane sofralar kurulup, idame-i nefsiyenin biri kalkıp biri konuyor.... Günün birinde yine toprakla örtülecek değil misin?"¹⁷⁷

Hamit, ölmemenin, "inkılabat-ı kevniyeden müteessir" olmayan bir mekanda mümkün olabileceğini söyler:

"Eğer ölmemeğe mahkum isem, insan cem'iyyetinden ve insan kıyafetinden çıkmak isterim. Öyle bir yere gitmek isterim ki, inkılabat-ı kevniyeden müteessir olmasın"¹⁷⁸

Şair, ruhunu adem ve gurbetten kurtaracak rüzgârı 'hoş geldin'lerle karşılar:

"Hoş geldin ey nesim-i mübarek turâbdan
Kurtar bu ruhu gel adem ve iğtirâbdan"¹⁷⁹

Hamit, ölümden kurtulmanın yollarını ararken, maddi alemde bunun 'Kubbede hoşça bir sadâ" bırakmakla mümkün olacağı kanaatindedir. İbn-i Musa'da, ecel celladının darbesinin Musa'ya bir üzüntü veremeyeceğini belirtir. Çünkü ömrü fani ise de nâmı bâkidir. Ayrıca bu özelliğin dahiler için de geçerli olduğunu ifade eder. Bunu Shakespeare'nin Tayfi'na söyler:

"Yokdur dühât içinde ölürken 'uful eden
Masnûdur hayat-ı e'âzım düşünceden:
Fikren muammer abidelerdir zü-l-hayat"¹⁸⁰

Ruhlar piyesinde de ancak Yüce kulların Allah'a gideceğini belirten yazar, kötü ruhların ise ebediyyen söneceğini ifade eder:

"Perver-digâra ber-ter olan ruhlar gider
Ancak hâbis olan ebediyyen 'uful eder"¹⁸¹

177 İbn-i Musa, s.287.

178 İbn-i Musa, sh,149.

179 Ruhlar, s.15.

180 Tayflar Geçidi, s.83.

181 Ruhlar, s.21.

Metafizik açıdan ölüm hadisesine şiirlerinde daha geniş yer veren şair, ölümü düşünmekten akla zaaf geldiğini belirtirken, ironiye yaklaşan bir ushla ahiretin varlığını ispat etmeye çalışır:

"Olmaz-demek-ahiret ne boş bir şey!...
Dünya dahi hiç değil olur şey...
olmuş bize bir hayat şöyle
Bir diğeri olmasın mı böyle?"¹⁸²

Yani böyle bir hayat olabilsin de öylesi neden olmasın?

Rıza Tevfik, insanda bazen korku, şüphe, elem, ızdırap, bazen de 'teslimiyet-i iman', huzur, sekînet-i itmi'nan olmasının nedenini şöyle izah eder: "Bu halat, aklın münevver ufuklarından değil, vicdanın gayr-ı meş'ur ve karanlık derinliklerinden -ara sıra- tulû eden "ümid-i bekânın fecr-i rengârengidir"¹⁸³

Vicdanın bekâyı ima ettiğini belirten Hamit, Kaya Bilgegil'e göre ölüm sonrasındaki bekaya maddi delillerle değil, o bu kanaate vicdanı ile varır:

"Müstakbâle hükmolunmaz ama
Vicdan kılıyor bekayı imâ"¹⁸⁴

Özetle, şairin ölümün değişmez gerçeği karşısında bazen, dünyaya soğuk bakması, bazen bütün ruhu ile sonsuzluğu arzu eden kalbinin tekrar ölümle karşı karşıya gelmesi, Hamit'i mülâhazat-ı felsefiyeye mecbur etmektedir. O'na göre, muthiş şüphelerin darbeleriyle yıkılmış olan insanın tutunabileceği tek şey "ümid-i gufrandır."

1.10. Fıtrat, Din ve Tabiat Arasındaki Uyum

Hamit, insanın fıtratı (ruhî yönelişi) ile İslam Dini arasındaki uyuma dikkat çeker. İslami düşüncedeki din-fıtrat uyumluluğu, şairin fikri yapısında ifadesini bulmuştur. Önceleri alüfte bir kadın olan Karolina, Abdullah'is-Sağır'ın eşi olmakla çok mutludur. Çünkü kadınlığın zevceliği gerektirmesi, ihtiyarî değil, fitrîdir. Bu nedenle zevceliğin kendisine bir 'ihvan' olduğunu ifade eden Karolina, dönmek

¹⁸² Rıza Tevfik, a.g.e., s.151.

¹⁸³ a.g.e., s.83.

¹⁸⁴ K.Bilgegil, a.g.e., s.38.

üzere bu yola girdiğini belirtir.¹⁸⁵ Dante'nin Tayfi'da Peygamber'in, insanı kendi tabiatına uygun olana davet ettiğini belirterek, önceki halinden bundan dolayı dönüp, 'sultan-ı enbiyaya' biat ettiğini söyler:

"Tashihe sa'y edermiş, o hazret tabiatı
Ondan benim de etti tağyir tabiatım
Sultan-ı enbiyâyadır elbette biatım"¹⁸⁶

Kanbur'un Tayfi da Dante'nin Tayfi ile aynı görüştedir. Çünkü İslam fitrat dinidir. Ön yargıların, yan unsurların karışmadığı bir alemde insanlık fitrî olana yönelmekle İslam'ı bulabilecektir.

"Hakkın yarattığıyla bıraksaydı alemi
Bulmuş olurdu nev'i beşer semt-i İslamı"¹⁸⁷

Yazar, diğer taraftan tabiat kanunlarının değişmez ve kesin olduğuna inanır ve tabiattaki işleyişi zalimce bulur. Dünyadaki savaşları ve zulmün devam etmesinin sebebini, bunlardan istifade edenlerin varlığına dayandıran şair ayrıca bunları tabiatın mukallidi olarak görmektedir:

"Kanun-ı hilkat olsa gerektir müvellidi
Onlar tabiatın demek olmuş mukallidi
Zira o hod-perest, şikem-perver öyledir"¹⁸⁸

Tabiatı 'hod-perest' olarak gören yazar, ingiliz toplumunu kastederek, en zalim devletlerin de 'hod-perest' olduklarını söyler. XIX. asırda, Avrupa'da yaygın olan pozitivizm ve biyolojik materyalizme göre tabiat yaşam kavgasının cereyan ettiği sahnedir. Hamit, bu fikirleriyle sözkonusu cereyanlardan etkilenmiş görünmektedir. Darwin'in "Doğal Seleksiyon" prensibi ile Hamit'in tabiatla ilgili görüşleri arasında bir benzerlik görülmektedir.

"Milletlerin de hali o vadide rev-nüma
En hod-peresti en büyük olmakta daima"¹⁸⁹

¹⁸⁵ Abdullahi's-Sağır, s.40-41.

¹⁸⁶ Tayflar Geçidi, s.69.

¹⁸⁷ Tayflar Geçidi, s.63.

¹⁸⁸ Ruhlar, s.38.

¹⁸⁹ Ruhlar, s.38.

diyen şair, hayvanların, tabiata, onun işleyişine insanlardan daha çok benzediğini de kaydeder:

"Bizden daha ziyade olmalı elbet
Hayvanda tabiata nisbet"¹⁹⁰

Medeniyetin insanı mutsuz ettiği görüşünü savunan J.J. Russo gibi Hamit de beldenin karşısına sahrayı çıkarmaktadır. Sahra kitabında bu düşüncüyü geniş olarak işlemektedir.

¹⁹⁰ Zeyneb, s.6.

2. DEVLET FELSEFESİ

2.1. Yönetim Anlayışı

Yöneten ile yönetilen arasındaki ilişki ilk insandan günümüze değin uzanan temel bir problemdir. Gerek şiirlerinde gerekse piyeslerinde bedbin kişiliği ön plana çıkan Abdülhak Hamit, sosyal ve siyasi olaylara baktığı zaman da karamsarlığını sürdürür. İnsanlığın güç sahibi zalimlerden çektikleri onda karamsarlıkla birleşen bir isyana dönüşür. Bu isyanını Allah'a seslenerek dile getirir.

"Yarabbi!... Ya Rabbi!... Ne zamana kadar insanlar, hatta bir kavimden, bir dinden oldukları halde, birbirinin kanını içmekle beslenmek isteyecek?... Haşre kadar mı, eshab-ı kuvvet zuafayı ezecek de zuafa hep ah u feryad ile iktifa edecek? Bir devr-i adalet gelmeyecek mi? Ya Rabbi ne zamana kadar cahil ve eşkiya hürmet ve teşvik görüp, ulema ve asfiya tahkir ve mezellet çekecek? Elbette sen ben-i ademi böyle olmak için halk etmemişsindir Ya Rabbi?"¹⁹¹

diyen şair, başlangıçta Allah'ı suçlamaya yeltenir ancak her zaman olduğu gibi suçlu insanlara yikarak tehlikeli noktadan uzaklaşır.

İbn-i Musa, oğullarına nasihat ederken, yönetimde nasıl davranmaları gerektiğini açıklar:

"Bakınız oğullarım, siz de birer emir, birer âmirsiniz. Memurunuzu adilane istihdam ediniz. Maiyyet-i halkını dil-gir, hakaret eden hükümdar, mahsur-ı düşman olandan ziyade tehlike halindedir. Anın nedimâsı da, karinâsı da, vükelâsı da vücudunun aleyhinde, birbirinin fakat hepsi de hüsemâsının lehinde bulunur..."¹⁹²

Tarık komutasındaki Arap ordusuna teslim olan Tuleytule şehrinde, Tarık ideal bir yönetim şeklini uygulamaya çalışır.

¹⁹¹ İbn-i Musa, s.257.

¹⁹² Tarık, s.35.

"...Evvela Arap ordusuna teslim olan Tuleytule şehrinin halkı kemâ-fi-s-sâbık serbest olacak... saniyen, şehirde kalanlar emval ve emlâkına kemâl-i emniyetle mutasarrıf bulunacak... salisen: her ferd kendi dininin usulu, kendi milletinin ayinini icrada muhtar olacak...

Rabian, zira, tüccar ve esbâb-ı hiref ve sanayi kemâ-fi-s-sâbık, ziraatle ve ticaret ve san'atle meşgul olacak. Mekteplerde herhangi lisan isteniliyorsa tahsil olunacak."¹⁹³

İspanya'nın fethinden sonra yönetimi ele geçiren Arapların, idaredeki tutumlarına ilişkin halk arasında kuşkulu konuşmalar olur. Konuşulanların rivayet mi, gerçek mi olduğuna dair söylentiler devam ederken, Birinci İspanyol:

"Memleketimiz Arapların elinde! Kimden korkuları var ki hakikatı ketm edecekler? Kusursuz bir hükümetin dost ve düşmandan saklanacak esrar ve icraatı olamaz."¹⁹⁴

ifadeleriyle, Arap yönetimini kusursuz olarak değerlendirir ve böyle dürüst bir idarenin şüphe uyandıracak icraatlarının olamayacağını belirtir.

Yazar, İslam'ın adil yönetimini Hristiyanlara da tasdik ettirir:

Rahiplerden birisi:

"Biz teessüs etmekte olan hükümet-i İslamiyye zamanında, hürriyet-i mezhebiyemize daha ziyade sahib olduk. Me'mul ederiz ki pederleri Musa bin Nasîr hazretlerinin idare-i adilânesi, mahdumları devrinde muhafaza-i deymûmet eder."¹⁹⁵

Aziz bin Musa, halka karşı konuşurken, ideal bir yönetimin keskin pratiğini ortaya koyar:

¹⁹³ Tarık, s.119, 120.

¹⁹⁴ İbn-i Musa, s.81.

¹⁹⁵ İbn-i Musa, s.188.

"Ulamâ-yı kirâm! Sizin ma'neviyat-ı ilminize, sizin de ey şeyhler! teveccühât-ı kalbiyenize muhtacım. Emirler, mücahidler, gayret ve şecaatiniz meşkur olsun. Meşkur olmuştur ki, mahza o sayede bu zaferler, müyesser oldu. Vücuḥ-î memleket, reḥabin! Ey sekine-i asliye... Sizler de emin olunuz. Müslim, Mesihî, Musevi, benim nazarımda herkes müstehak-ı adalettir. Hukukça hepiniz müsavat-ı kamileye mazharsınız. Yalnız esdikâ ile hûne tefrik olunur."¹⁹⁶

Düşünce özgürlüğü taraftarı olan Hamit, bunun kaynağını İslam'da bulurken, İspanya'ya hakim olan Aziz bin Musa yönetiminde ise bunu hayata geçirmektedir.

"Cünha ve cinayet mahkumlarından başka bugünden itibaren kimse mevkuf değildir. Siyaset ile uğraşanları da hür bırakırız. İstedığınız tarafa gidebilirsiniz."¹⁹⁷

Abdülhak Hamit, kılıcın kuvvetindense kalemin maharetini daha faydalı görür. Duhter-i Hindu piyesinde Surucuyi, kalemin mahareti sayesinde kazanılmış bir barışı, kılıcın kuvveti ile sağlanmış bir barıştan daha üstün bulmaktadır:

"Bence-kaleminin mahareti sayesinde ömrünü sulh ile geçirmeğe mazhar olan bir hükümdar muharebede kılıcının kuvvetiyle mazhar olan hükümdardan efdaldir."¹⁹⁸

Tarık, yüce maksatlarına müşavere (danışma yolu) ile ulaştıklarını ifade eder. Ayrıca idarede, din işlerinde, adaletli halifeye itaatte birlik, gayrette, hamiyette, herbir hayırlı hizmette birleşmiş oldukları için üstün başarı kazandıklarını belirtir.

"Bu azim azim fütühate hep ittihat sayesinde nail olduk. Bu ali ali maksatları hep müşavere ile husule getirdik. Hükümette, diyânette halife-i ma'daletkâre itaatte muvahhid, gayrette hamiyette herbir hayırlı hizmette

¹⁹⁶ İbn-i Musa, s.187.

¹⁹⁷ İbn-i Musa, s.207.

¹⁹⁸ Duhter-i Hindu, s.21.

müttehid olduğumuz için, üç dört aylık yollardan,
dağlar, ovalar, denizler geçerek geldik..."¹⁹⁹

Yazar, Osmanlı'nın yıkılışında sefahâtin büyük etkisinin olduğu kanaatindedir. Ona göre, ümmetin "ayş u işret"e dalması "fisk u fucur"a karışması, Hakk'ın nazarında nefrine müstehâk olmaları sonucunu doğurmuştur.

".....

Siz çünkü inhimâk ederek ayş u işrete
Fisk u fucura sefk-ı dem u nehb ve gârete
Nefrine oldunuz nazar-ı hakde müstehak"²⁰⁰

Hamit, yönetenlerin ayrımcılık yapmaması, vatandaşların hukuk karşısındaki eşitliğine riayet etmesi hususunda ısrarcıdır:

"Tefrik-i mezhep etmeyerek hep tevabî
Şayan-ı muameleyle adalet gözetmeli
Her kıl u kâli ref ederek bir söz etmeli
Şayan-ı muameleyle olur müttehid avam
Ancak o ittihad ile devlet bulur kıvam
Âlâ kâvide olsa o bir gün sukut eder
Evlât alîl dursa ne işler kâvi peder"²⁰¹

Hamit, Yabancı Dostlar I. adlı piyesindeki monoloğda, kendi haline terk edilen köylünün devletin siyasetinden anlayamayacağını, bu nedenle devletin nasıl kurulduğu, düşmanların nasıl kovulduğu gibi konuların yetkililerce köylülere anlatılması gerektiğini belirtir. Burada, yönetenlerin en cahil kesimi bile bilgilendirmesi onlara değer vermesi sözkonusudur. Bu da monarşilerde değil ancak demokratik yönetimlerde olur. Erkek:

"...

Bunu anlatsın isterim başlar
Köylü anlar efendilik paşalık
Köylü nedir bilmez bu kargaşalık
Bir temeli var mı yok mu belli değil"²⁰²

199 Tarık, s.97.

200 Ruhlar, s.52.

201 Ruhlar, s.49.

202 Yabancı Dostlar, I, s.26.

Aziz bin Musa, bir memleketi idare etmeyi o ülkeyi fethetmekten daha güç bulur. Bir memlekette yönetimin nasıl olması gerektiğini, çok ince bir teşbihle ortaya koyan şair, yöneticinin sahip olması gereken incelik ve titizliğe de dikkat çeker:

"Memleketler kalb-i nisâ gibidir. Teshîri kolaysa da idaresi güçtür."²⁰³

2.2. Halka Yaklaşımı

Abdülhak Hamit, halkı yönetime karşı koruyan, onun hukukunu ön plana çıkaran bir anlayıştadır. Surucuyi:

"Sen sahibimsin fakat belki millet velinimetimdir."²⁰⁴

der. Millet mefhumuna büyük önem veren yazar, halkın kadrinin, en büyük fertten daha ziyade olduğuna kanîdir: Nasîr;

"Bil ki cumhurun kadri, bu dünyada
En büyük ferdin kadrinden ziyade"²⁰⁵

Yazar, bu ifadelerinde, imtiyazlı kişilerle halkı karşı karşıya getirdikten sonra, tercihini halktan yana yapar. Ona göre halk için hileye bile başvurulabilir:

Rişar:

"Hiylemiz halk içinse pek a'la
Bizi elbette afveder mevla"²⁰⁶

Melik, bir hükümdar olarak halkı saymak lazım geldiğini; ancak halkın da kendisini sayması gerektiğini belirtir.

"Halkı saymak benim için lazım
Beni saymak da halk için vâcib
Bu kadar sıkmağa nedir mucib
Amirim ben işim yine hizmet"²⁰⁷

²⁰³ İbn-i Musa, s.118.

²⁰⁴ Duhter-i Hindu, s.192.

²⁰⁵ Nesteren, s.128.

²⁰⁶ Tezer, s.39.

²⁰⁷ Tezer, s.96.

Yazar, Melik'e söylettirdiği bu sözlerle, devlet-millet ilişkisini de sağlam bir zemine oturtur.

Duhter-i Hindu piyesinde Toromtor kendisi ve arkadaşlarının devlet tarafından bir memuriyete seçilmemiş olmalarına karşın, yine de kendilerini milletin selameti için çalışmağa mecbur bildiklerini açıklar.

"...Millet büyüklerinin vazifeleri de büyüktür. Celâleddin Sahib'le Bedriyapomda benim gibidir. Devletçe muteber, milletçe meri'ul hatırız. Devlet bizi bir memuriyete nesb etmemiş. Fakat biz milletin selametine çalışmağa kendimizi me'mur biliriz."²⁰⁸

Ayrıca Hamit, halk içinde, sosyal bir dengenin sağlanması yolunda, diğer-gamlıkla özetlenebilecek bir fikri dikkatlere sunar; Ona göre, zengin fakiri, alim cahili, güçlü zayıfı düşünmelidir.

"Eshâb-ı servet fukarayı, erbâb-ı ma'rifet cühelâyı, kavi-yi müktedir olanlar da zuafayı düşünmek lazımdır."²⁰⁹

Millet için çalışan, milletin menfaatlerini ön plana çıkarıp, onun yolunda olanın, devlete sahip olamayacağını belirten şair, devlete hizmet edenin ise millete hizmet eden olamayacağını ifade eder.

"...Tarîk-i millet olan mâlik-i devlet olamaz. Hâdimi devlet olan hâdim-i millet olamaz."²¹⁰

Yukarıda aktardığımız diğer ifadelerden de anlaşılacağı gibi, böyle bir ikilem karşısında Hamit'in tercihi kuşkusuz millete hizmetten yanadır. Hakan adlı piyesinde

"Gaddar olursa devlet-o millet eder kıyam
Mağdur olursa millet, o devlet bulur hitâm"²¹¹

diyen şair, milleti mağdur olan bir devletin yaşayamayacağını belirtir.

208 Duhter-i Hindu, s.75.

209 Duhter-i Hindu, s.76.

210 İlhan, s.23.

211 Hakan, s.83.

2.3. Meşru İtaatsizlik

Hamit, zilletle yaşamaktansa izzetle ölmeyi tercih eden bir görüşe sahiptir. Esareti insanlık onuruyla bağdaştıramayan şair, insanı bağlayan zincir ne kadar kıymetli olursa olsun, koparılması gerektiğini ifade eder. Finten piyesinde Misis Kros ya da Finten, Avusturalya'da altın ticaretiyle uğraşan kocası Mister Kros'la evliliğini para yüzünden sürdürmektedir. Finten Lord Dick vasıtasıyla ondan kurtulmak istiyor. Çünkü Hamit'e göre esaret insanın tabiatına aykırıdır.

"...Bir zincir ne kadar zîkıymet olursa olsun yine zincirdir. Tabiat-ı insaniye onu koparmak ister."²¹²

İlhan piyesinde Emir Çoban'a söylenen sözler, sefilce yaşamaktansa, şerefle ölmek düşüncesini açık olarak göstermektedir.

"Mahçub-ı hayat olmağa tercih-i memât et
Paytakları firûz eyleyerek şahları mat et"²¹³

Liberte oyununda ise hürriyete dair fikirler aynı zamanda insanlık erdem ve onurunu yansıtmaktadır:

"Nasyon (millet) Liberte'yi (hürriyeti) tabiat sevkiyle sever. Nasyon Liberte'yi kaçırmalı, ya ölmeli yahut almalı. O yolda hezimet de bir zaferdir. İhtilâl... Geleceğe hizmet için insan kendini vurmali. Büyükler, hayatı kendisinden çok ümmeti için sevmeli"²¹⁴

Şair, bu düşünceleriyle insanın sosyal hayatta, haksız bütün otoriteler karşısında nasıl bir tutum içerisinde olması gerektiğini belirtmektedir.

Eşber piyesinde, Eşber'in kız kardeşi Sumru, Keşmir padişahı olan kardeşi Eşber'e, güçsüz oldukları için ülkeyi İskender'e teslim etmesini ister. Bu teklife karşılık Eşber:

"Kimden geliyor hayal-i teslim
Düşmen mi eden bu fikri ta'lim
İfnâlarına olunca âzim
Zalimlere ser-fürû mu lazım?"²¹⁵

²¹² Finten, s.17.

²¹³ İlhan, s.20.

²¹⁴ Ahmet Kabaklı, a.g.e., c.3, s.94.

²¹⁵ Doç.Dr. Meserret Diriöz, "A. Hamit'te Vatan ve Millet", Milli Kültür, Ağustos 1977, C.I ve Eşber, s.82.

mısralarıyla karşılık verir. Piyesin sonuna doğru, bu yolda mağlub olanın bile galib sayılacağı fikrini ileri sürerek zalime karşı mücadele etmenin sonunda mağlubiyet olsa bile, izzetin korunmasından dolayı galibiyet olarak addolunabileceğini söylemektedir.

Yazar, zalim otorite karşısında pasif kalmayı reddettiği gibi, karşı çıkmamayı da eleştirmektedir. Gittikçe azıp, halkın mezarını kazan 'mütegallibe' karşısında suskun kalmayı la'netleyerek bu gayretsizliğin bin yıllık şöhreti de yıkacağını ifade eder.

"Bir azgın canavar gittikçe azar
 Bir yandan halkın mezarını kazar
 Bir yandan vatanın bağrını deler
 Kimse yerinden kııldamaz güler

 La'net sana ey sabıkâ-i gayret
 Bir günde mahvolan bin yıllık şöhret"²¹⁶

Hâfız-ı Şîrâzî'nin sohbetinde bulunan Emir Çoban, onun vasıtasıyla doğru yolu bulduğunu belirtir. Hâfız-ı Şîrâzî O'na, zalime karşı dost görünmemeyi, dost göründükçe zalimin zulmünün artacağını ve zalime karşı mütevazi davranışın, onun iştihasını kabartacağını, bunun yerine düşüncesini mazlum halkın üzerinde yoğunlaştırmayı ders verir.

"Bir gün şeref sohbetini eyledim ihrâz
 Hadî-üt-tarîk oldu bana Hâfız-ı Şîrâz
 Zalimlere sen etme müdârâ-dedi-zira
 Zülmü çoğalır onların ettikçe müdârâ
 Bir işte sakın zalime karşı ettirme teşekkür
 Cem'ıyyet-i mazlumeye kıl hasr-ı tefekkür"²¹⁷

Hamit'e göre zulmün devam etmesinin bir nedeni de, ondan istifade edenlerin olmasıdır.

Kanbur'un Ruhu:

"Bu harb ve haşyane ki yakmakta alemi"

Dilşad'ın Ruhu:

"Ondan istifade eden var demek"

²¹⁶ Nesreten, s.70.

²¹⁷ İlhan, s.20.

Kanbur'un Ruhü:

"Binlerce var o sayede me'mun ve müsterih"²¹⁸

Yazar, Emir Çoban'ın Hâfiz-ı Sirâzî'den aldığı dersi Eşber'e uyguladır. İskender'e karşı durmak isteyen Eşber'e, kardeşi Sumru, şunları söyler: İki cihanın halkı onun teb'ası. Git de emrindeki mahşeri kalabalığı gör. Hind'e Çin'e sahip olduğuna göre, bizim memleketlerimiz de onun avucunda demektir. Bizim güçsüzlüğümüz, onun kudreti ortada iken zaferin bizden olması mümkün mü? İnsaf ve merhamet et. Akriba ve çocuklarını düşün. Haksız yere halka zarar vermeğe değmez. Allah'ı seversen savaş için ısrar etme. Bir kişi bir orduya karşı durmakla hiç zafer kabil olur mu? En iyisi elbette düşman savaş borusu çalar çalmaz teslim olarak ona sığınmaktır:

"Halk-ı cihân raiyyetinde!
Git mahşeri gör maiyyetinde!
Hem Hind ile Sind'e oldu malik
Avucunda demek memalik
Meydanda iken bu acz ü kudret
Mümkün mü bizim tarafta nusret
İnsaf ile rahmi i'tiyâd et;
Evladını akrabamı yâd et
Nâ-hak yere halkı değmez ızrâr.
Allah için olsun etme ısrar!
Bir orduya bir nefer mukabil
Durmakla zafer olur mu kabil
Evlâsı a'da çalınca nevbet
Teslim ile ilticâdır elbet"²¹⁹

Bu sözlere karşı Eşber'in cevabı ise vatan müdafaası uğrunda, her vatanseverin neler yapması gerektiğine dair, Hamit'in hakiki ve samimi düşüncelerini teşkil eder. Aynı zamanda, zulmün neden arttığını, halkın zulüm karşısındaki tutumunu da eleştirerek, ideal bir mücadeleci tipini de ortaya koyar: Teslim olmak tasavvuru kimden geliyor? Sana bu düşünceyi, düşman mı telkin etti? Yok olmamıza kalktılar

²¹⁸ Ruhlar, s.37.

²¹⁹ Eşber, s.81-82.

diye zalimlere baş eğmek mi lazımdır? Herkes onun zulmüne uşak olduğu için, zulmünün karanlığı artıyor. Bu kuvveti az, o kudretlinin ilahına da itaat etmez. Dostlarına ricada bulunmayan hiç düşmana sığınır mı? İskender vahşi hayvanlarla birlikte saldırıya da Eşber ona karış yer vermez. Yiğitlerimiz hucuma hazır bekliyor. İşte meydan; İskender gelecekse gelsin. Bayrağım dağların tepesinde dalgalanmakta. O dalgalandıkça bu ülke benim demektir. İskender memleketimi baştan başa zaptetse de bana noksan gelmez. Aksine şerefim iki kat olur:

"Kinden geliyor bu hayal-i teslim?
 Düşmen mi eden bu fikri ta'lim?
 İfnalarına olunca âzim,
 Zalimlere ser-fürû mu lazım?
 Biz geçmez isek mukavemetten
 Anlar usanur muhasemetten
 Herkes oluyor gulâm-ı zulmi
 Andan çoğalır zalâm-ı zulmi
 Ol muktedirin bu kim biza't
 Hallâkına eylemez itaat
 Yaranına etmeyen reca hiç
 A'daya eder mi iltica hiç?
 Emr itmede varken imtiyâzım,
 Kâbil mi olur bugün niyâzım?
 Saldırısı vuhuş ile beraber,
 Vermez ona bir karış yer Eşber!
 Hazır duruyor hucuma merdan,
 Gelsin gelecekse işte meydan!"²²⁰

Hamit'e göre yanlış yolda giden sultanı takip etmek gerekmez. Şayet o yanlış yolda ise halkın da o yanlış yola gitmesi lazım değildir. Kişi eğer doğru yoldan ayrılmadığına inanıyorsa Allah'ın yardımı ona yetişecektir.

".....
 Hemen her ne yolda giderse mülük
 Değil halka lazım o yolda sülük

²²⁰ Eşber, s.82-83.

Eğer doğru yoldan değilsen cüda
Sana zîr-i destân eder iktidâ"²²¹

İhtirasların da zulmün bir kaynağı olduğunu belirten yazar, statü kaybının getirdiği zulüm üzerinde de durmaktadır. İlhan kendi tahtını tehlikeye sokacak olan Çobanlar ailesini öldürtür ve tahtını tehlikeden emin kılar.

İlhan:

"Binlerce muhemmedât sana ey rabb-ı alemin
Oldum hayat ve saltanatımdan bugün emin"

ve

"Bir kimse kalmıyor o tarafta ricalden
Ancak hâremde tâife-i bî-mecalden"²²²

der ve tahtını tehlikeye sokmak yolunda bir gayretleri olursa onları da yok edeceğini belirtir:

"Elbet bu yolda sa'ye mededkâr olur hata
Düşmansalar kadınları da eylerim fedâ"²²³

Aynı motifin Nesteren piyesinde de işlendiğini görmekteyiz. Behram ile Gazanfer aralarında konuşurlar. Gazanfer halkın sevgisini kazandığını iddia edip padişah olarak kalmak istediğini belirtir. Behram ise kendisini adil fakat güçsüz görerek Gazanfer'e şikayette bulunur.

"Halka en padişahâne bahşayış
Bir memlekette te'mini asayış
O cihetle nasihatten geçerek
Taht-gâhımdan çıkıp gitsen gerek
.....
Te'mini asayış halka mukabil
Buradan senin gitmenle de kabil
Sen gitmeyip bana teklif-i sefer
Neden icab ediyor, Şah Gazanfer!

²²¹ Sardanapal, s.91.

²²² Sardanapal, s.138.

²²³ Sardanapal, s.139.

Çünkü Şah Gazanfer'de saltanat var
 Aciz Behram'da ise meskenet var
 Çünkü acizi koğmak müşkil değil
 Saltanattan ayrılmak ise müşkül
 Çünkü bedbahtım, çünkü bahtiyarsın
 Çünkü beni nefsinden dûn sayarsın
 Öyle değil mi?"²²⁴

2.4. Vatan Anlayışı

Abdülhak Hamit, romantizmin de etkisiyle tarih ve vatan mefhumlarına duygusal açıdan yaklaşmaktadır. Vatan ve aşk motiflerini çoğu yerde bir arada kullanan Yazar, idealist tiplerine, vatan için aşklarını feda ettirir. Tezer'in sevgilisinden bahsetmesi üzerine Melik:

"Kalbine girmemişse hiss-i vatan
 Ey sen kâle alma bâri utan
 Kız, köpekler bile vatanperver
 Vatanı sevmeyen acep ne sever
 Öyle sözler beni eder ta'zib
 Geri al kavlini ya et tekzib!"²²⁵

ifadelerini kullanır. Ve vatan aşkı için herşey feda edilmelidir. Akın Darakes:

"Oluncaya kadar bu can tenden cüda
 Vatan aşkına herşey olsun feda"²²⁶

Sardanapal piyesinde Yudes, Abdu'l-Ba'li'den kendisini almasını ister: Ancak O, aşkı için vatanını terkeden bir kızı kabul etmez.

"Emin ol ki ruh-ı vatan şâd olur
 Senâlarla alkışlar akvam, ümem
 Sen ağuşuna al beni!..."

²²⁴ Nesteren, s.57.

²²⁵ Tezer, s.12.

²²⁶ Sardanapal, s.165.

Abdü'l-Ba'li:

"Ne zan eyledin sen beni, ey kadın!...
Unutdum, Yudes miydi bilmem adın
Beni sen vatansız mı zan eyledin?"²²⁷

Toprak olmadan kalben toprak olduğunu ifade eden Yudes, vatan sevgisinden önde gelen aşkının, kendisine ızdırap vermediğini söyler. Bunun üzerine Semiramis de aşkından bir türlü vazgeçemeyen Yudes'e vatan sevgisi ile dolmasını salık verir.

"Vatan-perver ol, bir de sev milleti;
Bilir misin hayatın nedir illeti.
Vatanla şu cem'iyet-i derbeder
Sana ber-hayat olmayı emreder
O cem'iyet akdem gerek yârdan
Çıkar yârlar çünkü ağyârdan"²²⁸

Hamit'e göre hür olmak, nefsi arzuların esiri olmayı gerektirmez. Ortada vatan hizmeti dururken, vicdanı yaralayan aşka esir düşmek, bir vatan-pervere layık durum değildir. Belis:

"Kişi hür olunca değildir revâ
Bu surette olmak esir-i hevâ,
Vatan hizmetiyle mübahi iken,
Ne layık bu sevda-yı vicdan-Şiken?..
Düşün ki vücudundaki ab ve kil
Vatandan demektir, hevedan değil
Olurken vatan pür gubâr-ı keder
Turâb-ı tenin doymak icab eder!..."²²⁹

Yadigar-ı Harb piyesinde Çerkez Osman, "İslam Milliyeti"ni tarif ettikten sonra Rus Cinraelli'nin kızı:

"Tebrik ederim. Ben pek âlâ bilirim ki vatan denilen yerler gördüğümüz topraktan ibaret değildir. Onun

²²⁷ Sardanapal, s.165.

²²⁸ Sardanapal, s.93.

²²⁹ Sardanapal, s.16.

hey'eti içtimaiye ve muhit-i irkiyyet namiyle bir ruhu ve
sıfat-ı ma'nevîyesi vardır. O bir malikane-i millîdir."²³⁰

ifadelerini kullanır. Şair, Yadigâr-ı Harp'te vatanı bir peri suretinde tasvir eder. Bütün delikanlılar büyük şaşkınlık ve kendinden geçmişlik içinde o perinin etrafında toplanıp ona bakarlar. O peri vatandır. Ona o derece aşıkâne ve mestâne nazar kılan delikanlılar ise vatan için savaşmayı cana minnet sayanlardır. Peri, karşıda takım takım duran askerlerin, nereye ve niçin gideceklerini halka anlatırken, ihtiyarlar tarafından birisi şöyle der:

"Biz ihtiyarlar niçin bu şereften mahrum kalalım?
Ölümlerin en şereflişi askerce ölmektir..."²³¹

Daha sonra genç kızlar namına birisi:

"Bizler de ey mümessile-i vatan, bizler de ey bütün aba'
u ümmehâtımızın da valdesi olan ma'suka-i millet..."²³²

diye seslenir.

Abdülhak Hamit'in, Namık Kemal'i üstad olarak kabul ettiğini biliyoruz. Özellikle siyasi konularda, üstadı Namık Kemal'in takipçisi olduğunu ifade eden yazar, Tayflar Geçidi adlı piyesinde, Kemal'in Tayfi'na vatanın tanımını şöyle yaptırır: Vatan bir milletin yegâne geçim sebebi, hayatının mahsulu, san'atının mektebi, şan ve şereflerinin tarihi, büyüklük ve yüksekliğinin heykeli, savaş meydanı, doğduğu ve şehit düştüğü yer, yattığı yatağı, kadir ve kıymetinin terazisi, meskeni, sığınağı, ruhunun şekillenışı ahlakının sergi mahallidir:

"Bir milletin yegâne medar-ı maişeti
Mahsul-i zindeğisi, debistan-ı san'atı
Tarih-i şanı, heykel-i iclâl u rif'at
Meydan-ı kadr u kıymeti, me'vasi melcei
Timsal-i ruhu, meşher-i ahlakıdır vatan"²³³

Hamit, Namık Kemal'in büyüklüğünü Kanbur'un Tayfi'nın dilinden verir:

²³⁰ Yadigar-ı Harp, s.121.

²³¹ Yadigar-ı Harp, s.16.

²³² Yadigar-ı Harp, s.17.

²³³ Meserret Diriöz, "Abdülhak Hamit'te Vatan ve Millet, Milli Kültür", 1977.

"Namık Kemal olursa muhalif ne dersiniz
Elbet onun kemalini teslim edersiniz"

ve

"Dünya sofralarında bu dahiye daima
Millet, vatan, muhabbeti olmuştu reh-nüma"²³⁴

Kemal'in Tayfi, muhabbetlerin en kalıcı olanının vatan muhabbeti olduğunu belirterek, vatan sevgisinin, vatani sevenlerin ölmesiyle yok olmayacağını ifade eder.

"En daimisi bence muhabbetlerin odur
Gehvâre-i tulu-ı semâ-yı kebud-renk
.....
Mümkün müdür ki aşk-u vatan, aşk-ı valde
Zail olan kemal ile meyl-i zevâl ede..."²³⁵

Kemal'in Tayfi, vatanın hizmetçisi olmayanın, zillet ve ölüme mahkum olacağını, yarın ebedi yaşayacağımız ahiretin, onun için "dar-ul fena" olacağını ifade eder:

"Oldunsa hadimi vatan az çok, sevin öğün
Bir hayrın olmadıysa fakat mülk ve millete
Mahkum olur hayat ve memâtın mezellete
Dar'u-l bekâ o gün sana dar-ul fenâ olur."²³⁶

Vatani, hürriyeti bir peri, bir genç kız suretinde tasvir etmesinin de, Namık Kemal'den gelen bir imaj olduğunu belirtelim. Ayrıca Namık Kemal'in Vatan makalesindeki görüşlerinin Hamit tarafından nasıl bir benzerlikle dile getirildiğini görmek için! (Bk. Ek:2).

2.5. Tarih Anlayışı

Tarihe objektif yaklaşımı esas alan bir düşünceye sahip olmasına karşın, yazar, romantiklerden gelen bazı unsurlara da piyeslerinde yer vermiştir. Tarık, tarihi

²³⁴ Tayflar Geçidi, s.100.

²³⁵ Tayflar Geçidi, s.101.

²³⁶ Tayflar Geçidi, s.108.

olayların değerlendirilmesinde, olayın cereyan ettiği zamanın dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır:

"Biz bundan on asır mukaddem olan eslafımızın e'falini tekbih ettiğimiz gibi, ihtimal ki bundan on asır sonraki ahlafımız da bu hareketimizden dolayı bizi tevbih ederler. Fakat bu bir gaflettir. O tekbih ve tevcihe cür'et edenler vukuatın mecrâsı olan veyahut hem mecrâsı hem menba'ı sayılan asrı düşünmeli..."²³⁷

İdealist karakterlere yer verdiği Tarık, İbn-i Musa v.b. piyeslerinde kahramanlarına reel bir tarih anlayışını benimsetmesine rağmen, yazar, vatan duygusunu ön plana çıkaran romantik akımın te'sirindedir. Nitekim, Azra ile Müslüm, yeni evlendikleri halde, Azra harbe gidecek olan orduya dahil olmak ister. Vatan sevgisi herşeyin üstündedir. ne evlilik, ne aşk onu vatan sevdasından vazgeçiremez.²³⁸ Tarık ile Zehra'nın birbirlerine olan kalbî duygularını önceden farkedenden Zehra'nın babasının şahsında Tarık, Arap büyüklerini şu sözlerle över:

"Ezkiyâ-yı Arab, lisan-şinas-ı hal oluyor. Veyahut onların karşısında nazarla gönül lakırdı söylüyor."²³⁹

Aldığı emir üzerine savaşa giderken de millî ve dinî duyguları ön plandadır:

"Ah!... Seni fedâ etmek sehl ise de... Sehl-i mümteni!... Zehrâ! Ben Arab'ım. Yalan söylemem. Çok şey bilirim fakat riyâ bilmem. İslam'ın şerefini i'la yolunda seni fedâ ederim. Gerçi bu fedâ Endülüs'ü fethetmekten de müşkül gelir."²⁴⁰

Abdülhak Hamit'in tarih anlayışını net şekilde tespit edebilmek için, onun piyeslerindeki dinî, millî ve romantik unsurları 'hayal dünyası' ile balğantılı düşünmek gerekmektedir. İlgili bahiste de ifade edildiği gibi, şair muhayilesinde, bazen tarihi vak'aları tersine döndürmüş, bazen de ölüm gibi değiştirilmesi mümkün olmayan hadiselerden intikam almıştır. Bu nedenle Batı'nın Türklük ve İslamlık karşısında almış

²³⁷ Tarık, s.69.

²³⁸ İbn-i Musa, s.17, 22.

²³⁹ Tarık, s.48.

²⁴⁰ Tarık, s.49.

olduğu tavra karşı isyan duygusuyla yüklü olan şair, İslam tarihinin parlak dönemlerini, piyeslerine konu etmiş, ayrıca İslam ve Türklüğü, batılardan ayıran fazilete dair bazı motiflere piyeslerinde yer vermiştir. Yadigar-ı Harb piyesinde bir Türk askeriyle düşman askerinin mücadelesinden sonra düşman askeri ağır şekilde yaralanır. Yaralı askerin, bir hastahaneye kaldırılmasını emreden zabıt:

"Hadi bir hastahane arabasına koy da götür oğlum.
Bakılsın, iyi edilsin de kendisini, yaralandığı Türk
neferinin kurtardığını bilsin, mecruh ve esir öldürmek
gibi cinayetlerin de kendilerine mahsus olduğunu
öğrensın."²⁴¹

ifadeleriyle, milletler arasındaki erdem farkını vurgulayarak batılları aşağılamaktadır.

1699 Karlofça antlaşmasından bu yana, Batı karşısında zayıflığı gittikçe belirginleşen Osmanlı devletinde, XIX. asrın genel temayülü olan milliyetçi fikirler yaygınlık kazanmış, buna paralel olarak da hamasî duygular ön plana çıkmıştır. Yine Yadigâr-ı Harb piyesinde, 'Geçen Osmanlı Ordusu'na şairin söylediği mısralar, aynı zamanda, edebiyatımızdaki hamasî tür için de en güzel örneklerden birini teşkil etmektedir:

"Bize göre gazi, yâ şehâdet
İkisi de aynıyle saadet
Denize de düşsek taşarız biz
Nice nice dağlar aşarız biz
İyi bile Moskof ki biziz Türk
Deriz ona, bizden uzak ol ürk
Diye diye Allah!... Coşarız biz
Ölüm ile hempâ koşarız biz."²⁴²

Konusunu İslam tarihinden alan piyeslerinde, tarihe mal olmuş İslam büyüklerini Batı karşısında yücelten yazar, siyasi açıdan da 'ittihâd-ı İslam' fikrini savunur.²⁴³ Türk olmadığı halde Türk ordusunda yer alan Çerkes Osman, Rus generalinin hayretine karşı şu cevabı verir:

²⁴¹ Yadigâr-ı Harb, s.22.

²⁴² Yadigâr-ı Harb, s.102.

²⁴³ İbn-i Musa, s.63.

"Bu sırrı bilmek için müslüman olmak lazımdır. Bizim milliyetimiz İslamiyettir. Vatanımız alem-i İslam, padişahımız ise halifedir."²⁴⁴

Batı'nın İslam alemini birbirinden ayırmak istemesinin sebebini, liderliği Türklerin elinden almak için olduğunu kaydeden yazar, Arziler piyesinde şu ifadelere yer verir:

"

İslamı birbirinden ayırmak siyaseti
Türk'ün elinden almak içindir riyaseti
Bulmaz fakat o maksad-ı pür mefsedet husul
La-bed olur bu tefrika zâil usul usul"²⁴⁵

Düşünce düzeyinde toplumların milli duygulara yönelmesi, o toplumların kriz dönemlerine rastlaması şaşırtıcı değildir. Şairin de realiten kaçış yönündeki sanatkâr muhayyilesine paralel bir tarih anlayışına sahip olduğu görülmektedir. Yabancı Dostlar piyesindeki

"Yine sen, ey yabancı ondan ürk
Ki değildir tekin, yamandır Türk"²⁴⁶

mısraları da, Batı'nın Türklük karşısında almış olduğu tavra karşı şairin hem isyan duygularıyla yüklü hem de romantik bir tarih anlayışına sahip olduğunu göstermektedir.

²⁴⁴ Yadigâr-ı Harb, s.121.

²⁴⁵ Arziler, s.19.

²⁴⁶ Yabancı Dostlar, s.37.

3. SANAT ANLAYIŞI

3.1. Hayal Dünyası ve Hayâletler

Sanatkâr, reel dünya ile hülya aleminin zıtlıkları arasında yaşayan insandır. Hamit'in tezatlarının kaynağı biraz da buradan kaynaklanır. Sanatkârın tasavvurundaki alem ile maddi alem arasındaki uyuşmazlıklar, şairi çocukluğunun masum ve realiteden uzak dünyasının gizemine sürükler. Hayal dünyası geniş olan ve piyeslerinde yoğun tesiri görülen muhayyilesi, ona yeni bir dünya kurdurur ve şair oraya sığınır. Hamit'in çelişki kaynaklarını "bu reel-mutasavver dünya intibaksızlığında aramak lazımdır" diyen Orhan Okay'a göre sanatkâr "kendi ferdi tarihinin içinde çok defa şuurunun altında yaşayan mazinin, muhayyilesine hücum eden hayalleri arasında yeni bir dünya yaratır ve oraya sığınır."²⁴⁷

Abdülhak Hamit'in yaşamında muhayyilenin tezahürü olan bazı davranışları daha çocukluk yıllarında görmekteyiz. Ağabeyi Nasuhi Bey'le çocukluk yıllarında ilk Paris yolculuğuna çıkan Hamit, "Marsilya'ya kadarki uzun yolda bir çok insanla tanışır. Atina'da harabeleri gezer, denizde fırtınayı yaşar. Fırtına devam ettiği sürece aklında hep büyükannesi, annesi ve babası vardır. Onları göreceği gelmiştir."²⁴⁸ Hamit'in "kendi ferdi tarihi içinde çok defa şuurunun altında yaşayan mazinin, muhayyilesine hücum eden hayalleri" Hamit'in yeni imajlar oluşturmaya da sebebiyet verir. Abdülhak Hamit'in baba tarafı soy olarak iyice bilinmekle beraber, anne tarafı bilinmemektedir. O, bir esire olan annesi ile yaşadığı tabiat arasında bir ilgi kurmaktadır. Annesinin adı Münteha'dır. Annesinin yetimliği, kimsesizliği daha sonra Hamit'in karısı Fatma Hanım ile de birleşerek ve eserlerinde sık sık karşımıza çıkan "tabiatın kızı"na dönecektir.²⁴⁹ Hamit'in hatıralarına kaydettiği bir not, Hamit'te muhayyilenin gücünü tespit bakımından önemlidir. Bütün ömrü boyunca bıkip usanmadan aşık olan Hamit'in ilk aşklarından biri Avusturya İmparatoriçesi Elizabeth'tir. Bu güzel kraliçenin ordusunun Fransızlar tarafından yenilmiş olmasını bir türlü hazmedemeyen şair, onun intikamını almak için arkadaşları ile savaşa girer: "...Alfabeden ibtida ederek gramerde intiha bulan bu esna-yı tahsilde benim fikrimi en ziyade başka bir mesele-i mühimme işgal ediyordu: Fransa'dan Avusturya'nın intikamını almayı düşünüyordum. Binaenaleyh bir gün, kendi kendime gizlice bir

²⁴⁷ Orhan Okay, a.g.e., s.16.

²⁴⁸ İnci Enginün, "Abdülhak Hamit Tarhan", s.10.

²⁴⁹ Mehmet Kaplan, Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar Dergah Yay., 1971, c.1., s.353, 368.

Avusturya cenerali oldum. Ve sınıftaki çocukları maiyetime alarak diğer bir sınıfa ilan-ı harb ettim. Mektebin oyun meydanında mel'abe-i muharebeye çakıl taşlarıyla suru' olundu. İhraz-ı galibiyet ettikten sonra Avusturyalı bir ceneral olduğumu öğünerek herkese anlatmak istedimse de kimseyi inandıramadım. Onlar bana "korkunç Türk" diyorlardı."²⁵⁰ Reel hayatın kahrediciliğine karşı hayal dünyasında teselliler bulan Hamit'in İnci Enginün'ün kaydettiği şekliyle, Paris'te yaptığı ilk iş, şehri dolaşarak çocukluk hatıralarını aramak²⁵¹ olmuştur. Hamit'in sadece çocukluk yıllarında değil, çok ileri yaşlarında da temsili harp oyunları oynadığını, dünya yüzündeki savaşları odasına taşıdığını da yine hatıralarından öğrenmekteyiz: "Ufukları mahdut ve hâli ormanları küflemiş dağları yere geçmiş bir memleket! Ben orada ne yapabilirdim? Muharebeye hazırlandım. Sanki çocukluğum avdet etmişti. Milel-i muhtelifeye mensub kurşundan mamul binlerce askerlerim mevcut olduğundan büyük bir masanın üstünde topraktan mevaki-i harbiye, istihkamlar ve dağlar, dereler yaparak kendi bildiğim fenni harbe tatbiken o askerlere harbettiriyordum. Bazan Kırım'da İngiliz ve Fransızlarla müttefikler Türkler Ruslarla çarpışıyor. Bazan 1870'de Fransızlarla Rusyalılar dövüşüyor. Bazan de galibiyet bizim tarafta kalacak iken serdarlarımızın mütemadiyen değiştirilmesi yüzünden neticesi vahim olan Doksanüç muharebesinde Osmanlıların Moskoflara galib geldikleri Rumeli ve Anadolu'daki muherabatımızı gösteriyordum."²⁵²

Yazar, reel hayatta karşılaştığı güçlükleri, olayları ,karşı konulması imkansız olan ve trajedisine sebep teşkil eden hadiseleri tasavvur ettiği alemde ber-taraf etmiştir. Piyeslerinde yaşadığı reel dünyada kendisine acı veren olaylardan, şahıslardan, bir nevi intikamını alır. Maddi alemde karşı koyamadığı hadiseler Hamit'in 'mutasavver' aleminde istenilen şekle sokulmuştur. Örneğin ilk eşi Fatma Hanım ile ikinci eşi Nelly Hanım'ın ikisi de verem hastalığına yakalanarak öldükleri için²⁵³ Finten ve İçli Kız piyeslerinde verem hastalığına yakalanan iki kahramanını tekrar iyileştirerek, muhayyilesinde 'verem'den intikam aldığını gösterir. Aynı şekilde zamanında İslam'a düşmanlığı bilinen Dante'yi Yazar, Tayflar Geçidi adlı piyesinde İslam dairesine dahil eder.

²⁵⁰ Abdülhak Hamit'in Hatıraları, s.42.

²⁵¹ İnci Enginün, "Abdülhak Hamit Tarhan", s.20.

²⁵² Abdülhak Hamit'in Hatıraları, s.282.

²⁵³ Abdülhak Hamit'in Hatıraları, s.10.

"Tashihe sa'y edermiş, o hazret, tabiatı
Ondan benim de etti tağyir tabiatım
Sultan-ı enbiyadır elbette bi'atım."²⁵⁴

Yazarın daha ilk eseri olan Macera-yı Aşk'ta "Muhayyel" unsurlara yer vermesi, bu temin yazar için önemini belirtmesi bakımından dikkate değerdir. Zeynep, babasının ve annesinin öldürülmesini, kendisinin haydutlar tarafından kaçırılmasını hatırladığı maziye adeta yeniden yaşar:

"İkiniz de kara topraklara serilmiş, ikiniz de al kanlara
bulanmış olmak ne kadar mevhuş bir matem!...
Görüyorum. İşte ikinizi de görüyorum... Orada kanlar
içinde, o toprakta... O karanlık hendekte..."²⁵⁵

Finten'in isteği üzerine Davalaciro, Finten'in para için evli bulunduğu Avusturya'daki zengin kocasını öldürür. Bu kocanın katledilmesi üzerine gerek Finten'in gerek Davalaciro'nun karşısına bu hayaletler sıklıkla dikilir. Savt-ı gaibler, ağaçlar, hayvanlar, ürküntü veren varlıklar, heykeller Finten'e görünürler. Ve ona cinayetlerini hatırlatırlar. Cinayeti işledikten sonra Davalaciro'da gemi ile dönerken dalgalara hitaben söylediği şiirinde maktûlün kendisine görüldüğünü anlatır:

"Çıkıyor kanlı yüzü karşıma ummanda bile
Sönmüyor meş'ale-i lâ'neti tufanda bile
Deşt ü deryâyı aşip da iki aylık yoldan
Geliyor nâleleri gûşuma sağdan soldan"²⁵⁶

Sardanapal piyesinde zalim bir hükümdar olan Asur kralı Sardanapal, veliahtı olan oğlunu zindanda öldürmüştür. Oğlunun hayali şimşekler arasında Sardanapal'in odasına girerken, Sardanapal dehşet içinde kalır. Oğlunun hayali (Senbut) ona, halka yaptığı zulümlerin cezasını çektirir:

Sardanapal:

"Bu kimdir? Ne gezmekte meydanda bu?...
Gebermiş değil miydi zindanda bu?"

²⁵⁴ Tayflar Geçidi, s.69.

²⁵⁵ Macera-yı Aşk, s.200.

²⁵⁶ Finten, s.388.

Senbut:

"Getirdim sana karşı vicdanını
Küşad eyleyim Yani zindanını."²⁵⁷

Yazar, öldürtmüş olduğu bir kahramanını tekrar canlandırıyor.

Abdülhak Hamit, İçli Kız adlı piyesini, Namık Kemal'in Zavallı Çocuk'unun tesirinde kalarak yazmıştır. İçli Kız'da Sabiha sevgilisinin hayali ile teselli bulmaktadır.²⁵⁸ Muhayyilesi geniş olan şair, hayal dünyasında acı verme, teselli bulma, intikam alma, gibi duyguları canlandırır ve bunlar sanatkarın iç dünyasında bir çeşit tatmin aracı olurlar. İlhan piyesinde Bağdat Hatun, gecelerini ancak sevgilisini tahayyül ederek hayat bulduğunu söyler:

"Leyâli adet edindim bu yolda ihyâyı"²⁵⁹

Tarık da Zehra'nın hülyâsıyla oyalanır: Harbe gitmesi sebebi ile onunla evlenme hüylarının suya düştüğünü ifade eder.²⁶⁰

Hayal gücünün sanatkarı etki altına aldığını görmekteyiz. Bazı piyeslerinde hülyâ, görmeden aşık olmak gibi bir masal motifi halinde gelir. İlk piyesi Macera-yı Aşk'ta Haydar, görmeden ve tanımadan Sakıbe'ye aşık olur.²⁶¹ Zeynep de ilk defa rastladığı dervişi daha evvel görmüş, tanımış, sevmiş olduğuna inanır:

"Evvel seni ben görmedim amma
Meçhul değil bence bu simâ!
Bundan bilemem kaç sene akdem
Ben görmeden oldum sana hem-dem
Fikrinle mealinle buluştum!
Ruhunla, hayalinle kavuştum!"²⁶²

Tarık'ı beraberce seven Salha ve Zehra da hülyâperest genç kız tipleridir. Bunlar hüylarına o kadar dalmışlardır ki, hakikat ile hülyâyı birbirinden ayıramazlar.²⁶³ Nesteren de harbe giden sevgilisinin arkasından kendi kendine konuşurken, onu yâd

²⁵⁷ Sardanapal, s.109.

²⁵⁸ İçli Kız, s.19.

²⁵⁹ İlhan, s.14.

²⁶⁰ Tarık, s.44.

²⁶¹ Macera-yı Aşk, s.41.

²⁶² Zeynep, s.21.

²⁶³ Tarık, s.146 v.d.

etmekten başka tesellisi kalmadığını anlatır. Sonra Hüsrev'i tahayyül etmeğe koyulur.²⁶⁴ Davalaciro'ya kocasını öldürten Finten, kocasının hayaletini görür. Davalaciro ona bunun canilere mahsus hâyâlât olduğunu söyler.²⁶⁵ Zeyneb'de de Abbas, ölen karısının hayâletini görmektedir. Bu hayâlet, yeni karısı Ceren ile evlenmesine manidir. Burada da alüsinasyona örnek teşkil eden mısralara rastlamaktayız:

"Gelmiş gibi bir müşkili halle
Ma'sukane mahsus o mahalle
Benden daha evvel giriyorsun"²⁶⁶

Abdülhak Hamit, hayal dünyasında yüzünü bazen maziye çevirir. Maziye hatırlar. Bu hatırlamalar ruhî krizler meydana getirir. Finten Davalaciro ile geçirdiği geceyi hatırladıkça kendinden geçer:

"Fakat... Fakat Davalaciro! Bahr-ı nuhitin dalgalarını parçalayan dev!... Şimdi herşeyden evvel, herşeyden ziyade onun gelmesini istiyorum. İstiyorum ki o mücessem anûd-ı muhayyel benim üzerime yıkılsın. keşki göndermeseydim. Ah geçen geceyi düşündükçe sarhoş oluyorum! Başım dönüyor. Atları, arabaları, ağaçları, ormanları ile bütün Hayd-Park dönüyor..."²⁶⁷

Eşber'de, İskender'in atının ayaklarının altında ezilen Rokzan, babasının ve annesinin kendisine lânet eden seslerini duyar. Fakat bunun kendi vicdan azabından doğan bir vehim olduğunu farkeder:

"Nerden geliyor bu aks-i lânet
Nâlede mi hilkati lânim?...
Kimdir bunlar, babamla annem!...
Yok, kimse yok, ah, hep bu hâlât
Benden nebean eden hayâlât;
Hep kendi yarattığım devâhi
Lakin denemez bu hâle vâhi"²⁶⁸

²⁶⁴ Orhan Okay, a.g.e., s.20.

²⁶⁵ Finten, s.408.

²⁶⁶ Zeyneb, s.115.

²⁶⁷ Finten, s.178.

²⁶⁸ Eşber, s.136.

Yazarın muhayyilesinde geçmiş ve gelecek zamanlarının bilinmesi gibi bir tezahürle de karşılaşırız. Macera-yı Aşk'ta, sakıbe doğarken, münecimlerin onun bir şehzadeye aşık olacağını haber vermişlerdir.²⁶⁹

Abdülhak Hamit'in, idealist tipler sergilediği İbn-i Musa adlı piyesinde, 'Hamitâne' tenakuzlardan birine tesadüf etmekteyiz: Edline Merkado:

"Prenses İzabella; İncili bir çizmeden ziyade çiçekten bir taç muvafık-ı tabiattır. Murassa bir hayaldan uryân bir hakikat ehven yani daha kıymetlidir."

Yazarın idealist kahramanlarının yer aldığı piyeslerinde, kahramanlarının da gerçekçi ve realiteden yana oldukları görülür. Ferdî düşünce ve hislerinin tesirinde kaleme aldığı piyeslerinde ise Hamit, muhayyilenin çerçevesi içinde kalır. Öyle ki, 'hayalat-ı müfrite'nin tesirinde yazdığı bazı mısraları kendi de anlamakta güçlük çekmektedir.

"Bazen duyar anlamam ben eyvah
Kendim de bu verdiğim sâdâyı"²⁷⁰

Hamit'in Sardanapal, Finten, Zeyneb, İlhan, Turhan, Tayflar Geçidi, Arziler ve Ruhlar adlı tiyatrolarında bu hayali kahramanlar hep görülür: Hatta piyeslerinin başında "eşhas-ı vak'a" arasında bunları da sayar: Hayâlât, nihan-peykeran, senbut, cism-i mükeffen, bir tayf, kefen-pûşan, siyeh-pûşan, eşhas-ı esiriyye v.s...

Onun muhayyilesinde zaman, mekan, imkan sınırlarının aşıldığı görülür. Bazen geçmiş ve gelecek zamanlarının bilindiği, bazan bir moral motifinin muhayyilede yer aldığı, bazen de dün, bugün ve yarın mefhumlarının ortadan kalktığını görürüz. Özellikle Tayflar Geçidi adlı piyesinde adeta geçmiş gelecek ve an mefhumlarını yok eder. Burada Hamit, tasavvufî düşündeki tayy-ı zaman, tayy-ı mekan kavramlarını piyeslerinde somutlaştırır.

"Tadil-i hayat için elzem hayaliyyât
Onsuz kalırsa mucib-i isyan olur hayat
Zira tezahüratı onun kahirânedir"²⁷¹

²⁶⁹ Macera-yı Aşk, s.61,62.

²⁷⁰ Makber-Ölü, İst. Matbaa-i Amire, 1340 (1922), s.74.

²⁷¹ Tayflar Geçidi, s.29.

mısralarında belirttiği gibi, hislerin yenilenmesi, canlanması ve güzelleşmesi için hayalin gerekli olduğunu ifade eden yazarın hayalinde, herhangi bir dış sebep olmaksızın çeşitli tasavvurlar meydana gelir. Bir objeyi muhayyilesinde canlandırır, konuşur, hisseder, iştir ve koklar hale sokar.

3.2. Realiten Kaçışı

Bulunduğu çevreyi terk edip başka aleme gitmek fikri, özellikle romantiklerde görülen bir tem olmasına karşın, bu özellik umumiyetle sanatkâr kişiliğin genel bir özelliği olarak sık sık karşımıza çıkmaktadır. Çünkü:

"pür-iğbirârdır yüzü gülmez hakikatin"²⁷²

mısraında ifadesini bulan hadise, yanısıra eşyanın zahirî yönünün 'gaye-i fitrat' olmadığı düşüncesinden de doğmaktadır.²⁷³ Hamit'e göre insana ümitsizlik veren zahiri yön: acı olan realitenin kendisi olmakla beraber, tezahüratı da 'kahirânedir'.²⁷⁴

"Az çok hayalden gelir insana tesliyet"²⁷⁵

diyen şair, muhayyel bir alemin arayışı içinde bulur kendini. Burada İslamî anlayıştan olduğu kadar, gelenekten gelen tesir de söz konusudur. Zira Kur'an'da yer alan: "Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Müttaki olanlar için ahiret yurdu muhakkak ki daha hayırlıdır. Hâlâ akıl erdiremiyor musunuz"²⁷⁶ ayeti, salt manada dünya için basit bir değer biçerken, Fuzuli'nin şu mısraları da başka bir alemleri arzu etmekten doğar:

"Gelin ay ehl-i hakikat çıkalım dünyadan
Gayr yerler gezelim özge safâlar sürelim

Reviş-i silsile-i dehr melûl etti bizi
Bir nice dehrde evzâ-ı mükerrer görelim"

'Tezahüratı kahirâne' olan ve 'yüzü gülmeyen hakikat' sadece sanatkâr kişiliklerde değil düşünce tarihinde de ideal toplum arayışlarını netice vermiştir. Platon 'Devlet' adlı

²⁷² Tayflar Geçidi, s.106.

²⁷³ İlhan, s.60.

²⁷⁴ Tayflar Geçidi, s.29.

²⁷⁵ Tayflar Geçidi, s.106.

²⁷⁶ Kur'an, 6/32.

eserinde ideal topluma giden yolu göstermeye çalışırken, Farabi el-Medinetü'l-Fazıla adlı eserinde ütöplast bir anlayışı hatırlatan şekilde de olsa erdemli bir topluma giden bir model ortaya koyar.²⁷⁷ Ahmet Haşim'in 'hayalin bakir muntıklarında' duran O Belde'si, Servet-i Fünûncuların Yeni Zelanda emelleri hep aynı arayışın ürünüdür.

Abdülhak Hamit'in aşağıdaki mısraları bu mısralardan seneler sonra Servet-i Fünuncu'lar arasında, özellikle Tefvik Fikret'te reel dünyadan uzak, sakin huzurlu bir dünyayı tasavvur eden şiirlerin yazıldığı devre için bir hazırlık mahiyetindedir:

"Ömrün meşakketlerinden bî-haber
Daima bir müebbeden beraber!
Orası mâmurdur, burası harab,
Rahat ondadır bundaki ıztırab
Ölelim, bî-ıztırâb olalım!...
Seninle bir avuç türab olalım."²⁷⁸

Tezer piyesinde Rişar, Tezer'le mutlu olacağı bir alem tasavvur etmektedir:

"Ah! beraberce mümkün olsa suud
Ne kadar olsa talî'im mes'ud
Bana elvermiyor bu sahn-ı türab
İstemem ömrüm olsa da ebedi
Öleyim derdime şifa bulayım
Bırakıp bunda kayd-ı nik u bedi
Başka bir alem-i sefa bulayım"²⁷⁹

Hamit, aşağıdaki mısralarda ise hayali ile gelecek asırlara uzanır.

"Kırkinci asrı ister isen sen de bir dolaş
Herkeste bir müsabaka, her yerde bir telaş;
Bir daimi gürültü, bütün gün muhabere
Asla görünmemekte ne mevtâ ne makbere"²⁸⁰

Sanatkâr kişiliğın muhayyel çerçevesinde karşımıza çıkan başka alem tasavvurları sanatkar için bir teselli kaynağıdır.

²⁷⁷ Dr. Necip Taylan, İslam Felsefesi, s.189 vd.

²⁷⁸ Nesteren, s.36.

²⁷⁹ Tezer, s.59.

²⁸⁰ Arziler, s.11.

3.3. İmaj Dünyası

Hamit' in imaj dünyası daha ziyade objenin irreal telakkisine dayalıdır. Objenin, şairin iç dünyasında tekabül ettiği duygular, bize şairin imaj dünyasını verir. Abdülhak Hamit'in karakterlere uygun imajlar bulduğunu kaydeden Mehmet Kaplan, "Finten'in vahşi saldırgan ve kötü oluşuna karşılık, Blans, yumuşak tatlı ve munistir. Hamit, Finten'i tabiat aleminden alınma benzetmelerle tavsif ettiği halde, Blans'ı çiçek, su ve inciye benzetir. Finten piyesi imajlar bakımından incelenirse, Hamit'in her şahsın karakter ve mizacına uygun mecazlar kullandığı görülür. Şahıslar gibi bu imajlar da belli değerler ifade eder."²⁸¹ Hamit,

"Hülyâ içinde herbiri güya bütün kürrât
Olmuş senin yolunda garik-i tefekkürât"²⁸²

mısralarında, kainatı Allah yolunda tefekküre dalmış, boğulmuş olarak algılamaktadır.

Tabiatın güzel his uyandıran unsurları şaire hep sevgiliyi hatırlatmaktadır. Gurub vakti, şaire sadece sevgilisinin ölmüş olduğunu değil, aynı zamanda dünyanın diğer karanlık yarısını aydınlatmak için kaybolup giden güneş, şairin sanki uykuya dalacağı vakitteki karanlık mânâ alemini aydınlatmak üzere gözlerinin önünden yitip giden sevgilisinin hayaline benzemektedir:

"Şu güneşin gurubuna bak. Tıpkı uykuya dalacağım vakitte alem-i mânâyı tenvir etmek üzere gözümün önünde kaybolarak giden hayaline benziyor."²⁸³

Eşber piyesinde Rokzan, İskender'e kavuşmak için uzun mesafeler yürür. O, baktığı her tarafta sevgiliyi görür.

"...
Kat' eyledim ol kadar mesafât
Yaklaşımı menzil-i mükafât
Her nerde biraz karar edersem
Hangi cihete firar edersem
Karşımda dururdu mevkebiyle
Sanki yarıştırdı kevkebiyle

²⁸¹ Mehmet Kaplan, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, c.2, s.149.

²⁸² Ruhlar, s.9.

²⁸³ Duhter-i Hindu, s.23.

.....
Her yerde o şehsuvar-ı kahir
Hurşid gibi olurdu zahir"²⁸⁴

Şair, tabiattaki unsurların iç dünyasındaki yankısına geniş yer verir. Hafif hafif esen rüzgar ona sevgilisini hatırlatır:

"Gezdiğim demde gülistanlarda
Beni yâdındır eyleyen tatyif
Duyarım nefhânı hafif hafif
Rüzgar estiği zamanlarda."

Aynı şekilde ay da sevgiliyi hatırlatan bir unsurdur.

"Ateşin câmesiyle bedr-i münir
Şeklini arzeder senin"²⁸⁵

Objenin Hamit'in iç dünyasında tekabül ettiği duygulara örnek olması bakımından mektuplarında geçen şu satırlar dikkate değerdir:

"Her cüybar bir hiss-i müheyyiç, her ağaç bir fikr-i sakın, bir sehâb bir hayal-i ulvidir."²⁸⁶

Şiirlerinde de güneş, ay, gurub zamanı gibi kozmik unsurların sevgiliyi hatırlatan birer imaj olarak sık sık kullanıldığı görülmektedir. Güneş, 'timsal-i cânân'dır. Bu nedenle onun doğuşunun ardından şair Fatma Hanım'ın hayalini bekler olmuştur.

"Güneş doğdu nihayet, duyup bir hiss-i ta'zim
Kıyam ettim o anda gözüm garkoldu yâre
Meğer cânân imiş o evet timsal-i cânân
Ki bâlâ-yı ufuktan çıkar perverdigâre"²⁸⁷

Yine Makber şiirinde de sevgili Hamit'in muhayyilesinde bir çok şekle girer:

"...
Ta kim göreyim ne var içimde
Kaç şekle girer o yar içimde"²⁸⁸

²⁸⁴ Eşber, s.35, 36.

²⁸⁵ Duhte-i Hindu, s.44.

²⁸⁶ Abdülhak Hamit'in Mektupları, c.1, s.13.

²⁸⁷ Bunlar odur, s.2.

²⁸⁸ Ruhlar-Ölü-Makber (Üçü Birarada), İst. Matbaa-i Amire, 1340 (1922), s.59.

O, objenin iç dünyasında tekabül ettiği duygular, şairin muhayyilesinde çeşitli şekillere giren sevgili, kozmik unsurlarla, duyguları arasında bulduğu benzerlik, kâinatı, durgun haliyle "tennure giymiş ağaçlar" perspektifinde teşbih eden duygu izafesi ve piyeslerinde kahramanlarının karakterlerine uygun mecazlarla, bize imaj dünyasını veren şair, bu bakımdan zengin bir maden yatağı gibidir...

3.4. Şair ve Şiir Üzerine Görüşleri

"Makber" şiiri ile "Makber Mukaddimesi" Abdülhâk Hamit'in şiiriyle ilgilenen herkesin dikkatini çeken ilk noktalandır. Zihnini duygularıyla en uç noktalarda temas ettiren şair, beşerin kalbinde yaşadığı, hissettiği çelişkiler yumağının tecessüm etmiş halini arzeden bir şiir ortaya koymuştur. Her türlü duygu ve düşüncenin bir telaş haline varrdığı Hamit'te şiir, irreelin dünyasında dolaşır. Keskin sezislerin çarpıştığı alan hüviyetine bürünen şairin vicdanında, duygular gidebileceği en uç noktaya kadar gitmiştir. Bir çemberin dış çizgisinde yoğunlaşıp, şairi baskı altına alan duygulara, çemberin merkezinde bulunan zihnini yetiştiremediği için şair en doğru şiiri:

"...bir hakikat-i müdhişenin tazyiki altında hiçbir şey söyleyememektir."²⁸⁹

şeklinde tanımlar. Çünkü

"İnsan bazı kerre hatırına gelen bir hayali tanıyamaz, o kadar güzeldir. Zihninden uçan bir fikre yetişemez, o kadar yüksektir. Kalbinde doğan bir hissi bulamaz, o kadar derindir. Bu acz ile bir feryat koparır, yahut pek karanlık bir şey söyler, yahut hiçbir şey söyleyemez de, kalemını ayağının altına alıp ezer. Bunlar şiirdir."²⁹⁰

İlk eşi Fatma Hanım'ın vefatını müteakip,

"Kırk gün, sanki onunla hem-civâr ve hem-hâl olmak için, yer katında bir odada Makber'i yazmağa başladım."²⁹¹

²⁸⁹ Makber Mukaddimesi, a.g.e., s.13.

²⁹⁰ A.g.e., s.14.

²⁹¹ Abdülhak Hamit'in Hatıraları, s.168.

diyen şair, ruhu ve bedeniyle girmek istediği kabir atmosferinden tecessüse koyulur. Ruh iklimlerinde zihnini dolaştıran şair, cevabını bildiği soruları, hislerinin diliyle sorar. Kendisi de aynı kanaattedir.

"Okuyan, birbirine benzemez iki lisân bulurki, Makber'in belki iki adam tarafından yazıldığına sâhib olur."²⁹²

Rıza Tevfik de Makber'i vazih suretle anlamak için şu teklifte bulunur.

"Mamafih, o kitabı tertibsiz bir diyalog şeklinde telakki ederseniz tenakuzların çoğu muzmahil olur gider."²⁹³

Yeni bir aşk ve duyuş şeklini²⁹⁴ edebiyatımıza sokan şair, Fatma Hanım'ın ölümü üzerine yazdığı Makber'de mezafizik ve ruhî duyuşun zirvesine çıkar. Hatıraları'nda da ifade ettiği şekliyle Makber'den sonra söyleyecekleri ancak Makber'e bir zeyl olabilir.

Bana ey sevgilim güzel Neli
Bundan olmuştu gönlümün meyli
Ben ne yazsam senin için, eyvah
Olacaktır o Makber'in zeyli"²⁹⁵

Şair, konservatuar görmemiş hârikulâde sadâ²⁹⁶ olarak kabul ettiği şiirinin kozasını da, ruhu gibi dağınık şekilde örmüştür.

Bunlardan başka Nâkafi, Bir Şairin Hezeyanı v.s. gibi şiirlerinde de konuyla ilgili düşüncelerini belirten şairin, piyeslerinde de bu konuya ilişkin tespitlerine rastlamaktayız.

Ona göre her şair, zamanının olaylarıyla yakından ilgilenmiştir. Onlar da herkes gibi gündelik kaygı ve endişeleri taşımıştır. Şairlerin eserleri bu halleri ortaya koymaktadır. Bütün zaman dilimlerinde yaşananlar birbirine benzer. Şair, bu yaşananları derinden hissederek eserlerinde ortaya koyan kişidir.

"Kız:

Yine şair! Yine eş'ar!

²⁹² Makber Mukaddimesi, a.g.e., s.14.

²⁹³ Rıza Tevfik, a.g.e., s.92.

²⁹⁴ A.H. Tanpınar, XIX.Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s.522.

²⁹⁵ Abdülhak Hamit'in Hatıraları, s.232.

²⁹⁶ Abdülhak Hamit'in Hatıraları, s.355.

.....

Efkâr-ı umamiye, umumiyet-i efkâr
Efal ile meşgul oluyor; asır tûmden.

Erkek:

Eş'ar ile etmiş o tûmdense taayyün.

Kız:

Şair sözü, ancak bu da şayan-ı tevki

Erkek:

Şair sözüdür bence münadi-i terakki

Kız:

Hem-rev olamaz halbuki fa'l ile kal

Erkek:

Şairlerin âsârı bu alemdeki ahval!²⁹⁷

Seyahatı bir mütâlaa olarak niteleyen şair bu mütâlaanın ise şiirin sahasına girdiğini Nesteren'e ifade ettirir:

"Seyahat mutâlaadır: Bahusus
O mutâlaa da eş'are mahsus
Bu mevzun endâm-ı dil-rûbâ ile"²⁹⁸

Çünkü, tabiattaki varlıkların iç dünyada uyandırdığı izlenime kulak vermek sanatkârane tecessüsün bir gereğidir.

Şair, dinlerin ve dillerin şairler tarafından sağlama alındığı kanaatini taşımaktadır. Ona göre zamana hükmedenler büyük şairlerdir. Onlar ölümsüzdürler. Bunun gizemini ise Hamit, şiirin derinliğinde bulur:

"Eflâk çıkar umkuna şi'r'in inilince"²⁹⁹

Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi, Hamit, şiire mana yönüyle neredeyse sınırsızlık sınırını getirir. Şiir bütün felekleri kucaklayan, kuşatan bir mücerred derinliğe sahiptir.

²⁹⁷ Yabancı Dostlar, c.II, s.27.

²⁹⁸ Nesteren, s.32.

²⁹⁹ Yabancı Dostlar, s.28.

Milletlerin, tarihe silinmeyecek şekilde kazanmış isimlerinin ekseriyetle şair olmaları da ona göre dinlerin ve dillerin sağlam temellere dayandırılmasında şiirin işlevini ve derinliğini gösteren ipuçlarıdır.

"Onlarla râsin olmada dinler ve diller!
Almanya'ya kıymet veren en çok Göthe, Şiller
Bir şehr-i muazzam yani dünyada Vaşington
Hala yaşıyor burada Şekspir ile Milton³⁰⁰

Ayrıca:

"İtizad-ı ezdad ki âsârımın kısım-ı küllisinde görülür."³⁰¹

diyen şair, bu alemdeki tezat unsurlarının keşfini bir şairlik vasfı olarak görürken şiir kabiliyetini de bir kusur olarak nitelirmektedir. Çünkü bu tezat unsurlarının farkına varmak, şairi me'yus edecektir.

"....
İlmiyle şimdi az bulunur nâm u nân alan
Lasiyyema liyakat-ı şî'riyye bir kusur
Şair doğan bu sahnede..."³⁰²

Yazara göre şiir ile mûsiki aynı ailedendir. Finten piyesinde Leydi Konstans, Fesli'ye muzıkayı sevip sevmediğini sorar: "Herkes kadar" sevdiğini söyleyen Fesli'ye Leydi konstans şu karşılığı verir:

"Müstesna bir surette sevmeli değil misiniz ki, mûsiki de şiir ailesindedir."³⁰³

Yazar, duygunun, fikrin, düşüncenin sadece söz halinde değil, söyleşiteki ses yani müzikalitesine şiir demek istiyor:

"Şair odur ki sem'ine sesler gelir müdam
Bir perde-dâr mutribe-i cilve-sâzdan
Pîşinde bir nidâ-yı semâvî kılar türâb
Bir hâtif-i sükût işitir rûhu sazdan"³⁰⁴

³⁰⁰ Yabancı Dostlar, II, s.28.

³⁰¹ Abdülhak Hamit'in Hatıraları, s.421.

³⁰² Arziler, s.9

³⁰³ Finten, s.105.

³⁰⁴ Hacle, s.28, ayrıca bkz.: Nermin Suner Pekin, Abdülhak Hamit Tarhan, Türk Edebiyatı, Mayıs, 1987.

Abdülhak Hamit'te tabiat ile şiir birleşir ve tabiat bir şiir olarak telakki edilir. "Her cûybar bir hiss-i müheyye, her ağaç bir fikr-i sakin, her sehâb bir hayal-i ulvidir." Bu ifadelerde de görüldüğü gibi, objenin mücerred alemde tekabül ettiği duygular, Hamit'in şiire yaklaşımını ve şiirinin kozasını belirlemede etkindir. Sürekli akan suyun sesindeki iniş ve çıkışlar şaire iç dünyasındaki duyguların heyecanlı dalgalanmalarını hissettirir. Aynı şekilde yerinde sabit duran her ağaç şaire sükunet içerisinde tefekkürü hatırlatırken, uzakta görünen her bulut ise, müphem bir bulanıklığın verdiği sırrilikle ulaşılması arzulanan yüce bir hayal şeklinde görünür. Eşber piyesinde İskender'e söylenen:

"Yıldızları eyledim temâşâ
Eş'ar ki Hâlık etmiş inşâ"³⁰⁵

mısraları, görünen gökyüzünün görünmeyen yüzüdür. Şairde; "görünen görünmeyen, fizik metafiziğin, tabiat tanrının insana dönük cephesidir. Hamit'in tabiat ile şiir ve şair arasında bulduğu yakın münasebet de aynı telakkiye dayanır."³⁰⁶ Tabiatı, bütün şairlerin eserlerinde zuhur eden fevkalâde bir şair olarak niteleyen şair'e göre "her telif-i lâtif bir mevki-i tabiinin tasvir-i manevisi, her müellif bir mesire-i kudretin mahluk-i bedayîdir."³⁰⁷ Makber mukaddimesinde de aynı düşünceyi teyid eden ifadeler yer almaktadır.

"Hangi şair bir güzel kıza onu görmeyenlerin nazarında tecsim edecek kadar cismâniyet vermiş?... Hangi kalem mehâsin-i tabiiyyeyi hakkıyla taklid etmiş?... Bizim yazıp da en güzel bulduğumuz şiirleri bize ilhâm eden tabiattır. O şiirler, suda görülen akse benzer ki mutlaka hariçte bir müsebbibi olur."³⁰⁸

Ona göre şiir ile hikmet beraber gitmelidir. Çünkü tabiat nasıl ki, görünmeyen cephesiyle bir şiir telakki ediliyorsa ya da şiir, görünenin görünmeyen yüzünde saklı ise, hikmet de hem objenin hem de her sosyal ve tabii bir vak'anın görünmeyen yüzünün keşfiyle alakalıdır. Şiirle hikmet arasında kurulan bu yakın münasebet, şairi ikisinin birlikteliğine götürmektedir.

³⁰⁵ Eşber, s.6.

³⁰⁶ Mehmet Kaplan, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, c. I, s.347.

³⁰⁷ A.H. Tanpınar, XIX. Türk Edebiyatı Tarihi, s.535.

³⁰⁸ Makber Mukaddimesi, a.g.e., s.14, 15.

Şair:

"Şiir ile hikmet daima beraber gitmelidir"

Muallim:

"Şiir hevâperestanın bir feryâd-ı tehîsi, hikmet ise meftunan hakikatin âlihesidir."

Şair:

"Aşk bir hikmet-i ilahiye olduğu için şiire hem-pâ olur. Şiir, ma'suka-i insaniyete tahassurdan gelir, bir nevhâdir. siz, tabiiyyun, hakikatin kürre-i arz üzerinde âsâr-ı zahiresiyle iktifa edersiniz. Biz hayaliyyun o âsârı vasf ve senâ etmekle beraber müessirine perestiş ederiz. Sizin yolunuz mahdud, bizim mesleğimiz na mütenâhidir."³⁰⁹

pozitivist anlayışta olanları objenin görünen yüzünden öteye geçememekle itham eden Hamit, aynı zamanda eserden müessire geçerek, şiirde aşkın boyutu yakalamaya çalışmaktadır.

Tabii güzelliklerin meftunu olan şair, Berlin'e gitmek üzere Rize'ye uğramış ve buranın coğrafyasını, tabii yapısını çok beğendiğini ifade etmiştir. Şair, objenin görünen yüzünde, bir de görünmeyen mücerred bir canlılık bulur ki, tabiatla, şiiri aynileştirmesinde bu husus önemli bir etkidir.

"Böyle yerin havası latif olmak lazım gelir. Binaenaleyh size ondan bahsetmedim. Rize'nin vaziyet-i tabiiyyesini anladınız. Fakat bu güzel tabiiliğin içinde, bir de sevilmez bir yabanîlik vardır ki onu şimdi tarif edemem. Ancak diyebilirim ki bu hali bir insanda teşhis edecek olursak, "Sardanapal"ın bir yerinde tarif olunan bir kızcağıza benzer:

Ter ü tâze, lakin hadid ü hâşîn
Esir-i cünûn, dağda tenhâ-nişîn,
Eli yerde gezmede insan iken,

³⁰⁹ Finten, s.299.

Geh turnaklarıyla olur kûhken,
Salar, haykırır vahşi-i bî-zebân,
Kokar her yanı ayn-ı gul-i yaban;
Perişan u uryan, sakîm u sakat,
Be-gayet de hesna vü dilber fakat!..."³¹⁰

Şairliği, Allah'ın verdiği bir memuriyet olarak da niteleyen³¹¹ şair, Vaykont Roz'a

"Bilmiş ol ki hayalat ile addolunmak isteyenler maddiyattan
istifade etmeyi bilmeyenlerdir."³¹²

ifadesini kullanır ki bu ifadeler şairin yaşamıyla da paralellik göstermektedir. Muhayyilenin yoğun tesiri altında bulunan şairin eserlerindeki insani zaafların yokluğu bu yüzdendir. Onun eserlerinde hakikatin çıplak ve haşin yüzüne pek tesadüf olunmaz.³¹³ Maddenin, şairlerin yanında bir kıymet ifade etmediğini ise "Tarhan" piyesinde dile getirmektedir. Turanlı, İranlı ve Iraklı uşaklar, Hafız-ı Şirazi'nin otağında birbirleriyle konuşurlar. İranlı Uşak onun (Hafız'ın) dinar yerine inciler saçtığını belirtir.

Iraklı Uşak:

"Onu aklım idrakten aciz
Bahşış verir mi aceb o şair-i muhterem"

İranlı Uşak:

"Hiç bir şair bilir mi nedir dinar ve dirhem
Müfit, isâr durerdir onun şan ve şîârı"³¹⁴

Şairlerin insanları ağlatabileceğini söyleyen şair, ancak şairlerin ağlatmasının zalimlerinkinden farklı olduğunu belirtir:

"Ağlar, gülerim, ağlatırım belki de bir dem

³¹⁰ Abdülhak Hamit'in Mektupları, I, s.168.

³¹¹ Abdülhak Hamit'in Hatıraları, s.161.

³¹² Finten, 473.

³¹³ A.H. Tanpınar, Edebiyat Üzerine Makaleler (Yay. Haz. Zeynep Kerman) Dergâh Yay. İst. 1991, s.253.

³¹⁴ Tarhan, s.40.

Hiç bir acı duymaz fakat ağlattığım adem
 İlhanlıların ağlatmasına benzemez elbet
 Şairlerin ağlatması bir cûş-i muhabbet"³¹⁵

Ona göre şair olmak için, mevzuya da manzum şiir yazmağa gerek yoktur. Çünkü "kimde bulunursa bulunsun, gönül daima genç bir şairdir. Yahut hassas bir samiha-i kudrettir. Sözleri mevzun ya da manzum olmadığı için faraza şu adam ümmi bir nöker yahut bir rençberdir, binaenaleyh, şürden bîhaberdir, diyemeyiz. Madem ki kalbi vardır. O bir mecmua-i eş'ardır."³¹⁶ Aynı şekilde okur yazar olmasa bile insan kalbinin suskun bir şair olduğunu şu şekilde ifade eder:

"İnsan ki kalbi şair olur rûh-u lâyemit
 Ümmi de olsa kalbi olur şair-i sumut
 Lazım değil seviyyesi yahut hüviyyeti
 En acizinde harkedir me'neviyeti"³¹⁷

3.5. Aşk Anlayışı

Aşk, Hamit için vazgeçilmez bir duygudur. Şaire göre aşk, kainat varoldukça baki kalacak duygulardan biridir. Herşey mahvolabilir, fakat o asla:

"O eminim şu kâinatı yıkıb
 Etmedikçe bütün bütün ifnâ
 Aşkı ifnâyâ râh-yâb olamaz."

Bununla yetinmeyen şair eğer ölüm yokluk ise, aşk varlıktır görüşünü ileri sürer:

"Mevt yokluksa; aşk varlıktır"³¹⁸

Aşkı yaşanmayan duygulardan biri olarak gören şair hatıralarında bu konuya şöyle değinir.

³¹⁵ İlhan, s.20.

³¹⁶ Abdülhak Hamit'in Hatıraları, s.161

³¹⁷ Tayflar Geçidi, s.99.

³¹⁸ Kaya Bilgegil, a.g.e., s.57.

"Bu hatıratı ise muahharen hafızama müracaatla yazıyorum. Hayfaki bâr-ı rüzgar yahut sıklet-i sinîn hafızaları da bîtakat ve muhtac-ı ifakat bırakıyor. Yalnız hafıza-i a'mâl-i beşerdir ki, unutmamak veya anlamamakla mübeşşerdir ve bir de galiba yalnız tıfl-ı muhabbete şeyhûhet gelmiyor. O bir şebab-ı sermedîye mazhar olmuş. Daima o derecede taze vü terdir ki öldükten sonra metrûkâtında ezhar-ı bahar görünür, bergüzar-ı eş'ar görünür. Bütün güzellikler onun verese-i hayat-ı rikkatidir. Sanki mezarında yeniden doğmağa başlar. Çünkü o siyah ve sarı nefhâ, bir sâdâ ve bir zâde-i ilham-ı barîdir."³¹⁹

Aşk sadece yaşlanmayan bir duygu olarak değil, onun ebedi bir gençliğe mazhar olduğunu da ifade ederek aşkın her vakit tazeliğini korumakla beraber öldükten sonra bile terkettiklerine bahar çiçekleri ve hediye şiirler bıraktığını söyler.

Hatıralarına aldığı şiirde de ifade ettiği şekliyle, varlık aleminin aşk ile kaim olduğunu belirtir:

"Kaim seninledir denilir âlem-i vücûd,
Afâk-ı hilkat, enfüs ü encümle kâinat!
Ey aşk! Sen uyu! Uyu ey tıfl-ı bihudud!
Rüya olur görürsün o dem cümle kâinat!"³²⁰

Aşk, insanda varolan duygulardan sadece biridir. Kin, nefret, öfke vs. gibi duygular da insan fitratında dercedilmiştir. Bu duygular insan tabiatında salt şekilde mevcuttur. Bu duyguları yok ya da var etmek insan ihtiyârînin haricindedir. Ancak insan, ihtiyârî ile bu duyguları kanalize edebilir. Yazar güzelliğe aşık, iyiliğe tutkun olduğunu belirtirken, duygularının kanalize edildiği yönü de göstermiş olmaktadır.

"Ben hüsne aşıkım, insanda, hayvanda, cematda
lafz u mâ'nada, ahlak ve i'tikadda
güzelliğe aşık, iyiliğe meftunum
ve böyle yaratılışımdan pek memnunum
kim ne derse desin bir zevk-i selimdir

³¹⁹ Abdülhak Hamit'in Hatıraları, s.249.

³²⁰ a.g.e., s.249.

.....
 Ben Hâlıkımdan ancak güzellik isterim.
 Herşeyde güzellik, Vatan da güzel
 olmalı, vicdan da."³²¹

"Tıfl-1 muhabbet" adını verdiği aşka şeyhuhet (yaşlılık) gelmediğini ifade eden Hamit, sadece karşı cinsten olan birine değil, iyiliğin içkin boyutu olan güzelliğe de aşıktır.

Aynı zamanda varlık ve hilkat aşkın cazibesıyla ayakta durmaktadır. Kainatın sırlı çehresinin ise ancak aşk ve güzellik ile "handan" olacağını ifade eder.

"Sen sevdiğim ne zan edersin ya hilkâti
 Hep hüsn ve aşkdır bu şuhudun hakikatı
 Kaim o cazibeyle niyat-ı müzeyyenât
 Handan onunla çehre-i esrâr-ı kâinat"³²²

Şair, burada mutasavvıfların görüşlerine yaklaşıyor. Tasavvufî düşünceye göre, kâinatın yaratılış mayasında muhabbet vardır. Hamit, hilkat ve şuhudun (görülen alemin), hüsn ve aşk hakikatine mebni olduğunu ifade ederken, cazibe unsurunu, süslendirilmiş kainatın ayakta durmasına sebep olarak gösterir.

Yazar "hüsn" ve "aşk" ifadelerini kimi yerlerde birlikte kullanır. Çünkü insan tabiatında güzelliğe olan meyil, aşk duygusu iledir. Biri olmadan diğerrinin varlığı ortaya çıkmaz.

Aşkın, güzelliğe bağlı olarak ortaya çıktığını belirtir. Yani güzelliğin olması aşkın varlığına sebeptir. Ayrıca güzelliğin gönül avlayıcı olmasını da aşkın varlığına bağlamaktadır.

"İlhan'ın Tayfi:

"Hüsn olmasaydı aşk olmazdı, bu aşıkâr"³²³

Gıyaseddin'in Tayfi:

"Aşk olmasaydı hüsn ise olmazdı dil-şikâr"³²⁴

³²¹ Milli Kültür Dergisi, Mayıs, 1977, c.1, s.34.

³²² Ruhlar, s.34.

³²³ Tayflar Geçidi, s.39.

³²⁴ Tayflar Geçidi, s.40.

Beşerin hayatını 'hüsün' ve aşktan ibaret gören şair, iyilik ve kötülüğün kaynağı olarak da yine 'hüsün' ve 'aşk'ı gösterir.

"Hüsn ile aşktır hayat-ı beşer

Hep o yüzden değil mi hayr ile şer"³²⁵

Yazar, piyeslerinde, temelinde bu duyguların olduğu vak'alara geniş yer verir. Finten adlı piyesinde bu duyguların tezahürlerini ince örgülerle görmekteyiz. Finten, zengin kocası Mistir Kros'u Davalaciro vasıtasıyla öldürtür. Davalaciro ile Finten gemide bu olayı konuşurlar. Davalaciro, bu cinayetin asıl sorumlusu olduğu için Finten'i suçlar. Çünkü onun emriyle öldürmüştür. Ancak Finten'in Davalaciro'ya kızması üzerine, Davalaciro:

"Değil, değil, emrinizle değil bibi, ah! aşkınızla oldu, aşkınız. Elimden gelse gördüğünüz hayali de öldürürdüm. Hangi kadın güzel olduğu için itham olunabilir? Heyhat, cem'iyet-i beşeriyenin hakimi olan aşk, yalnız hüsnün mahkumu değil midir? siz masumsunuz, bibi, câni benim."³²⁶

demektedir.

Beşerin hayatını güzellik ve aşktan ibaret gören yazar, aşkı, aynı zamanda insan topluluklarının hakimi olarak da gösterir.

Sevgi, kusurları bile tatlı gösteren bir özelliğe sahiptir. Aşkın, gözlere perde çekmesi, kusurların görülmesine engel olur. Çünkü aşk, herşeyden önce iyi ile kötüyü birbirinden ayıramaz. Doktor Tomas, aşkın gözlere perde çektiğini belirterek, ma'sukalığın sadece bâkirelere özgü olmadığını belirtir:

"Ma'sukalık bâkirelere mahsus bir imtiyaz ise asla tezevvüç etmemeleri icab eder. Tefrik-i nik u bed edemediği için değil midir ki aşk-ı hercâiye bir çeşm-bend-i gaflet verilmiş."³²⁷

³²⁵ Tarhan, s.136.

³²⁶ Finten, s.409.

³²⁷ Finten, s.16.

Ferdinando, Abdullahi's-sagir'i tahtından uzaklaştırıp, tahta geçtikten sonra Nazife'ye aşık olur. Nazife'nin Ferdinando'ya hakaretlerde bulunmasına rağmen, Ferdinando onun kusurlarını görmez.

"Bilakis beni eyliyor da ta'zir
Hiç görmüyorum sözünde te'sir
Yok emrime gerçi inkıyadı
İfa-yı vazifedir muradı.
Şahsen beni eyliyor da tahkir
Hiç görmüyorum ben anda taksir"³²⁸

Aşk, "tefrik-i nik u bed" edemediği ve göze gaflet perdesini çektiği için, şair, aşkın, bazen insanı en üst tabakaya çıkarabileceğini, bazen de en alt tabakaya indirebileceğini söyler. Mervan bin Musa:

"Garib, garib, garib, halet-i ruhiye! Aşk ba'zen bir fazilet
ise, ba'zen de bir fazihet oluyor. İnsanı hem tabaka-i
mealiye sevkedebilir bir sâikâ-i i'tilâ, hem esfel-i sâfile
kadar indirecek bir sâika-i belâ oluyor..."³²⁹

der.

Bütün bunlardan sonra, aşğın ayıplanmaması gerektiğini ifade eden şair "Hakan" piyesinde Gökalp'e: "Aşık sıfatı daim iken ta'na mahal yok" ifadesini söyler. Aşk öyle bir şeydir ki onun yüzünden savaş meydanlarında layık olduğu gurura erişen İskender'i bile bu yolda ağlar bulmaya şaşmamalıdır.

Aristo:

"Her şeyde olan o yolda mu'ciz
Bir duhtere karşı böyle aciz
Merdan-ı vegâ görür mü şayan
İskenderi'de bulursa giryan
Ben ilmini eyledimse tezyid
Etmışti o da zekamı te'yid
Her ibreti suretinden aldım

³²⁸ Nazife, s.120.

³²⁹ İbn-i Musa, s.178.

Her hikmeti siretinden adım"³³⁰

Finten piyesinde aşkın asaletten üstün olduğu belirtilir. Blans:

"Dağ, taş, senin asaletini his eder"

Lord Dick

"Asaletler senin zatına feda olsun"³³¹

"Ruhlar" adlı piyesinde; Dilşad'ın Ruhı, her dert için bir çarenin olduğunu fakat aşk için bir çare olmadığını ifade ederken çaresizlik içinde söylenmiş gelişigüzel bir üslup kullanır.

"Her derde çare var güzelim aşka çare yok"³³²

Abdullahi's Sağır ise kendi milletinden olmayan bir kıza aşiktir. Ona göre aşk ferman dinlemez.

Korolina:

"İspanyalı bir kızım delişmen

Hiçbir kız olur mu aşka düşmen"

Abdullahi's Sağır:

"La'net dahi yağsa milletimden

Ben kultulamam bu illetten"³³³

Şair, aşkın yok olmaması için, onun bir "dest-i nüvazişle" idare edilmesini istemektedir.

"Aşk bir meş'ale ise onu bir dest-i nüvazişle idare etmeli,
hüner odur, yoksa o pek kolay itfa olunur."³³⁴

Aşk için söylediklerinde yaşamının ve kişiliğinin de etkili olduğu görülen şair, bir çok konuda birbiriyle çelişen fikirler ileri sürdüğü gibi, aşk konusunda da farklı bir

³³⁰ Eşber, s.11.

³³¹ Finten, s.465.

³³² Ruhlar, s.59.

³³³ Abdullahi's-Sağır, s.31.

³³⁴ İbn-i Musa, s.178.

tutum içerisinde değildir. Finten piyesinde, Lord Dick, hasta olup da iyileşen Blanş'la evlendikten sonra, Finten'e olan aşkının bir kıvılcımdan ibaret olduğunu söyler:

"Ah azizem! O bir kıvılcım idi. Söndü o bir pervane idi, yandı. Bak çiçekleri bırakıp sana doğru gelen kelebekleri görüyor musun?"³³⁵

Diğer taraftan, Tomsoy, Surucuyi'nin kendisini sevmekten vazgeçmediğine kızar. Tomson, Surucuyi'ye hakaretlerde bulunur, itekler, dışlar, kovar ama Sürucuyi hala sevmektedir. Tomson:

"Bak bu kılıcı görüyor musun? Seviyorum sözü ağzından çıkar çıkmaz, bu kılıcdır ciğerine girecek... Sana söylüyorum. Yine beni sevecek misin?..."

Surucuyi (Bir tebessüm-i meytâne ile);

"Daima Tomson... Daima"³³⁶

Tomson'un Sürucuyi'yi yüzüstü bırakması üzerine Surucuyi'nin himayesinde bulunduğu, Toromtor;

"Aşk bir sihirbazdır. Adama cehennemi cennet gösterir."

ve

"Aşk adama kavs-ı kazayı kavs-ı kuzeh gösterir."³³⁷

der. Yazar, Tomson ile Surucuyi arasındaki aşkın dışında kalan Toromtor'a nasihat kabilinden şu bedbin ifadeleri kullandırır:

"Çocuğum, sevmek insan içinse, vazgeçmek de insan içindir. Bu gün seviyorsun, bir gün gelir ki vazgeçersin. Muhabbet hiddet gibidir. Ne kadar şedid olur ise o kadar nedameti müntec olur."³³⁸

Eşber piyesinde, İskender, Eşber'in kız kardeşi Sumru'ya aşiktir. Sumru'nun da İskender'e aşık olduğunu bilen Eşber, Sumru'nun bütün yalvarmalarına karşın, şehri

³³⁵ Finten, s.465.

³³⁶ Duhter-i Hindu, s.126.

³³⁷ Duhter-i Hindu, s.72.

³³⁸ Duhter-i Hindu, s.72.

İskender'e teslim etmez, savaşmayı göze alır. Oysa yenileceğini kendisi de bilmektedir. İskender ise, memleket mi, o mu? Cennet mi o mu? İkileminde bocalar. Aristo ise İskenderi aşkıdan vazgeçirmeye çalışır:

"Dilberdesi olmayın sâbanın

Aslı aranırsa bir hevâdır"³³⁹

Divan edebiyatı özelliklerinin bariz olarak görüldüğü bu iki mısraya karşılık, İskender:

"Tazyik-i nefis de nârevadır"³⁴⁰

şeklinde karşılık verir.

Şair, dünyada en güzel şeyin aşk olduğunu ifade eder. Nesteren:

"Senden bir sualim var, o da şöyle
Dünyada en güzel şey nedir söyle?"

Hüsrev:

"En güzel şey can u dilden muaşık
Mehtaba çıkan ma'şuk ile aşk
En latif lisan anların sohbeti
En güzel hüsn anların muhabbeti
Anların seyrânı en güzel seyrân
Anların hicrânı en yamân hicrân"³⁴¹

Ayrıca aşkıdaki güzellik ve nurun sevgiliden nişâne olduğunu bir istiare ile kaydeder:

"

Leyâli dahi güneş tenvir eder
Çünkü aya ziya güneşten gider
Bana da aks eden senin pertevin
Bu güzellik benim değil Hüsrev'in"³⁴²

Aşkın nihai noktasını ise iki canın birlikteliği şeklinde algılamaktadır.

³³⁹ Eşber, s.10.

³⁴⁰ Eşber, s.10.

³⁴¹ Nesteren, s.32.

³⁴² Nesteren, s.31.

Sakibe Haydar'a:

"...sen benim canım değil misin? Vücudunu hala bilemedin mi?"³⁴³

der.

Yazar, aşka dair fantezi ifadeler kullanırken daha çok bedbin karakterini ve ruhi bunalımlarını ortaya koyar:

"Muhabbet... Muhabbet, gazab, muhabbet... Belâ muhabbet! Şairler seni neden bu kadar tavsif etmiş, müellifler sana niçin bu derecede kıymet vermiş? Sende benim gibi taze taze çocukları en sonunda böyle nedametle öldürmekten başka ne meziyyet vardır?... Mesela muhabbeti bir cihan farzederler. Hâkîni canan bedeninden yoğururlar, hevasına ruh, yine necat, ateşine cennet derler..."³⁴⁴ (Bk. Ek: 3).

Şair ince bir tecessüsten hareket ederek muhabbet ile aşkı birbirinden ayırır "Muhabbet gönül humması demektir" diyen şair, Finten piyesinde kendisini iyileştiren doktora karşı Blanş'ta derin muhabbet hislerini uyandırır.

"Ne kadar zûr-mend olursan ol ey aşk! Sen bu muhabbetin yolunda pâ-y-mâl olursun" Sen tebdil-i şekl u kıyafet eder, eşhastan eşhasa geçer, evlad ve ahfâda intikal edersin. Fânisin, mütelevvin-ül mizâçsın. O bâkirdir. Asla tagayyür etmez. Bir şahsa mahsus ve münhasırdır. Allah'tan gelip Allah'a gider..."³⁴⁵

Aşk için "tıfl-ı muhabbet", "tıfl-ı bîhudud" gibi ifadeler kullanan yazara göre aşk bütün varlığa şamil bir duygudur. Kainat yok olmadıkça, onun da ortadan kalkmasına imkan görmez. Ölüm denen yokluğun karşısına aşkı metin bir varlık olarak çıkarır. Ayrıca "ezdadı cem" olan bu alemde bir takım canlı zevkler görmesine rağmen ona zebun oluşunu itiraftan çekinmez. Güneş, ay, yıldız, deniz, gök v.s. ile süslendirilmiş olan kainat aşkın cazibesıyla ayakta durmaktadır. Bütün âfâki unsurların ayakta durmasını aşk cazibesine bağlayan şair, enfüsi olanların da kaynağında hüsün

³⁴³ Macera-yı aşk, s.54.

³⁴⁴ Duhter-i Hindu, s.166.

³⁴⁵ Finten, s.438.

ve aşkı bulur. Beşerin hayatını hüsün ve aşktan ibaret görerek, hayr ve şerrin kaynağında da bu duyguların olduğunu ifade eder.

Şair yaşlanmayan duygulardan biri olarak da gördüğü aşka, o derece ehemmiyet vermektedir ki, bu duygunun ahirette de cari olacağını söylerken, onun şüphe ve hastalıklara da bir darbe olduğunu belirtir.

"Caridir ahirette de yani o cazibe
Bir darbedir bu şekkî medid ve marazîbe"³⁴⁶

3.6. İyi ve İyilik Üzerine Görüşleri

Abdülhak Hamit'in, iyi ile kötü karşısındaki tavrı nettir.

Kanbur'un Ruhu:

"Bir yâdigârdır bu hayalimde pek kadim
Perver-digara ber-ter olan ruhlar gider
Ancak habis olan ebediyyen üfûl eder."³⁴⁷

diyerek, ebediyete ulaşacakların ancak iyi ruhlar olacağını, kötülerin ise ebedi olarak söneceğini belirtir. Böylece İslam'a büyük hizmetleri geçmiş olanlar, bu halleri ile Allah'a ulaşmaktadırlar. İslam'ın adını yücelten insanlara karşı şair, övgülü ifadeler kullanır:

"İslamı nîk-nâm eden erbâb-ı nâm ü şân
Etmekte en büyükleri temsil-i kehkeşân
Allah'a vasıl olmada onlar bu hâl ile
Onlar evet bu hâle gelir irtihâl ile
Onlar senin benim gibi hiç-i nişân değil
Onlar ketaib-i şühedâdır edeb-revân
Merdân-ı kahraman o civân-merd-i nev-civân"³⁴⁸

Yazar, iyi insana meleklerin bile secde edeceğini ifade eder. İnsanın mahiyeti itibariyle, makamları sabit olan meleklerden daha üst seviyeye çıkabileceği ve yine mahiyeti itibariyle şeytandan bile aşağı dereceye düşebileceği görüşünün İslamî

³⁴⁶ Ruhlar, s.34.

³⁴⁷ Ruhlar, s.21.

³⁴⁸ Ruhlar, s.24.

anlayışın çerçevesinde bir düşünce olduğunu biliyoruz. Hamit bu düşünceden hareketle: Finten'e:

"İnsan-ı kamile melekler secde eder. Azizem, benim güzelliğim senin iyiliğinin şa'şasıdır. Tali'im insaniyetinin delilidir. Afiyetim merhametinin yadigarıdır."³⁴⁹

ifadelerini kullanır. Hamit, içtima-i hayatta gördüğü tezatları bir bir saydıktan sonra zor da olsa tercihini faziletten yana yapar.

Ceren:

"Bir yanda sefaletle tezviç
 Bir yanda asaletle tetevvüç
 Aşkim burada mücrim ve menfûr
 Aşkim ötede makbul ve mağfûr
 Gitsem o cefâ re's-i fâzilet
 Kalsam o sefâ ayn-ı mezellet
 Bir yanda şeref, vuslât-ı dilber
 Lakin sih-i dil muğber
 Bir yanda keder, kasvet, zindân
 Lakin ferâh, rahat, vicdân

 Edelim meyl-i fâzilet
 Müşkül ise de nîl-i fâzilet"³⁵⁰

Hamit, zalim, kötü bir hakimin, en yakınından bile olsa mutlaka düşmanlık göreceğini;

"...itimad et ki, bir hâkim-i gaddar gün olur en sadık bildiği ve dünyada herkesten ziyade sevdiği nedimesinden bile muamele-i düşmanane görür."³⁵¹

sözleriyle anlatırken, öğrenmenin de iyi ile kötüyü birbirinden ayırmak için gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Tomson:

³⁴⁹ Finten, s.464.

³⁵⁰ Zeyneb, s.126, 127.

³⁵¹ Duhter-i Hindu, s.191.

"Bakayım, herkesin yaptığına dikkat etmelidir. Fakat herkesin yaptığını yapmağa rağbet etmemelidir. İnsan herşeyi öğrenmelidir. İyiliği isbat, kötülüğü mahv için öğrenmelidir."

Surucuyi:

"Şüphe yok"

Tomson:

"Birşeyi öğrenmek de başkalarına öğretmek içindir"

Surucuyi:

"Ma'lum"

Tomson:

"Kendi bildiğinden yalnız kendisi istifade eden insan, yavrusunu yiyen canavar gibidir."

Surucuyi:

"Öyledir"³⁵²

Bilimin öğrenimi ve aktarımı üzerinde duran yazar, bunu herşeyden önce iyiliği daimi kılmak, kötülüğü ise yok etmek için gerekli görmektedir.

3.7. Güzellik Anlayışı

İnsan hayatının 'Hüsn ve Aşk'tan ibaret olduğunu³⁵³ belirten yazar, varlık içerisinde 'hüsne' aşık olduğunu ifade eder.³⁵⁴ Hamit'e göre güzel ile aşk birbirlerinin varlığını belirgin kılmaktadır. Yani güzellik olmasaydı aşk da olmayacaktı, fakat aşk olmasaydı, güzellik de bu denli gönül avlayıcı olmayacaktı.³⁵⁵ Abdülhak Hamit'de güzel kavramı, ontolojik temellendirmelerden ziyade, objenin suje üzerinde uyandırdığı estetik haza yöneliktir. Bunun yanında Hamit'in ifadelerinden 'güzel'in varlık olarak mevcut olduğu sonucunu da çıkarabiliriz.

"Hep hüsn ve aşktır bu şuhudun hakikatı"³⁵⁶

³⁵² Duhter-i Hindu, s.9.

³⁵³ Tarhan, s.136.

³⁵⁴ Milli Kültür, Mayıs 1977, c.I, s.34.

³⁵⁵ Tayflar Geçidi, s.39, 40.

³⁵⁶ Ruhlar, s.34.

mısraı bizi, 'güzel' ve 'aşk'ın ontolojik temele dayandığı sonucuna götürür. Ancak bu kavramları sistematik tarzda bir temele dayandırma çabasını görmediğimiz Hamit, bu konularla ilgili fikirlerini sujenin deneyimine dayanarak ortaya koymaktadır. Şair, güzelliği sadece form ile bağlantılı düşünmez. Güzellik onda mücerret olgulara da şamil kılınmıştır. Örneğin;

"Güzelliği sevmek büyüklüğün şanı"³⁵⁷

diyen şaire göre; afvetmek güzeldir. Bu ise büyüklüğün bir gereğidir. Yazarın güzellik anlayışı Platon'un ideal mânâda ele aldığı güzellik anlayışına yakındır. O da güzelin salt olarak varlığını kabul eder. Yazarın güzelliğe, kendi görelî anlayışı doğrultusundan+ yaklaşması, güzeli farklı tanımlamasına yol açsa bile, neticede 'güzel'in varlık olarak mevcudiyetini kabul ettiğini göstermektedir.

Platon, güzelliği, ontolojik manada ele alır. Platon'a göre, görelî olmaktan uzak, hiç bir şey ile bağlı olarak kendini göstermeyecek olan bir güzellik vardır. Bu güzellik, kendini ne herhangi bir obje ile ne de maddî olmayan bir unsur ile gösterir. O artmaz, eksilmez, hep vardır. Kendinden var olan bu güzellik ne ona göre çirkin, buna göre güzel, ne de bir yerde güzel, bir yerde çirkin değildir.³⁵⁸

Eflatun'a göre sevgi yoluyla form güzelliğini aştıktan sonra varılan bu güzellik, görüldüğü gibi, ideal, mutlak bir "güzellik" anlayışıdır. Yine Platon'a göre form güzelliğinin ötesinde varılan can güzelliği asıl olan güzelliştir. Formel olanı aştıktan sonra Eflatun'a göre yapılacak şey:

"Can güzelliğini beden güzelliğinden üstün görmektir."³⁵⁹

³⁵⁷ İlhan, s.37.

³⁵⁸ Eflatun, Şölen, s.67, 68, ... "Şimdi can kulağıyla dinle beni. Sevginin şimdi vardığımız yerine kadar götürülen adam, bütün güzel şeyleri birbiri ardısına ve gerekli düzen içinde gördükten sonra, girdiği yolun sonuna ulaşarak, birden bire eşsiz bir güzellik, güzelliğin özüyle karşı karşıya gelecek... Bu güzellik artık hep var, doğumsuz, ölümsüz, artmaz, eksilmez, bir güzelliştir, bir bakıma güzel bir bakıma çirkin, bugün güzel yarın çirkin, şuna göre güzel buna göre çirkin, bir yerde güzel bir yerde çirkin, kiminin gözünde güzel kiminin gözünde çirkin bir güzellik değildir. Bir güzellik ki, kendini bir yüzle, elle ayakla, bedene bağlı hiçbir şeyle göstermeyecek, ne bir söz olacak bir bilgi, bir canlıda, belli bir varlıkta bulunmayacak, ne canlıda, ne gökte, hiçbir yerde, kendi var, kendinden var, kendisiyle hep bir örnek. Bütün güzellikler ondan pay alır, kendisi onların parlayıp sönmeleriyle ne artar, ne eksilir, ne de bir değişikliğe uğrar."

³⁵⁹ Eflatun, Şölen, s.67.

Çirkinliğin nihayet bulduğu yerin iç güzellikte olduğunu söyleyen şair, ahlâk, iffet gibi iç güzelliği³⁶⁰ oluşturan unsurları dış güzellikten önce arar.³⁶¹ Ona göre

"Hüsün bir sitare gibidir ki ulviyeti daima uzaktan seyr olunmakla zahir olur"³⁶²

Buna göre;

"Sevdiklerimiz zihnimize idealize ettiklerimizdir. Öyle ki bir takım güzel çehreleri görmek bir yana sadece zihinde tasavvur etmek bile büyük haz verir."

Vaykont Roz:

"Bir takım sevdiğim çehreler vardır ki onları görmekten ziyade düşünmekten haz ederim."

Leydi Alis:

"Daha"

Vaykont Roz:

"Bir kerre görmek kafidir. Ba'zan hiç görmemek de kafidir."

Leydi Konstans:

"O hiç görmemek kafi olan mahluk olsa olsa daima gördüğünüz Misis Kros olabilir."

Vaykont Roz:

"Hayır, ideal, bütün güzelliklerin rü'yetinden hasıl olmuş bir hayal ki, onu sevmek için görmek değil, görmemek icab eder."³⁶³

Çünkü, insan zihninde bir objeyi, ideal manada düşünür. Ona hayalinde verebileceği en güzel şekli verir, huy, yaratılış olarak da ona, hayalinde görmek, karşılaşmak istediği davranışları yükler. Fakat ideal olan hiçbir şey reel olanda tam

³⁶⁰ İlhan, s.41.

³⁶¹ Nesteren, s.11.

³⁶² Finten, s.188.

³⁶³ Finten, s.189.

olarak bulunmaz. Reel olana ulaşılabilir. Ya da ulaşılabilir olan sadece reeldedir. Bir şey ne kadar ulaşılmazsa o kadar yüksek, idealize edilmiş tanrısal bir forma bürünür.

Hamit'in "nikâb-ı latif" diye tabir ettiği güzelliğin örtmeyeceği kusur yoktur.

"Taaccub etmem. Fehamet-penâhın delalet zâikasıyla bir kadının en büyük meziyeti güzellik oldu. O nikab-ı latifin örtmediği noksan kalmıyor"³⁶⁴

Hamit, güzeliği salt bir varlık olarak ele almakla beraber çoğu yerde sevgi ve iyilikle birlikte piyeslerine konu eder. Açık bir şekilde ifade etmek gerekirse Hamit'e göre güzel, iyiden başka nedir ki?

"Güzellik bir dereceye kadar; Fakat iyilik daima sevilir.
İyilikle beraber gitmeyen güzellik yarı yolda kalır."³⁶⁵

'Güzel' ve 'iyi' kavramlarına ilişkin tartışmalar, gelişim süreçleri içerisinde göz önüne alınırsa, sistematik bir tarzda değilse bile, fikir olarak Hamit'te olgun bir seviyeye varmıştır.

³⁶⁴ Finten, s.95.

³⁶⁵ Finten, s.372.

4. DİNÎ MESELELER

4.1. Din

Yazarın din konusuna yaklaşımı ferdi bir karakter göstermektedir. Bazı dinî kaidelerin insanlar arasındaki taassup ve kıskançlıktan doğduğu kanaatinde olan şair, farklı dinlere mensup bir kızla erkeğin evlenmesinin vicdanen kail olamayacağı görüşüne karşıdır:

"İnsan, kendi dininde bir kızın başka dinde bulunan bir erkekle izdivacına hiç bir zamanda kail olmaz. Bu emri-i vicdanidir."

İlameya'nın bu sözlerine Surucuylü şu cevabı verir:

"Bence bu fikir ne vicdani ne de tabiidir. O bir fikirdir ki insanlar beyninde taammüm etmiş. Sebebi taassubla kıskançlıktır."³⁶⁶

Yazar'a göre, kişiyi değerlendirmede berileyici, unsur din değil, erdemdir.

"Ben bir adamın zatını tecrübe ettiğim zaman, din ve mezhebini aramağı iltizam etmem. Ahlak-ı fezâilini öğrenmeğe meram ederim. Vakıa Tomson benim menfurumdur. Fakat Hristiyan olduğu için değil, insan olmadığından menfurumdur."³⁶⁷

Abdülhak Hamit'in gerek sanatkâr muhayyilesinde, gerekse düşünce sisteminde spontane (kendiliğinden) olanla iradî olanı tefrik etme güçlüğü vardır. Zihni tenakuzlarının bir kaynağını da burada aramak lazımdır. Çünkü yazarın diğer konularda olduğu gibi din konusuna yaklaşımı da ne dini olduğu gibi anlatmak ne de onu red veya savunmak şeklindedir. Hatıralarında 'tıfl-ı muhabbet' (Eros) adını verdiği aşka yaşlılık gelmediğini ifade eden şairin, ömrü boyunca bıkmadan usanmadan aşık olduğunu ve bu konudaki kalbî hassasiyetini biliyoruz. Bu nedenle 'aşk' söz konusu olduğunda onun için dinin 'nehiy' ve 'münker'leri bir anlam ifade etmiyor. Artık Hamit, tamamen şahsi ve gönlünün istikametinde bir yol çizer. Duhter-i Hindu piyesinde

³⁶⁶ Yabancı Dostlar, s.33-34.

³⁶⁷ Duhter-i Hindu, s.37.

tabitan kızı diye tanıtılan Surucuyi bir İngiliz olan Tomson'a dinini kabul ettirmek ister.

Tomson:

"Dini ne karıştırırsın a çocuk? İşte birbirimize muhabbetimiz var a! Bizim dinimiz de muhabbet olsun. Muhabbet nasıl emrederse anı yapmağa mecbur olalım. Zaten senin din dediğin muhabbet için değil midir?"

der. Surucuyi ise:

"Öyle olmak lazım gelmelidir ya"³⁶⁸

şeklinde cevap verir.

Duhter-i Hindu piyesinde, II. Abdülhamit dönemini imalı şekilde eleştiren şair, dinin akla-hikmete- tabiata uymayan bazı hükümlerinin, dünyevî maksatlar için dinin özüne eklenildiği kanaatindedir.

"Şurasını bilin ki- dinlerin akla-hikmete- tabiata tevafuk etmeyen ahkamından ekseri birer saniadır ki, bizce bizim rahipler sizce sizin Brahmanlar tarafından mücerred terfi mesend, istihsal-ı menfaat, ibkâ-yı nâm, tevsî-i şöhrat gibi dailerle hakikat-ı hâle zeyl edilmiştir."³⁶⁹

Surucuyi'yi himaye eden yaşlı Hint vatanperveri Toromtor ölünce Surucuyi'nin hayatı tehlikeye girer. Çünkü kadınların ölen kocalarıyla birlikte yakılmaları söz konusudur.

"...Beni diri diri yakmakta sizin ne faideniz olacak. Siz de niçin sükût ediyorsunuz. Brahmanlar? Rama'nın Mani'nin kitabında bu zulüm yazılmış mıdır? kadınlara kocalarının vefatından sonra yalnız matem tutmaktan başka ne emir vardır?"

Surucuyi'nin böyle bir zulmün kutsal kitaplarda olmadığı şeklindeki itirazına Ser-Brahman şu karşılığı verir:

³⁶⁸ Duhter-i Hindu, s.12-13.

³⁶⁹ Duhter-i Hindu, s.12.

"Veda'nın orası düzmedir kızım. Yoksa Brahma-yı Azma -pejdava-kitabında kocalarının vefatından sonra kadınların sağ bırakılmamasını emretmiştir. Aslı bize ma'lumdur"

Diğer Brahma ise:

"Evet, aslı, hakikatı ancak bize ma'lumdur"

der.Surucuyi:

"Bu ne'vi kitaplar sizin gibi haris-cah olanların te'lifleridir. Anın için aslını bilirsiniz değil mi? Fakat biz de biliriz ki, kütub-ı nakliye fururatının ekseri, Brahmanların eseridir."³⁷⁰

Şair, II. Abdülhamit döneminde, dini siyaset yoluyla bir baskı aracı olarak kullanmak isteyen yönetime yönelik örtülü eleştirisini, Surucuyi'yi destekleyen kahramanına söyler:

"Şimdiden sonra biz Brahmanlara değil, adl ile hakkaniyete tebaiyyet edeceğiz. Şimdiden sonra bizim perestişgâhımız hak, puthanemiz mahkeme-i adalet, hadimiz, delilimiz kanun-i hükümettir."³⁷¹

İnsanlığın tabiatı yazara göre çarpışma ve kötülüğe karşı oldukça kabiliyetlidir. Dinin pek mahirâne hizmetlerinin olduğunu keydeden Hamit, ayrıca dünyada ahiret kanunlarının hakim olmasından yanadır.

"Lakin bu böyle olmalıdır, dıynet-i beşer,
Oldukça müstaid cidal, müstaid şer.
Ye'sül ademle gelmeli ümid-i mağfired
Dünyada hakim olmalı kanun-i ahret

.....
Zira tezâhurâtı onun kahirânedir
Dinin demek ki hidmeti pek mahiranedir."³⁷²

³⁷⁰ Duhter-i Hindu, s.179.

³⁷¹ Duhter-i Hindu, s.193.

³⁷² Ruhlar, s.29.

Yazar, dinin savaş ve barışın da arasına girdiğini belirterek, dine tabi olanların ekseriyetinin cahil olduğunu, bunları idare etmenin ise kolay olmadığını, ancak dinin kendisine tabi olanlara cenneti vaad etmesi, onları idare etmede kolaylaştırıcı bir unsur olduğu kanaatindedir.

"Girmiş, evet, o harb ile sulhun meyânına:

.....

Teşkil-i ekseriyet eden cehldir;
Etmek idare anları zannetme sehldir.
Cühveli ehl-i cennet eder, ma'rifettir o!
Cahilin ah! biz de umumi sıfatıdır o."³⁷³

Ayrıca, çoğunluğu teşkil eden bu cahillerin, vaatler uğruna şehit olmayı kutsadıklarını söylerken, idam ve intiharı ise küfrün cezası olarak algıladıklarını kaydeder.

".....

Nairdir onda bir ebedi i'tikâd-ı din
Bir şems-i ma'nevi ki tapanlar muvahhidin
Kudsi şehadet ise o asrın gazasıdır
İ'dam ve intihar ise küfrün cezasıdır"³⁷⁴

Hamit'e göre şayet dinin emirlerine uyulmuş olunsaydı varlık sahası emniyete kavuşmuş olacaktı.

"Nesebim rahmet ederdi bu alemi taklib,
Mesih'in emrine münkad olaydı ehl-i salib.
Olurdu sahne-i hesti feza-yı asayış;
Ne sürûş ande bulurdu zemin ne alayış
Ki şüphesiz bunu telkin etti din-i mübin
Fakat yazık ki rehâbini onların bedbin"³⁷⁵

Kanbur'un Ruhü da dünyada iken, dinin emirlerine uymadığı için pişmandır.

"Ben kanbur öyleyim yaşadım daima sakat
Halk öyle olmasın onu ben istemem fakat
Herkes cihanda olmalı tabi-i diyânete
Ondan terakkub etmeli mâni-i siyânete"³⁷⁶

373 Ruhlar, s.29.

374 Ruhlar, s.30.

375 Tarhan, s.60.

376 Ruhlar, s.32.

4.2. Allah Hakkındaki Düşünceleri

Abdülhak Hamit'in fikirlerini tahlile geçmeden önce, onun düşünce sisteminin temelini oluşturan "muhakematın, mizaca, temayülata, hissiyat-ı şahsiyeye tebeiyeti"³⁷⁷ hususunun dikkate alınması gerekmektedir. Çünkü şairin gerek sanatkâr muhayyilesi gerekse düşünce sistemi ferdî karaktere sahip bir yapıdadır.

Yazarın kozmik alem karşısındaki tavrı 'hayret' yoluyla onu Allah'a götürürken, derunî alem karşısındaki tavrıda 'vicdan' yoluyla şairi Allah'a ulaştırır. yazarın Recaiâde Mahmut Ekrem'e yazdığı mektubunda, onun kozmik alem karşısındaki tavrını net biçimde görmekteyiz. Hind okyanusu'nun uçsuz bucaksızlığı ile karşılaşan şair şu ifadelerde, tabiatın insanı şaşırtan azameti karşısında "Allah" demekten başka çare bulamaz: "Bahr-ı muhitden daimi bir rüzgar eser ki bana vatanımın toprağını getiriyor sanırım. Dalgalar daima müteheyyiç, ağaçlar daima mütemevviç, şeb-i mehtabda bütün kainatın zikr ve tevhid ile cûş u huruşunu görüyorum ki, ta'rifî daire-i imkandan haricdir. Büht ü hayretle yâd-ı ebediyet bir dakika gönlümden çıkmıyor. Hatıra Allah geliyor, yine Allah geliyor.

Ah ben bahr-ı muhiti ne kadar seviyorum Ekrem!... sanıyorum ki her dalganın üstünde bir ilahe-i cemâl oturmuş, ezelden, melekûtten bu yerlere sevda naklediyorlar."³⁷⁸

Tabiatın azameti karşısında 'Allah' diyen şair, hayatın faniliği, dün mektepte olanların bugün mezarda olmaları, ölüm gibi duyguların verdiği teessürle "bereket versin ki din ve iman var" dedikten sonra "ve o iman u imdad bize peygamberin bildirdiği Allah'tan geliyor. Efkâr ne kadar mâil-i inkâr olursa olsun hayat müteellihdir, vicdan uluhiyet-peresttir."³⁷⁹ sonucuna varır. Çünkü vicdanda bulunan 'nokta-i istinad' ve "nokta-i istimdad" şeklindeki iki duygu, yazarı Allah'a götürür. Vicdanın, şairin ifadesiyle 'uluhiyet-perest' oluşu bundandır.

Fikirler ne kadar inkara mâil olurlarsa olsunlar, diyen şair, Allah'ı ne türlü düşünse yine sonuçtan ikrar çıktığını ifade eder:

"Mevlayı ne türlü etsem efkâr

İkrar çıkar netice-i kâr"³⁸⁰

³⁷⁷ Rıza Tefvik, a.g.e., s.51.

³⁷⁸ Abdülhak Hamit Tarhan, Mektuplar, c.I, Matbaa-i Âmire, İst., 1334, s.204-205.

³⁷⁹ Abdülhak Hamit'in Hatıraları, s.22.

³⁸⁰ Eşber, s.143.

Hamit, Allah'ı tanımada akıl için yıldızların yeter birer delil olduğunu Hafız'ın Tayfi'na söyler:

"Zira meşiyetin o görür subh ve şamını
Arzın huşu'ı kabesinin ihtişamını
Encüm yeter ukul için ayat-ı beyyinât"³⁸¹

Yazar, Eşber piyesinde, yıldızları, 'Hâlık'ın' inşa ettiğini şiir olarak telakki eder:

"Yıldızları eyledim temaşa
Eş'ar ki hâlık etmiş inşa"³⁸²

Abdülhak Hamit, piyeslerinde eser-müessir ikileminden hareketle Allah'ın varlığını ispat eder. Şaire göre eserle müessir, "görünmeyen nurun görünen ziyası" gibidir. "O müessirle bu eser, bu kitap, görünmeyen nurun görünen ziyasıdır."³⁸³ diyen yazar, bunu hakikatin aslı olarak görür.

Ziya'nın nurdan çıkan bir ışık olduğunu söyleyen şair'e göre nur ile ziya bir arada bulunamaz. Tıpkı hem eser hem müessir olamayacağı gibi...

"Kabil mi sende birleşe hem nur hem ziya
Mümkün mü hem eser olasin hem müessire"³⁸⁴

Hamit, bilinmenin ancak eserle mümkün olacağı düşüncesindedir.

"Bulunmasaydı eserde bir akdem
Bilinir miydi Hazret-i Adem"³⁸⁵

Abdülhak Hamit'in Vahdet-i Vücut anlayışını hatırlatan ifadeleri ilk anda panteist bir temayül olarak algılanabilir. Fakat şair Tanrı'nın kainatta mündemiç olduğu yanısıra kainatı Tanrı'dan, Tanrı'yı kainattan ayırmayıp ikisini bir telakki etmek düşüncesinden farklı bir anlayış içindedir. Kaya Bilgegil, şairin panteist temayülleri tamamen bırakmadığını ifade ederek, onun şu mısralarını nazara verir:

"Otur şu minber-i derya-muhat-ı senge bir kerre
Hemen Allah'ı gör şamil semadan bahr ile berre"³⁸⁶

³⁸¹ Tayflar Geçidi, s.85.

³⁸² Eşber, s.6.

³⁸³ Finten, s.473.

³⁸⁴ Tayflar Geçidi, s.24.

³⁸⁵ Tezer, s.112.

³⁸⁶ Kaya Bilgegil, a.g.e., s.16.

Ayrıca Orhan Okay, Fatma Hanım'ın ölümü hadisesinin, şairin panteist duyularına tesir ettiği kanaatindedir.³⁸⁷ Örnek olarak dikkatlere sunduğu mısralara bakalım:

"Bütün serâiri tedkik edin: Hüda zahir;
Bütün mezâhiri ta'mık edin: Hüda mazmun,
Beyrut'ta kumlara defnettığım o genc-i şebab,
Onun içinde de baktım, bugün odur medfun."

Bu son iki mısrayı ele alan Rıza Tevfik, bu mısraların tamamen panteist bir görüşü yansıttığını ileri sürer. Kaya Bilgegil, şairde "panteist bir temayülün Orhan Okay ise şairde "panteist bir duyusun" varlığını vurgularlar. Yani şairin Allah inancında, Rıza Tevfik'in ifade ettiği gibi tamamıyla panteist görüşün hakim olduğu söylenemez. Gerek Bilgegil'in gerekse Okay'ın dikkatlere sundukları mısralarda, şair, Allah'ın alemdeki tecellisinin tasavvuftaki ifade ile "şiddet-i zuhur"una atıf yapmaktadır. Alman düşünür, şair ve yazarı Goethe'nin "en büyük sır, aşikar olandır" cümlesi, tasavvufta sıkça karşımıza çıkan "şiddet-i zuhurundan gizlenmiş olan" ifadeleri, Allah'ın alemdeki tecellisini anlatabilmek içindir. Aynı şekilde Hamit'in; bütün sırlarını araştırın, içinde Allah'ın zahir olduğunu ve bütün görünenlerin çıktığı yerleri derinliğine inceleyin, içinde Allah'ın gizli olduğunu (tecellisini) göreceksiniz, anlamlarını veren yukarıdaki mısralarının yanında İbn-i Musa'da yer alan şu satırlara da dikkat edilmelidir:

"... Ya rabbi! Ben muvahhidde, mülhidde seni buldum. Senin gayrın kıyas ederek her düşündüğümün sonunda yine seni buldum. Hiçbir yerde seni görmedim. Hiçbir yeri sensiz görmedim. Her neye azm ve teşebbüs ettimse sen hazır ve bulunduğun muhit-i lâ-mekan-ı bî-tenahiden bana nazar ettin. Ya rabbi!..³⁸⁸

Ya Rabbi! zat-ı semadaniyetini bu abd-i hâkisarına en güzel asar-ı kudretinden olan bir sahife-i cazibede gösterdin. Bir mahluk-ı zaifin avaz-ı inkısarında ve bir millet-i muazzamanın enin-i umumiyesinde gösterdin. Ben seni hem saray-ı şahide hem la'ne-i ankebuttan gördüm. Dostumda, düşmanımda, nefsimde gördüm..."³⁸⁹ Görülüyor ki şairin bu ifadelerinde panteist temayülden ziyade, Allah'ın varlığını şiddetli bir şekilde duyuş sözkonusudur.

³⁸⁷ Orhan Okay, a.g.e., s.5.

³⁸⁸ Orhan Okay, a.g.e., s.6.

³⁸⁹ İbn-i Musa, s.322.

Sardanapal piyesinde, Akın Darakes, Allah'ın büyüklüğü karşısında hakkı teslim eder:

"İlahi büyüksün, büyüklük senin
Alemde memlük ve malik senin.
Sana vasıl olmakda her bir tarik
Vucudundadır dest ü derya garîk
Ebed mülki sun'unda bir köhne-bâb
Ebed bahrı zatında kemter habâb"³⁹⁰

Yoğun zihni mütalaalarda bulunan şair, çeşitli itikatları yokladıktan sonra Hakk'a teslim olur:

"Yoktan var eyleyen bizi vardan yok etmeği
Görmüş demek musib ve müreccih bu varlığa
Zaten ne hakkı var beşerin şehsuvarlığa?"³⁹¹

Finten piyesinde de Blanş, elemli durumuna bakarak, bunun ya bir 'rüya-yı sadık" yada "subh-ı kizb" olduğunu söyledikten sonra gerçek olan hakkında şu sonuca varır:

"Hakiki bir bu san'at var cihanda bir de sâni"³⁹²

Abdülhak Hamit'in kendine has bir Allah anlayışı vardır. Çoğu yerde İslam akaidi çerçevesinde kalan şair, panteistlerin de kendi düşüncelerine uyan taraflar bulabileceği görüşler ortaya koymuştur. Bazı görüşleriyle mutasavvıflara yaklaşan yazar, vahdet-i vucut anlayışıyla paralel bir çizgidedir. Şair bütün kayıtlardan azade olduğu yerlerde ise, başta da ifade ettiğimiz gibi, muhakemesini mizacının, temayüllerinin, şahsi hislerinin tesiri altında sürdürür. Ayrıca kozmik alem karşısında hayretini gizlemeyen şair, sonuçta Allah der. Diğer taraftan kalbî olarak derinleştiği vakit de, vicdandaki "nokta-i istinad" ve "nokta-i istimdad" kapılarından Allah'a yönelir.

³⁹⁰ Sardanapal, s.143.

³⁹¹ Ruhlar, s.41.

³⁹² Finten, s.161-162.

4.3. Ruh Anlayışı

Ruh konusu, asırlarca insanlığı en çok düşündüren konulardan biri olmakla beraber, halen meseleye nihai bir çözüm getirilememiştir. İslami düşüncede de ruh bahsi çok işlenmiş, bir ayette bildirilenin ötesine geçilememiştir. "Sana ruh hakkında soru sorarlar, de ki: Ruh, Rabbimin emrindedir, size ancak az bir bilgi verilmiştir."³⁹³ Bu ayet insan için ruhun mahiyetini kavramanın imkansız olduğunu ifade etmektedir.

Ruh konusuna geniş yer veren kelim ilmi, ruh ve ten düalizmini kabul etmekle beraber, ruhun mahiyeti hakkında ise itiyadî ifadelerden öteye geçemez. kelam ilminin ruha ilişkin değinmelerini özetle sunmak faydalı olacaktır: Ruh parçalanmaz bir bütündür. Dağılıp yok olma, bozulma, terkip ve kesret edilmiş şeylerde olur. Ruh ise terkip değildir. Bu nedenle bozulmaz dağılmaz. Çünkü 'vahdet'i vardır. Bir oluşu (vahdeti) bozulup dağılmasına izin vermez. Ayrıca bir şeyin 'fenâ' bulması 'tahrip' ve 'inhalal' ile olur. Ruhun parçalanmaz oluşu, onun birliği, yine tahrip ve inhalale meydan bırakmaz. Ruh harici vucut giydirilmiş bir hakikattir. Şayet ruhda dağılma ve bozulma olsaydı,, hücreleri sürekli yenilenen bedende ruh da dağılırdı., Yenilenmenin, değişmenin, halden hale geçmenin ancak maddi boyutta³⁹⁴ gerçekleştiği dikkate alınırsa bu sahanın dışında kalan ruhun değişmeden varlığını sürdürdüğü ortaya çıkar. İbn-i Sina ruhun manevi bir varlık olduğunu anlatmak için uçan bir adam istiaresini kullanır: Mesela: boşlukta hareket eden, dış aleme dair, hiçbir şey görmeyen, organları bir yere ve birbirine dokunmayan, yetişkin bir insan farzedelim. Bu haliyle insan kendisindeki maddi şeyleri ve onların durumlarını bilmekle birlikte, kendisinin varolduğunu kabul edecektir. Yani organlarının varlığını farkedemeyen bu kişi kendini bilebilecektir. İşte bu ruhun manevi olduğunun delilidir."³⁹⁵ Yine filozofa göre ruhtan önce beden olamaz. Bedenin ölümü ile ruh yok olmaz. Çünkü ruh bedensiz olarak kendini bilebilir. Ruhun bir çok melekeleriyle ve beden aracılığıyla yüksek bilgiler elde ederek kemale ulaştığını ifade eden filozof, ruhun temel ilkesinin mahvolmak değil, var oluş olduğunu kaydeder. Farabi'ye göre ise ruh, beden kemalini temin edendir. Ancak ruhun olgunluğunu da akıl sağlar. Ruh ise emir aleminde, bedenden sonra devam eder, bedenden bedene geçmez."³⁹⁶

³⁹³ İsra Suresi, 85. ayet.

³⁹⁴ Bkz. Tezin "Dinamizm" bölümü.

³⁹⁵ Dr. Necip Taylan, Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi, Kaynakları-Temsilcileri-Tesirleri, Ensar Neşriyat, 3. bsk., İst., 1991, s.212.

³⁹⁶ Dr. Necip Taylan, a.g.e., s.184.

Bu girişten sonra Abdülhak Hamit'in ruh karşısındaki tavrına geçelim.

Hamit, ten ve ruh düalizmini kabul eder. ve sadece "beka-i ruh" ile de yetinmez. Vucutla beraber olmasını arzular:

"Malik de olsa bence değildir berhayat
Bensiz olunca olmaz o bir mu'teber hayat".³⁹⁷

Şair, Allah'ın insanı kendi kudretinde yarattığını söyler, ancak bu kendi serutinde oluşun, ruhî olduğunu kaydeder:

"Hak kendi sûretinde yaratmışsa ademî
Ruhen demektir öyle"³⁹⁸

Mekansız bir alemde uçtuğunu ifade eden Kanbur'un Ruhü, ruhuyla o makber-i sefileyi ziyaret ettiğini söyler:

"Çoktan bu lâmekân-ı ilahide tairim
Ruhumla o mahşer-i sefileyi zâirim"³⁹⁹

Yazarın ruh için hep sonsuz mekanlar seçmesi, ruhun maddeden kayıtsız olduğuna inandığını ifade eder:

"Bigâne hep avalime ruh-ı felekzedem
Eb'âd içinde uçmada bir tâir-i adem"⁴⁰⁰

İnsanlar için gerekli olan vasıfların, ruhlar için gerekli olmadığını ifade eden Yazar, ruhlar için şeklin 'ma'na' olduğunu vurgular:

"
Sizler ne erkek ne kadın ruhsunuz sâf
Lazım mı fakat sizlere bizlerdeki evsâf
.....
Mâ'nâ ise hep sizdeki eşkâl ve şemâil
Ummi niçin olmaz bu tecellilere nâil"⁴⁰¹

Şair, Ruhü, Allah'ın mukaddes bir tecellisi olarak algılar.

397 Ruhlar, s.61.

398 Tayflar Geçidi, s.30.

399 Ruhlar, s.69.

400 Ruhlar, s.7.

401 İlhan, s.61.

"Ben ölü isem, ey müteharrik şeâmet!... Sen acaba sahib-i ruh musun? Ruh kadar mukaddes bir tecelli-i ilahi bu mel'anet heykeline tenezzül eder mi? Sen kimbilir hangi ifritin laşesinden hasıl olmuş bir câdusun."⁴⁰²

Finten piyesinde, K. Arbiznot okuduğu bir kitabı pek beğenir ve yazarın hangi okulda eğitim görmüş olduğunu, Tomas'a sorar. Dr. Tomas, deha olarak nitelediği kitabın yazarını anlatır ve onların "ezeliyetten nasıl gelirlerse ebediyete öyle gideceklerini" belirtirken, ruh için yine maddi alem dışında bir mekanı nazara verir:

"Henüz zeka tahsiline mahsus bir mektep inşâ edilmemiştir. Dahiyeler medrese-i ummiyetin telâmizidir. Cismâniyet halinde görünür ruhaniyetlerdir ki fezâ-yı ilkâtte uluhiyetin saileri iliyinden safiline nakl-ı ervâh-ı ilhamât ederler. İnsaniyetle melekîyetin fevkinde, kanatsız olarak uçmağa muktedir, üst taraflarında yalnız Allah, ne canlı ne genç ne ihtiyardırlar. Seyahâtleri müddetinde sevabit ve seyyarâta uğradıkları gibi, bir aralık küre-yi arza da nüzûl edip, cem'iyet-i beşeriyece herbiri büyük bir inkılaba sebep olacak bir kaç nakş-ı kadem, yahut eser-i kalem bıraktıktan sonra yine yollarına devam ederler."⁴⁰³

Dahileriecessüm etmiş bir ruh olarak düşünen Hamit, yer yüzünde insandan başka sakinlerin olup olmadığını sorar:

"Arzın Şerefli başkaca sükkanı yok mudur?

Bir başka yolda hizmetin imkanı yok mudur?"⁴⁰⁴

Böylece şair, her mekanın kendi şartlarına uyan meskunları olduğunu imâ eder.

Ruh ve beden ilişkisini kabul eden yazar ruh ile cismin neden birbirlerinden ayrıldıklarını sorar:

⁴⁰² İbn-i Musa, s.222.

⁴⁰³ Finten, s.429.

⁴⁰⁴ Ruhlar, s.27.

Cism-i cerihâmız ile ruh-ı cürhumuz
Bilmem nedendir eylediler meyl-i iftirâk"⁴⁰⁵

Hamit'in maddeye karşı ruhu önplana çıkararak ve spiritüalist bir karakter arzeden düşünceye sahip olduğu görülür.

"Sen -ben- demek nedir? oluyarken -o-nun sözü
Bir haldeyiz ki belli değil kimsenin özü
Şeklende iltifat-ı müsavâta nailiz
Yek diğerin naziri bir redif hailiz
Dilşâd hangimizdi, O, Bağdad, O, hangimiz
Diğerinin onun benimle uyûb ve mehâsini
Dilşâd o sen değil benim isbat et aksini"⁴⁰⁶

Rıza Tefvik, istidlal yolu ile ruhun mahvolmayacağına dair Hamit'in bir takım deliller ileri sürdüğünü nazara vererek, onun maddeye karşı ruhu önplana çıkararak spiritüalist yaklaşımına değinir:

"Bir sırr-ı muhit ü müstakildir
Bir emr-i muhâl ü muhtemeldir
Ol sırrı bilen zattır ki
Esrârına zatı müştemildir"⁴⁰⁷

Finten piyesinde şair, 'ruhaniyetin' hayat ve ölümden münezzehe olduğunu söyler: Ona göre ruh bütün alemde dolaşır. Maddeyle kayıtlı değildir. Maddi (dünyevî) olanlar bizi görmezler. Fakat biz onları görürüz. Nasıl ki yaşayanlar ahirete yönelik iseler, ahiretin kapısı onlara açıksa, dünyanın kapısı da ruhlara açıktır.

"Dâr-ı ukbânın kapıları bütün dünyaya açık olduğu gibi
bize de dünyanın her tarafı açıktır."⁴⁰⁸

Ruh bedenden ayrıldıktan sonra, kendi çürümüş vücuduna da bakıp, onu görebilir. Ruhun bedenden ayrılmasından sonra ceset bir şey ifade etmez:

⁴⁰⁵ Tayflar Geçidi, s.29.

⁴⁰⁶ Tayflar Geçidi, s.25.

⁴⁰⁷ Rıza Tefvik, a.g.e., s.148.

⁴⁰⁸ Finten, s.208.

"Beynimi kurtlar yiyip bitirmiş, fakat ben düşünüyorum.
Şeklim simam, kıyafetim, teferruatım olan hep bu şeyler,
hep fenâ bulmuş, fakat aslım baki, benliğim daimidir."⁴⁰⁹

Abdülhak Hamit, kendi sorduğu sorulara yine kendisi cevaplar verir. Eserlerinde sıklıkla rastlanan bu sorulu cevaplı fasıllar ruh meselesi için de geçerlidir.

"Ruhum mu benliğim? Beni tecessüm ettiren nedir?
Düş-ü garabetimde bu burc ve beden nedir?
Çıksın şu sır ve hikmeti bir öğretene bize
Baki idiye ruh ne lazımdı ten bize"⁴¹⁰

şairin felsefi mühalazalarının çıkış noktasını hatırlatan bu sorular, zihninin yorgun düştüğü çokça tartışmalardan sonra her zamanki gibi teslimiyet içinde herşeyi olduğu gibi kabul eder ve "bereket versin ki din ve iman var" der.

Yazara göre ruh ma'nevîdir, ulvidir, sermedidir, lâmekana yükselir, fakat ruhların mahiyetini onları "illiyinden bu safiline" gönderen Alah'tan başka kim bilebilir? Burada İslam akaidi çerçevesinde düşünen şair, ruha dair görüşlerinde -hiç bir kayıt tanımayan fitrî yapısına rağmen- itiyadî çerçevenin dışına çıkamamıştır.

4.4. Kader Anlayışı

Hamit'in kadere ilişkin düşüncelerinde birbirleriyle çelişen yönlerin bulunduğunu görmekteyiz. Bu alemi kaderin tasviri olarak ifade eden:

"Sendedir mersum tasvir-i kader"⁴¹¹

mısraı, şairin, bu alemde bütün olanların kaynağını kaderde bulduğunu gösterir. Buradaki düşüncesine paralel görüşler ortaya koyan yazar, insanı kaderin önünde bir yaprak gibi telakki eden Cebriye ekolünün görüşüne yaklaşır. Cebriye mezhebi İslam dünyasında kader mevzuunda ortaya çıkan aşırı uçta bir mezheptir. Bu mezhebe göre insanın hiçbir iş yapma kudreti ve iradesi yoktur. Çünkü insan her işinde Allah'ın mutlak iradesine ve kudretine tabidir. Kul ilahi fiillerin tecellisi için bir sahneden ibaret

⁴⁰⁹ Finten, s.207.

⁴¹⁰ Tayflar Geçidi, s.34.

⁴¹¹ Kaya Bilgegil, a.g.e., s.27.

görülmektedir.⁴¹² Felsefede yazgıcılık olarak karşılığını bulan bu kavram: hiç bir zaman değiştirilemeyecek olan bir sonucun önceden belirlenmesi şeklinde tanımlanır ve bu bakımdan insana en küçük bir özgürlük tanımaz."⁴¹³

Şaire göre, felek istediği yolda raksetmekten geri kalmıyor.

"Felekse istediğin yolda olmuyor raksân
Oyun san, ister isen zulüm san, adalet san
Budur hakikat-ı ahval o hikmet-i bâri"⁴¹⁴

Abdülhak Hamit'in bedbin kişilgi kader görüşüne de tesir eder: İbn-i Musa piyesinde Aziz bin Musa:

"Ser-nuvişti beşer siyahtır. Azizem, o hiç bir renk ile
tashih edilmez. Ne meydan-ı harbin kırmızı nehirleriyle
silinir, ne eytam ve eramilin musaffa çağlayanlarıyla
temizlenir. Ne de menba-ı semân ve sadvetin şa'şaasıyla
tenevvür ve tağyir eder."⁴¹⁵

Emir Çoban 'feleğin hükmi kazası' tecelli ettikten sonra hiç birşeyin fayda vermeyeceğini ifade eder:

"Olsam ne kadar baş kulunuz tabi'i ferman
Te'lif edilir halde değil derd ile derman
Olmuş mütecelli feleğin hükmi kazası
Elbette aranmaz pederin re'yi ve rızası"⁴¹⁶

Şair, başımıza gelenlerin kaderden olduğunu Duhter-i Hindu piyesinde:

"...kader bazı kerre ayağımıza da belâ dolaştırıyor"⁴¹⁷

cümlesiyle belirtirken, insanlığın başına gelenlerin de, insanlığın alın yazısından kaynaklandığını söyler:

"Bu harbi açtılar haksız ki bozgunlukları bürhan
Macar, Bulgar, Ulah, Rum, Sırp o humrâhan

⁴¹² S.H. Bolay, a.g.e., s.39.

⁴¹³ Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Sözlüğü, Remzi Kitabevi, 9. bsk., İst., 1994, s.458.

⁴¹⁴ İlhan, s.42.

⁴¹⁵ İbn-i Musa, s.249.

⁴¹⁶ İlhan, s.5.

⁴¹⁷ Duhter-i Hindu, s.145.

Bu itmi'nanı bizlerden vukuat olmuyor salib
Değildir haklıları, heyhat! Lakin daima galib
Denir vahşilik, insaniyete mahsus, o bir ihsan
Eğer tek kalsa bî-şek kendisiyle cûnün eder insan

.....
Bu vahşiliklerin ismi hamasettir, hamiyettir."

.....
"Ararsak bunda haksız ser-nüvişt-i ademiyettir."⁴¹⁸

Allah'ın katında neyin iyi neyin kötü olduğunu insanların bilmediğini söyleyen
şaire göre insanlar kendi tasavvurlarına göre hayallerini hakikat kabul ederler:

"Bilinmiyor ki nedir nezd-i hakda hayr ile şer
Hâyâlimizce hâyâlâtımız hakikattir."⁴¹⁹

Finten piyesinde Allah'ın takdirini değiştirmenin imkansızlığını belirtir:

"Meğer ta'kibe imkan var mıdır bir fikr-i dahiyi
Değiştirmek senin haddin mi takdir-i ilahiyi
Kılan yek-diğere hem-pâ dilerse mürğ ü mâhiyi
Bana dar'ül eman etti bu bahr-i bî-tenâhiyi"⁴²⁰

Aynı zamanda, şair tedbiri alınamayan bazı hastalıkların da kaderden geldiğini
ifade eder:

"Değil tedbire kaadir, ızdırabı hep kaderdendir
Bu yolda şad u handan olması fart-ı kederdendir."⁴²¹

Buraya kadar olan alıntılarda şair, insanın kader karşısındaki durumunu, rüzgarın önündeki yaprağı benzetir. Abdülhak Hamit'in düşünce sisteminde iradî olanla spontane olanın tefrik edilmesinin güçlüğüne işaret etmiştik. Yazarın şer'i akaid çerçevesi içinde olan düşüncelerinin yanında sadece kendine has bir kader anlayışına sahip olduğu da görülmektedir. Birbirinden farklı görüşler ortaya koymasını, şairin içinde bulunduğu ruhî durum izah etmeye yeter midir? Yukarıda işaret edildiği gibi,

⁴¹⁸ Tarhan, s.106.

⁴¹⁹ Tarhan, s.70.

⁴²⁰ Finten, s.305.

⁴²¹ Finten, s.133.

muhakemesini mizaç, temayül ve şahsî hislerine bağı ve tabi olarak yürüttüğü hususunu tekrar dikkate almamız gerekmektedir.

Hatırlatalım ki kader mevzuu insanoğlunun bigâne kalmadığı ana konulardan biridir.

Divân şiirinde de kadere teslimiyetle beraber feleğe sitem çokça rastlanan bir durumdur. İnsanoğlu başına gelen felaketin yükünü hafifletmek için, hep bir sebep, bir suçlu arama yolunu seçer. Sünni islam inancında kaderin suçlanması doğru bir yaklaşım olarak kabul edilmez. Bu nedenle kader meselesi etrafında kullanılan bir yığın kavram vardır ki, bunlar da küçük farklılıklarla beraber kaderin başka kalıplara dökülmüş şekilleridir denilebilir. Yazgı, almyazısı, talih, kısmet, şans, felek, çark, devran, baht, takdir, gerdûn, yıldız, sipihr, âlem, cihân, ikbâl, idbâr, devlet, kalem, ser-nuvist, nâme-i a'mal v.b. kavramlar bu türdendir.

Tanzimat dönemi Türk şiirinde de yoğun şekilde işlenen kader ve irade meselelerine şairlerin bakış açıları, aynı zamanda, Tanzimat sonrası anlayış ve algılayışın eskisinden farkını da belirgin kılmaktadır. Şinasi'nin aklı ve iradeyi önplana çıkaran anlayışı, Ziya Paşa'nın mizaç gereği hayat ve insanlıkla ilgili olarak kötümser bir tutum sergilemesi ve insanın aczine zaafına inanıp onu kaderin mahkumu olarak görme anlayışı, Namık Kemal'in metanet sahibi insanın sıkı ayak basmasından, ayak direktmesinden cihanın titreyebileceğini söylemesi, kader ve irade meselelerine karşı Tanzimat dönemi Türk edebiyatında birinci neslin yaklaşımlarını bize verir. Servet-i Fünuncular'dan önce ferdi ızdıraplarına ağlamayı zevk haline getiren ve bu çerçevede bir şiir anlayışı geliştiren Recaizade Mahmut Ekrem, kader karşısında oldukça teslimiyetçi bir tutum sergiler.

Hamit'in ise iç dünyasında yaşadığı, hissettiği hiçbir çelişki yoktur ki, şu veya bu şekilde eserlerinde karşımıza çıkmasın. Türk şiirinde Allah'a en çok soru yönelten, ve Yakup Kadri'nin dediği gibi "Onun gezindiği ve yetiştiği toprak üstünde insanlarla Allah arasındaki perdeleri bunun kadar cür'etle yırtmak isteyene ve ölüm gibi hayat gibi aşk ve hasret gibi ilahi şeylerle bu derece laubalileşene hiç rast gelinmemiştir." O, bir insan ne kadar çelişkiler duyabilirse içinde o kadar çelişki duymuş ve bu çelişkilerin tecessüm etmiş halini ortaya koyan eserler vermiştir. Bu temin Türk edebiyatının dünden bugüne olan çizgisinde nasıl işlendiği dikkate alınırsa yazarın konumu daha da netleşir... Ona göre insan bazan kader karşısında rüzgârın önündeki yaprak gibidir,

bazan kendisi için hazırlanan bir senaryoyu oynayan oyuncudur, bazan akli ve iradesiyle önplandadır, bazan da talihinin elinde bir oyuncak gibidir. v.s.

"Ahkâm-ı kader esrâr-ı hüdâdır
Esrâr-ı hüdâyâ kim mahrem olmuş
Atisini keşfe kim zafer bulmuş"⁴²²

Geleceği, kimsenin bilemeyeceğini ifade eden Nesteren, en güzel tedbirin Allah'ın takdirini beklemek olduğunu ifade eder:

"Atiyi ne ben bilirim, ne de sen
Takdire intizâr, tedbir-i ahsen"⁴²³

Şair Abdülhak Hamit, tedbir sayesinde insanın kaderini bile değiştirebileceği fikrini Macera-yı Aşk piyesinde Erdişir'i söyler:

"Hayır.. Müneccim haberine inanıp inanmayacağımdan
değil, muradım tedbir, sayesinde kadere bile galebe
olunacağını bildirmek idi, bildirdim."⁴²⁴

Bu ifadelere yaklaşık bir görüşü Hürmüz'ün söylediklerinde de görüyoruz:

"....
Herşeyi hemen kaderden beklemek
Allah'ı kendine hadim bellemek"⁴²⁵

Hatıralarında bu konuya işaret eden şair; tali'in insanın istidadına göre tecelli ettiğini söylemektedir: "Ticaret de ziraat gibi bir fen ve sanattır ve onun ancak erbabi tacir olabilir. Erbabından olmaksızın ticarete suluk edenler, netice-i kârda zarar eder.... Bana öyle geliyor ki, bu kabilden sükûtlar total yürümenin neticesidir ve doğru gidenler tali'lerini yola getirebilirler. Ta'li insanın istidadına göre tecelli eder."⁴²⁶

Yazar'a göre bugün mutlu, neşeli olanlar yarın inleyenler olabilirler.

⁴²² Nesteren, s.27.

⁴²³ Nesteren, s.19.

⁴²⁴ Macera-yı Aşk, s.162.

⁴²⁵ Nesteren, s.20.

⁴²⁶ Abdülhak Hamit'in Hatıraları, s.161.

"Bugün bir mutrib-ı şâdi yarın nâlân olur nakus"

Duyar bir tesliyet bedbaht olur mağrurlar me'yus"⁴²⁷

Tarık piyesinde Zehra, tali'in insanoğluna arkadaş kılınmış bir kör peri olduğunu belirterek, insanın onu istediği tarafa çekebileceğini söyler:

"Ben sizin, edibe, gaziye diyerek, istiğrab yolunda olan sözünüze müdafaa ediyorum. Tali'e serzeniş, zulmet içinde bir hayale silah çekmek kabilindendir. Tali' ben-i ademe terfik olunmuş bir kör peridir. İnsan anı istediği tarafa çekip götürebilir."⁴²⁸

Yazar, sevk-i tali'in, diğer ifadeyle kaderin cilvesiyle bir çok fakir ve garip kızların, kibar karısı olabileceğini belirterek, Tali'in yönlendirmesinin etkili olduğuna vurgu yapmaktadır:

"Pek çok fukara ve gurebâ kızları sevk-i tali'le kibar karısı olabilirler. Dikenlikten çiçekliğe intikal eden nebetât gibi... İncilerin menbâmı arayacak olursak ne derece inmek lazım gelir."⁴²⁹

Abdülhak Hamit, geçmişini pek bilinmeyen annesini buna örnek gösterir:

"Çerkezistan'da bir küçük dereden
Koparıp taht-gehi İslamın
En cihangir en karîb-i semâ
En güzel noktasında Çamlıca'da
Bir büyük köşk ref..."⁴³⁰

Şairin şer'i akaide uyan görüşler de ortaya koyduğunu görmekteyiz.

"Yarabbi! Yuf senin takdirine tedbir karıştıranların haline. Nefrin, senin merhametinden ümidini kesenlerin i'tikadına."⁴³¹ Allah'ın takdirine karşı kulun tedbirinin bir netice vermeyeceği düşüncesine sahip olan şair, Allah'ın merhametinden ümidin kesilmemesi gerektiğini ifade eder. Tarık piyesinde Müslim:

"Hayır, tali'im bana atide bir saadetli izdivacı hazırladığından bir kaç kerre evlenmek istedimse de muvaffak olamadım. Kaderin insana matlubunu vermemesi,

⁴²⁷ Finten, s.149.

⁴²⁸ Tarık, s.16, 17.

⁴²⁹ Finten, s.14.

⁴³⁰ Mehmet Kaplan, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, c.I, s.364.

⁴³¹ Macera-yı Aşk, s.95.

talebin ya istediği Şey'e layık olmamasından veyahut istediğinden a'lasına müstehak bulunmasındandır."⁴³² der.

Sükunet içerisinde iken Şairin çeliŐkilerden kurtulduğu ve mutedil bir noktaya ulaŐtıđı görülür.

⁴³² Tarık, s.182.

5. SOSYAL MESELELER

5.1. Kadınlar

Yazar, kadın konusuna içtimaî ve psikolojik bir açıdan yaklaşmaktadır. Kadınların ihtiraslarına çokça değinerek, bir milletin kadınlarını ilerleme derecesinin ölçüsü olarak da ele almaktadır. Kadını ihtirasından eğitimine, sosyal hayat içerisindeki konumundan, tabiatına uygun yaşama şekline kadar bir çok yönleriyle yazar eserlerine konu etmiştir. Mücahide kadın Azra ile Müslüm aralarında konuşurlarken, Müslüm, Azra'nın şahsında bütün Arap kadınlarının kendisi gibi okumuş ve ileri görüşlü olduğunu ifade eder. Tarık da aynı görüştedir.

"Bir milletin nisvanı derece-i terakkisinin mizanıdır.
Tedenniye mail olan bir cem'iyeti nisaiyye, mensub
olduğu mürebbiyenin ma'rifetsizliğine delalet eder."⁴³³

Yabancı Dostlar II piyesinde, kadın ve erkeğin birbirini tamamladığı ifade edilir.

"Yok şüphe ki yek diğeri itmam eder onlar
Yek diğeri yine itham eder onlar"⁴³⁴

Diğer bahislerde de görüldüğü gibi, yazarın yargılarında hayat tecrübesinin etkisi açıkça görülmektedir. Ancak burada İslamî düşünceden etkilendiğini görmekteyiz.⁴³⁵ Çünkü kadın ve erkeğin birbirini tamamladığı düşüncesi tasavvufta da işlenmektedir. Sufizme göre erkeğin kadına olan meyli, kendi nefsinden kopmuş olan parçasına duyulan özlemde kaynaqlanmaktadır. Aynı şekilde kadının erkeğe olan meyli ise, kopmuş olduğu bütüne olan ulaşma arzusundadır. Görülüyor ki, kadın ve erkeğin birbirlerine karşı olan fitrî meyilleri, ilk yaratılıştan ortaya çıkan ayrılıktan ötürüdür. Aşk bahsinde de ifade edildiği şekliyle, tasavvufî düşüncede yer alan muhabbetin, kainatın yaratılış mayasında varolduğu fikri Hamit'te de vardır. İslamî estetik ve düşünce zemininde boy veren altı asırlık maziden etkilenmelerin olmasını tabii akış içerisinde doğal karşılamak gerekmektedir.

⁴³³ Tarık, s.106.

⁴³⁴ Yabancı Dostlar, II, s.36.

⁴³⁵ "Sizi bir tek candan (Adem'den) yaratan, ondan da yanında huzur bulsun diye eşini (Havva'yı) yaratan O'dur...", A'raf sûresi/189.

Yukarıda zikredilen beyitin ikinci mısranda Hamit'in 'Politypigüe' şahsiyetine paralel düşüncenin yer aldığını görürüz.

"...

Yek diğeri yine itham eder onlar"

mısrai, günlük telâşeler içinde içtimâi hayatın bir yönüdür.

Şair, kadına hürmet konusunda oldukça hassastır. Sardanapal:

".....

Kadındır, onu kırmamaktır merâm

Kızım olsa da eylerim ihtiram"⁴³⁶

Aynı şekilde, dış ve iç güzellik konusunda da hassasiyetini koruyan yazar, gerek tabiatın, gerekse kadının dış güzelliğine aldanmamaktan yanadır.

"....Yılan yatağı yerlerinde çiçek toplama. Dünyada hiçbir şeyin reng-i zahirisine aldanmamalıdır. Bahar bulutları, o kadar letafetiyle beraber -zaman olur-berkelere mekan olur"⁴³⁷

Hamit, objenin arka planına nüfuz eden sanatkâr muhayyilesine uygun bir bakış açısına sahiptir. Ona göre çirkinlik, iç güzelliğinde son bulurken, gaflet örtüsü ise körlüğün başlangıcıdır.

"Güzelliğin içi çirkinliğin nihayetidir

Nikâb-ı gaflet ise körlüğün bidâyetidir"⁴³⁸

O, bu nedenle dış güzellikten önce iç güzelliğin peşindedir. Bir kadında, sûret güzelliğinden önce sîret güzelliği aranmalıdır. Zahiri güzelliğin geçici olduğunu vruğulayarak, dış güzelliğe olan tutkunun, dış güzelliğin zamanla ortadan kalkması üzerine unutulacağını Nesteren'e söyler:

"Halbuki bir kızın ırz ve iffeti

Ahlakı, sûret-enîs u ülfeti

Cemâlinden evvel aransa gerek

⁴³⁶ Sardanapal, s.89.

⁴³⁷ Duhter-i Hindu, s.6.

⁴³⁸ İlhan, s.41.

Çünkü tezviç edip gün geçerek
Hüsne olan muhabbet unutulur
İffetle ahlaka mün'adif olur."⁴³⁹

Yazar, iffetli bir kadına kimsenin tasallut edemeyeceğini ifade etmektedir. İffet, öyle bir mukavemet siperidir ki, ona ne hayalet kılıcı te'sir eder ne de zülüm hançeri... Duhter-i Hindu piyesinde Toromtor:

"Geliyorlar surucuyi... Küstahlar köy kızlarına sarkıntılık etmek için vakitli vakitsiz geliyorlar.

Surucuyi:

"Afife bir kıza kimse tasallud edemez. Erkek kuvveti secâat ise, kızın siperi iffettir. İffet, bir siper-i mukavemettir ki ana ne hayalet kılıcı te'sir eder, ne zülm hançeri..."⁴⁴⁰

Yazar kadına, onun tabiatının penceresinden bakarak, daha çok, nasıl bir durum ve hal içerisinde olması gerektiği üzerinde durur.

Piyeslerinde, kahramanlarına, tabiatlarının gerektirdiği davranışları sergileten yazar, kadınlığın zevceliği gerektirdiği üzerinde durur. Karolina, önceleri alufte bir kadındır. Fakat bu hayata isteyerek girmemiştir. Abdullah'is-Sağır'i beğenmediği halde, alufte hayattan kurtulmak için, onun evlenme teklifini kabul eder. Ayrıca zevce olduğu için de çok mutludur ve zevceliğin bir ihsan olduğunu belirterek, övünme için yeterli bir sebep teşkil ettiğini ifade eder.

"Olmuş bana zevcelik bir ihsan
olmaz mı bu mucib-i mübâhât"⁴⁴¹

Yine gemide giderlerken, Abdullah'is-Sağır'in annesi, Karolina'ya imâ ile oğlundan ayrılmasını söyler. Karolina, eski hayatına dönmeyi asla kabul etmemektedir.⁴⁴²

Zeyneb piyesinde Ceren:

⁴³⁹ Nesteren, s.11.

⁴⁴⁰ Duhter-i Hindu, s.36.

⁴⁴¹ Abdullahi's-Sağır, s.40.

⁴⁴² Abdullahi's-Sağır, s.41.

Babayı kuvetlice bir himayenin, anneyi ise şefkatin timsali olarak görmektedir.

Ceren:

"Ne pederim var ki kuvve-i hâmiyyenin sehâbetini
bileyim, ne validem var ki o şefkât-i tabiiyyenin imdâdını
isteyim."⁴⁴³

Finten piyesinde de Finten, evlat sevgisi yüzünden bütün ihtiraslarını bir tarafa bırakır ve uşağı olan Davalaciro'nun karısı olmak ister. Tekrar Doktor Tomas'ın ziyaretine giderek durumu bildirir:

"Siz fakat affedin ziyaretimi
mazarettir muhabbet-i evlat
pek kâvidir bu üns-i mâder-zâd"⁴⁴⁴

Şair, "taife-i latife" olarak da isimlendirdiği kadınların ihtiraslarına eserlerinde geniş yer vermiştir. Dilşad'ın Tayfi, kadınların felaketlere neden yardımcı olduğunu sorar.

"Söyle ey oğul, ey şöhre-i dehur
Hatun yüzünden eylemedin miydi sen zuhur?
İllet o olmasaydı olur muydu garb ve şark
Tufan garetinde senin hâke ve hûne gark"⁴⁴⁵

Ayrıca, dışlanmış bir kadının "zalâm-ı nisyâne" terkedilmesini çok tehlikeli bulur. İlhan'ın, Bağdad Hatun'u unutmaması söz konusu olunca Bağdad Hatun:

"Atılmaz öyle bir afet zalâm-ı nisyâne
Eder o belki de merkez o meleşî isyane"⁴⁴⁶

İlhan piyesinde Emir Hasan, ağaçları polattan olan meşcereyi, İlhan'ın emrine uyararak Tebriz'e nakletmek ister. Bunun üzerine Bağdad Hatun:

"...Hasan!... ağaçları polattan bu meşcereyi
Bugün mü nakladiyor dest-gâh-ı Tebriz'e
.....

⁴⁴³ Zeynep, s.180.

⁴⁴⁴ Finten, s.444.

⁴⁴⁵ Tayflar Geçidi, s.41.

⁴⁴⁶ İlhan, s.31.

Fakat yapılması bitmez çalışsa bin ordu
Yıkar o mukteli ejderleriyle bir câdu"⁴⁴⁷

Burada bir hususu hemen belirtelim: Yazarın kullandığı, bir ormanı (ağaçları polattan olan meşcereyi) bir yerden bir yere nakletme motifi Sheakspire'den gelmedir. Sheakspire, Macbeth piyesinde aynı motifi, Macbeth'in yenik düşmesine delil olarak kullanır. Hamit ise bu motifi gerçekçi bir zemine taşıyarak bunun imkansız olduğunu vurgular. Fakat bir kadının ihtirasının boyutunu vermek için mübalağalı bir teşbih olarak kullanır.

Yazarın burada 'câdu' kelimesinden kasdettiği mânâ bir kadının ihtirasıdır.

Eşber piyesinde, Rukzan ile Sumru İskender'i sevmektedir. Harpte çıkan yangında, İskender Sumru'yu kurtarmak ister. Fakat Rukzan engel olur. İskender'in Sumru'yu sevdiğini bilen Rukzan, ihtirası uğruna Sumru'nun ölmesini ister:⁴⁴⁸

Toplumda kadınların çoğunlukla paraya, süse karşı meyilli olduklarını belirterek bunu elıştiren şair, kadınların fazilete koşmamalarından yakınıdır. Bir raks esnasında Kolonel Arbiznot, şu teşhisi koyar:

"Bu kızlar da hep ziynet yahut zengin düşünürler.
İçlerinde bir fazilet meraklısı, kemâlat isteklisi
görmüyorum."⁴⁴⁹

Yine kulüpte yabancı birisine tesadüf eden Leydi Alis, Leydi Konstans'a kim olduğunu sorar.

"O bir müelliftir. Her yere gider. bir çok lisan bilir. Bir güzel nâsiye, bir güzel ünvan sahibidir. Mükemmel bir zat fakat ecnebi."

Leydi Alis:

"Ecnebi olduğuna göre bari bir kıymet-i maddiyeye malik midir"⁴⁵⁰

447 İlhan, s.38.

448 Eşber, s.117.

449 Finten, s.98

450 Finten, s.99.

diye sorar. Finten piyesinde, İngiliz toplumunu bütün yönleriyle eleştiren Abdülhak Hamit, kadınlar arasında, özellikle İngiliz sosyetesinde, tek kıymet ölçüsünün para olduğunu belirterek, fazilet ve erdemini geri plana itilmesinden yakınır.

Yazar, kadın ve erkek arasında nihayette bir eşitliğin olduğuna kanidir. Çünkü erkekler beden gücü bakımından üstün ise, kadınlar da latif yaratılışlarıyla erkeklerden üstündür. Erkekler kuvvetli ise kadınlar da naziktir. Sonuçta, her iki cinsin de sahip olduğu özellik ve üstünlükler karşılaştırılınca nihayetinde bir eşitliğe inanmak lazım geleceğini belirtir. Ancak dünyada kuvvetin geçerli olduğunu vurgulayan yazar, bu nedenle üstünlüğün sanki erkeklerde imiş gibi gözüktüğünü ifade eder.

Tarık:

"Nisvan dediğimiz tâife-i latife ricâlin hayatına refâkat, tali'ine iştirak için halk olunmuştur. Bu letâfet-i tabiat, kudret-i bedeniyeye bizden geri ise de, letâfet-i hulkıyece de bin kat ileri oldukları için mazhariyet ve mâhiyetlerinin mukayesesinde yine bir müsâvâta kail olmak lazım gelir. Biz kâviyiz anlar naziktir. Bununla beraber ba'zı kerre bizden ziyade tahammül gösterirler. Evet biz, kâviyiz, kuvvet ise dünyada herşeye galebe etmiş hatta Hakk'a da galib gelmiştir... Elhasıl ben kadınların insaniyetin meftun olduğu, muhassenât-ı maneviyeden erkekler kadar behre-dâr olmaması fikrine iştirak edemediğimden, nakisetü'l ukûl olduklarını istib'ad ederim."⁴⁵¹

Huri ve meleğin yerdeki misali olarak gördüğü kadını aynı zamanda bütün felaketlerin kaynağı olarak da gören şair, hasret gecelerinin karanlıkla yıldızların birlikteliğine benzettiği keder ve sevincin kaynağını da kadında bulur.

Erkek:

"Huri ve meleğin yerdeki emsâli kadındır
Mader-i vatanın gökteki timsâli kadındır.

.....

⁴⁵¹ Tarık, s.107.

Ondan doğuyor halbuki bir leyle-i hasret
Müzlim ve mükevkeb, keder-âlûd meserret"⁴⁵²

Bazen ihtiraslarının elinde oyuncak, bazen melek, huri, bazen bütün felaketlerin kaynağı, bazen de nazik ve erkeklerden bin kat fazla bir güzellikte latif yaratılışa sahip olan kadın, sonuçta Hamit'e göre anlaşılmaz bir sırdır.

".....
Ne şüphe en büyük ziynet, peri-i dâr olan dilber
O ziynet bence lakin anlaşılmaz sır ve hikmettir"⁴⁵³

5.2. Eğitim Üzerine Görüşleri

XIX asır, Osmanlı devletinin batı ile her alanda yüz yüze geldiği dönemdir. XVIII asırdaki yenileşme hareketinin tarihi, toplum bünyesinde esaslı bir değişmeyi hedef almadan, belirli ihtiyaç ve zaruriyetler karşısında, bazı teknik bilgilerin memlekete girmesi şeklinde olmuştur. "XIX asırda, fikrin tekamülü, şüphesiz hadiselerin yardımı ile daha çabuk olur ve yenilik hayatın her safhasına şamil geniş bir mana ve mahiyet alır."⁴⁵⁴ Bu yenileşme hareketlerinin eğitim sahasında ayrı bir önem arzettiği gerçektir. Eğitim unsuru, bu dönem aydınlarının en çok dikkatini çeken maddelerdendir. Abdülhak Hamit, hemen bütün piyeslerinde şu veya bu şekilde eğitim meselesine temas eder. Kadınların eğitimi ise onun öncelikle ilgilendiği bir meseledir. Konu ile ilgili olarak Ahmet Kabaklı, İçli Kız'daki şu ifadelerle yer verir:

"Niçin bir kız bir erkek gibi malumatlı olmasın? Niçin alafranga hotoz yapmasını bilsin de "hotoz" nasıl yazılır bilmesin? Niçin adem sırasında sayılmasın?

Behey İstanbullular bakınız! Terbiye etmediğiniz, okutmadığımız kızlardan kocaları ne çekiyor?"⁴⁵⁵

Yazar, 1 Ocak 1881 tarihli bir mektubunda geri kalmışlıktan dolayı Bâb-ı Âli'yi ironik bir üslupla eleştirmektedir.

⁴⁵² Yabancı Dostlar, II, s.35.

⁴⁵³ Tarhan, s.16.

⁴⁵⁴ A.H. Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s.64.

⁴⁵⁵ Ahmet Kabaklı, a.g.e., s.136.

"Artık İstanbul'un hali gıpta-i âfâka seza oldu; cesim cesim köprüler, caddeler açıldı; tiyatrolar, müzehâneler yapıldı; fikirler izâa, sokaklar tenvir olundu; gece ile gündüzün, siyah ile beyazın farkı yok oldu; Bâb-ı Âli ise bir kat daha âlâ oldu; kıraathânelerin dârlfünûnların hadd ü hesabı yok. Bir asayiş, bir saadet-i hâl, bir vüs'at-i idare ki sorma."⁴⁵⁶

Ayrıca, Türk milletinin geri kalmasının sebebi olarak cehaleti gösterir. Ve ona göre Türkler Türk oldukları için geri kalmış değillerdir.

Dilşadın Ruhü

"Sen Türk'ün namını anyorken biraz eğil,
Türk'ün sebep sukuduna Türk olması değil,
Hastaysa bence dâ-i cehalettir illeti"⁴⁵⁷

Yazar, bir milletin kadınlarının sosyal statülerini, yükselme derecesinin ölçüsü olarak ele almaktadır. Eğer bir toplumda kadınlar alçalmaya yüz tutmuşsa bu, o toplumda eğitimcilerin bilgisizliğini gösterir.⁴⁵⁸

Abdülhak Hamit, Arap toplumundan övgüyle söz ettiği zaman da, Arap toplumunda kadınların eğitim düzeylerinin yüksek oluşunu nazara verir:

Zehra:

"Bana Arap'ta okuyup yazması yok bir kadın gösterebilir misiniz? Her gördüğünüz ya edepten yahut gazadan bahsediyor. En tazemiz elde kalem edep mektebindedir. Yazdığı şiirde muharebeler tasvir eder. En yaşlımız, belinde kılıç, ordu merkezindedir. Muharebeye hazırlanırken şi'r okur. Ben İslam kızı, İslam hemşiresi, İslam hemşehrisi değil miyim? Ben niçin akranımın dününde kalayım? Kadın erkek herkesin okuyup yazmak bilmesi, İslamiyet mukteziyatından değil midir?"⁴⁵⁹

Kadın ve erkek herkesin ilim öğrenmesi, İslam'ın gereklerindedir. Bu yönüyle yazar, İslam'ın eğitime verdiği önemi de belirtmektedir.

⁴⁵⁶ Abdülhak Hamit'in Mektupları, c.I, s.163.

⁴⁵⁷ Ruhlar, s.47.

⁴⁵⁸ Tarık, s.106.

⁴⁵⁹ Tarık, s.16.

Eğitimde dayak unsuruna karşı çıkan Hamit, dayağın bir eğitim aracı olamayacağını, kişiyi ıslah etmek için dayağın, aksine zarar vereceğini ifade eder. Elizabeth, evli olduğu halde, Tomson'a olan muhabetinden dolayı onunla görüşürken, terbiye ve ıslah etmede dayağın olumsuzluğuna da değinir:

"...Benim sana muhabbetim var. Fakat bilmelisin ki seninle görüştüğüm yalnız seni sevdiğimden değil, kocamı da sevmediğimdendir. Bu adamın muamelesi o kadar tahkir-âmizdir ki, benim yerimde bir başkası olsa bir gün tahammül etmez idi. Adam karısının hal ve tavrını, mizacını müstehcen görür ise anı ıslah için ahlak risaleleri okutmaktan başka yol yoktur. Döğmek, azarlamak faide vermez, zarar verir. Okumakla müteeddibe olmayan bir kadın, te'dib ile de o tavrını değiştirmez."⁴⁶⁰

Kişinin ıslah olması için okumaktan başka yol görmeyen yazar, okuma, yazma bilmeyen bir kızı ise hayvandan farksız bulur. Elizabeth'in ifadelerine karşılık Tomson:

"Ya herifin karısı okumak bilmez ise?"

diye sorar. Elizabeth:

"Ben insanlardan bahsediyorum. Yoksa okuma bilmeyen bir kızı almak, hayvan almakla beraberdir. Evet insan haremimi döğmek, evli olduğu halde bir başka karıyı okşamak kadar ayıptır."⁴⁶¹

Nesteren piyesinde, Behram halkına karşı bir çok fedakarlıklarda bulunur. Kendisinin güç duruma düşmesi karşısında halkının kayıtsızlığını cehalete bağlar.

"...

Evet halkımız cahil, aciz, mazlum
Her kusur da cehlden olmak ma'lum
Bir cahil kavmin terakkisi müşkül
Hamiyyetin sûret-i isti'mali
Bir kavmin muhtac-ı ilm ve kemali
Bu cihetle maârif icâb eder
Bir hamiyetli fenâ yolda mı gider"⁴⁶²

⁴⁶⁰ Duhter-i Hindu, s.53.

⁴⁶¹ Duhter-i Hindu, s.53.

⁴⁶² Nesteren, s.69.

Behram, cehaletin durak yerinin sefalet olduğunu kaydeder:

"İşte anın delili cühelândır
Ki vusûlgâh-ı fakr ü sefalettir
Oraya düştüler mi hep dururlar"⁴⁶³

İnsanın ehemmiyet kazanması, ilerlemesi, iyi ile kötüyü birbirinden ayırması da ancak eğitimle mümkündür. Darakes:

"Civarı verirmiş gülistane şevk
Edin onları siz debistâne sevk
ki mektepte onlar tahayyüz eder
Terakki, tefeyyüz, temeyyüz eder.
Olur hayyiz-i ma'rifet vaslı
Bu alem nedir öğrenir hasılı"⁴⁶⁴

Yazar, cahilin uzağı göremeyeceğini ifade eder. Tarhan piyesinde Kanbur, Dilşâd'ı över ve onda feyz ve kabiliyetlerin olduğunu söyler. Dilşâd ise Kanbur'a iltifat kabilinden:

"Senin de ruhun bir yıldız gibidir"

der ve halkın bu nedenle ona saldırmak istediğini belirtir. Kanbur ise:

"Avam-ı nas olamaz öyle dürbin nücûm
Ederse anları meshur eder fakat yıldız"⁴⁶⁵

diyerek, cahil insanların dürbün gibi uzağı göremeyecekleri kanaatini yansıtır.

Cahillerin farkında olmadan aleme çokça ders verdiği kanaatini ise Hafız-ı Şirazî vasıtasıyla ifade eder:

"...
Hıfz etmede ekser ulema kılssa da imhal
Çok ders verir bilmeyerek aleme cühhal
Alemlere cahillerin ilhamı, bu saik
Cahilleri alemlerin irşâdına faik
Hatta daha çok kaide-bahş olsa gerektir."⁴⁶⁶

⁴⁶³ Nesteren, s.69.

⁴⁶⁴ Sardanapal, s.50.

⁴⁶⁵ Tarhan, s.26.

⁴⁶⁶ Tarhan, s.50.

5.3. Sosyal Eleştirileri

Abdülhak Hamit'in sosyal eleştirilerinin çoğu İngiliz toplumuna yönelik olmakla beraber, genel bir karakter arz etmektedir. Günümüzde tek geçer akçenin para olduğu, suçlu ile suçsuzun ayırdedilemediği, güçlünün her zaman tok, zayıfın ise "perhiz" etitği hususları onun eleştirilerinin yoğunlaştığı noktalardır. Ruhlar piyesinde geçen

"Deycur içinde bulmuyor onlar demek penâh

Hiç fark edilmemekte günahkâr ile bî-günah".⁴⁶⁷

mırsaları ve Finten piyesindeki:

"... anlamalısınız ki bu ticarethânedede ne güzellik bir kâr ne çirkinlik bir zarardır."⁴⁶⁸

satırları ile melvil'in:

"Bu memlekette öyledir. Daima toklar yer, içer, açlar ise perhiz eder."⁴⁶⁹

bu sözleri, yazarın sosyal eleştirilerinin odak noktasını teşkil etmektedir.

Arziler piyesinde 'kadr' ve 'kıymet'in, 'cünbüslü' bir hayatın, asaletin bütünüyle paraya bağlı olduğunu, şahsi faziletin ise bu asırda lüzumlu olmadığını belirten Kanbur, çalışma ve gayretin tek hedefinin ise servet olduğunu kaydeder:

"Günler güneşli, halbuki mukammer değil leyâl;

Bir asr-ı ma'rifet ki bu şayeste hayrete

Servet bugün yegane hedef sa'y ve gayrete

Kâim onunla varsa eğer kadr ve kıymetin

Cünbüslü bir hayat, o mükâfât hizmetin

Aslın, asaletin paradan başka şey değil

Tacir u facir olmazsan ortadan çekil

Lazım değil bu asra mezâyât-ı zâtiye"⁴⁷⁰

⁴⁶⁷ Ruhlar, s.40.

⁴⁶⁸ Finten, s.297.

⁴⁶⁹ Finten, s.272.

⁴⁷⁰ Arziler, s.10.

Paranın, maddi servetin İngiliz toplumunda ne derece etkili olduğunu, özellikle kapitalist ekonominin yürürlükte olduğu devletlerde servetin ehemmiyetine Leydi Dick'in sorusuyla Lord Dick'in cevabı açıklık getirmektedir:

"Ne demek... Kendisi Amerika'dan bir vapur dolusu parlak taş getirmiş. Kocası Avusturalya'da yaldızlı bir maden temellük etmiş, anın için mi Londra mahafiline hakk-ı duhul bulunuyor".

"Banknot öyle bir biletdir ki, anınla her yere girilir."⁴⁷¹

Bahşış konusuna da değinen yazar, bunun 'azimet satmak' olduğunu belirtir:

Lord Dick:

"Bozmak icab etmez. Hıfz edin. Para bozdurmak hususiyle alt tarafını almak adet değildir" sözlerine karşılık me'mur:

"Aklınca bahşış veriyor. Allah akıllar versin. Bu bahşış vermek değil, azimet satmaktır."⁴⁷² Yazarın, kapitalist ekonominin vazgeçilmez ögesi durumunda olan rekabete karşı oluşunu dikkatlere sunan Ahmet Kabaklı Prens İzebella'nın şu sözlerini aktarır:

"İnsanlar ne zamana kadar rekabet yolunda kurban olup gidecek? Bu ölümler aleminde cenk ve cidalin lüzumu nedir? Harp pek çoklarına şan ve şöret verir. Fakat zayıf kadınları, çocukları, kimsesiz ihtiyarları da namsız nişansız bırakır."⁴⁷³

Şairin 'büyük denâet' diye nitelediği husus ise 'ben' düşüncesidir. Egoizmin, temelini oluşturduğu bu düşünce toplum içinde sosyal uçurumların da baş sebeplerindendir.

"İnsan lâşe-hâr ise insan sayma

Her an demekte ben iyeyim, sen fakat yeme."⁴⁷⁴

Duhter-i Hindu piyesinde de kendi faydasını başkasının zararında görenleri eleştirir:

471 Finten, s.24.

472 Finten, s.184.

473 Ahmet Kabaklı, a.g.e., s.136.

474 Ruhlar, s.38.

"Yanlış! Pek yanlış! Kendi faidesini diğerin ezrarında husule getirmekten büyük deâet olamaz."⁴⁷⁵

Azra ise 'ben' değil 'biz' düşüncesinden yanadır ve 'ben, ben' diyenlerin dinimizi bilmediği kanaatindedir:

"Ben ben diyenlerden ne beklersin! Anlar ebnâ-yı beşere akd u ahvât tavsiye buyuran diyânetimizi bilmeyenlerdir."⁴⁷⁶

İngiliz toplumunda, kadınların hep süsü ve parayı düşündüklerini kaydeden şair içlerinde fazilet ve erdem isteklilerinin olmayışını eleştirirken,⁴⁷⁷ bu toplumda en acınacak olanların da yine kadınlar olduğunu belirtir:

"Bu cem'iyet ki genç kızlardır en biçare erkânı
Bugün onlarla kaimdir bina-yı şöhret ü şânı."⁴⁷⁸

Şairin dikkat çektiği bir diğer husus da, bir arada yaşayan insanların, birbirlerine karşı olan kayıtsızlığıdır. Leydi Dicklerin evindeki hizmetçi, alt kat ile üst katta neler olup bittiğini bir türlü anlayamaz. Alt katta İngiliz toplumunun bütün debdebesini bulmak mümkünken, üst katta bir ölüm sessizliği sürüp gitmektedir. Uşak:

"... altı üstüne gelmiş ne kadar acib, ne kadar iki
yüzlü bir evde bulunuyoruz. Üst katta ne olduğunu alt
katta kimse bilmez. Alt katta hergün ziyaret, her akşam
ziyafet, üst katta dâima sükût, tabaka-i esrar olan sükût,
merkez-i emvât olan sükût..."⁴⁷⁹

bu ifadeleriyle, bir arada yaşayan insanların birbirlerine karşı yabancılaşmalarının yanında, servetin açtığı uçurumlara da dikkatimizi çekmektedir.

Abdülhak Hamit'in üzerinde yoğun olarak durduğu meselelerden biri de özelde İngiliz, genelde Avrupa'nın İslam ve Osmanlı devletine karşı yürüttüğü politikalarıdır. Yazar, Avrupa'nın bize dost olamayacağını; her ne kadar kendi aralarında siyasi çıkar çatışmaları olsa bile, sözkonusu İslam ve Osmanlı devleti olunca bir ailenin fertleri gibi birlik içinde olmalarına dayandırır.

⁴⁷⁵ Duhter-i Hindu, s. 166.

⁴⁷⁶ Tarık, s.187.

⁴⁷⁷ Finten, s.98.

⁴⁷⁸ Finten, s.170.

⁴⁷⁹ Finten, s.45.

"Ne diyeyim?... Cereyan eden işler münasebetsiz olunca, devran eden sözler afvedilmelidir. Biz müttefikler bir aile efradı gibi hasbihaller etmeğe me'zunuz."⁴⁸⁰

Ayrıca yazar, müttefik devletlerin, Çanakkale'deki yenilgilerini büyük bir hüsrana saymalarına karşılık bunu, müstemlekelerine oldukça hafif ve önemsiz olarak lanse etmeye çalıştıklarını da kaydeder. Bu mağlubiyetlerini örtmek için de, hiçbir şey olmamış gibi otel ve yemeklerde görünmek isterler.

Bir zamanlar Mısır ve Sudan'da bir çok (binlerce) insanı öldürdüğünü ve diri diri gömdüğünü:

"Hind müslümanlarını hiçbir vakitte düşman bilmek istemem. Şayet düşman olurlar ise aldatmam, mahvederim. Nitekim Mısır ve Sudan'da öyle yapmış, onbeşbin kadar müslüman öldürmüş, laşelerini senelerce bir sahrada açıkta bırakarak, Paris ölüleri gibi kemiklerini teşhir etmiş, hatta reislerinin makberesini yıkıp na'şısı isyan nakşını çıkarmış, Nil'e atmış idim. bir çoğunu da diri olarak gömdürmüştüm."⁴⁸¹

diyen İngiltere Harbiye Nazırının Çanakkale yenilgileri dolayısıyla kendisini içkiye vermiş olmasını kınayan Başvekil, yukarıdaki olaya telmih ile:

"Sakın Mehdi'yi Nil'e attığımız gibi kendinizi de şampanyaya gark etmeyiniz. Belki müselman kanı içmek için bize yine lazım olursunuz."⁴⁸²

diyerek müslümanlara karşı vahşi hislerini açığa vururlar.

Güzel bir Hintli kız biblosu görünce onun macerasını yazmak isteyen şair, Hindistan ve İngiltere'yi görmeden ve tanımadan, Duhter-i Hindu piyesini kaleme almıştır. Bu Hintli kızın macerası, İngiliz işgalindeki sömürge Hindistan'da ızdırıp çeken Hintliler'in macerasıyla birleştirilmiştir.⁴⁸³

⁴⁸⁰ Yadigâr-ı Harp, s. 54.

⁴⁸¹ Yadigâr-ı Harp, s.65.

⁴⁸² Yadigâr-ı Harp, s.66.

⁴⁸³ İnci Enginün, Mukayeseli Edebiyat, s.142.

Bir İngiliz olan Tomson, ilkin Surucuyi sever, onunla birlikte olur. Fakat Surucuyi'den daha güzel olan Elizabeth'i görünce ona bağlanır ve Surucuyi terkeder.

Tomson:

"Senden güzel olduğu için anı seviyorum. Ne diyeceksin bakayım?"

Surucuyi:

"Meşhur meseldir. Bir canavar ne kadar munis olur ise olsun, yine vahşidir, yine vahşi"⁴⁸⁴

Surucuyi, Sir Bortel'in karısı Elizabeth'e musallat olan Tomson'u ölümden kurtarıırken, kendisinden güler bir yüz beklemektedir. Ancak Tomson bu sefer acı hakikatı Surucuyi'nin yüzüne karşı söyler:

"Kız ben İngiliz'im, sen Hintlisin. Belki şeytanla melek sevişir, seninle ben iyne sevişemem. Belki dünya ile ahiret, fenâ ile bekâ birleşir, Tomson'la Surucuyi elbette birleşmez."⁴⁸⁵

Surucuyi'yi himayesine alan Toromtor, İngiliz'in eline düşmeği kaplanın pençeleri arasında kalmaktan daha beter bulur:

"Derdin bana ma'lum olduğundan sual etmiyorum. Anlar vefasızdır... Keşki kaplanların pençesinde gebereydin de İngiliz'in eline düşmeye idin."⁴⁸⁶

Yazar Hindistan'daki İngiliz vahşetini piyeslerinde nefretle kınamaktadır. Hindistan'a gelen İngilizler fakir olan halkı, sömürmekten çekinmezler:

"Ah!... Sir, Sir!... İnanmıyor musunuz? Sözüme inanmıyorsanız fakirin yüzüne bakın! Herif açlığa tahammülsüzlüğünden yıkıldı. Ah!... Ağzındaki peynir dişlerini söktürecek. Bize vahşi dersiniz, vahşiyiz diye etimizi mi yiyeceksiniz? Medeni canavarlar!..."⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ Duhter-i Hindu, s.62.

⁴⁸⁵ Duhter-i Hindu, s.120.

⁴⁸⁶ Duhter-i Hindu, s.70.

⁴⁸⁷ Duhter-i Hindu, s.91.

Şair, Batı dünyasının İslam alamine yönelttiği ithamları reddeder. İslam alemini mutaassıplık ve medeni olmamakla suçlayan Batı, kendisi mutaassıp olmakla beraber, medeniyet açısından da İslam aleminden geridir:

"... Hürriyet-perver cumhuriyetin Fransa'dan çıkardığı bu bedbahtlar garib değil midir ki, Avrupa'nın haksız olarak istibdâd ile yâd ettiği bir hükümete iltica edip, o sayede refah buluyorlar. Ruhbanlarımızı da Muhammedîler himaye ediyor. Sonra onlar mutaassıb biz medeni... Bilmeliyiz ki, onlardan, esası diyânete müstenid olan şeylerin metin olduğuna camiler birer delil ve mevki'i dinileri medeniyetin derece-i ulyâsında bulunduğu minareler birer alemdir."⁴⁸⁸

Şair, cemiyet içindeki bozuklukları piyeslerinde birer sosyal gerçeklik olarak işler. İngiliz toplumu baz alınarak yapılan eleştiriler, genel bir karakter arz etmektedir. Güçlü olan ezer, güçsüz olan ezilir, güçlü olan değişmez, güçsüz güçlüyü yok edemez. Bu nedenle itibarî değerlerin oluşması sözkonusudur. Bu değerleri belirleyenler ise güçlü olanlardır. Üst kesim tarafından belirlenen bu değerlere uymayanlar/uyamayanlar haliyle dışlanır.

İngiliz'in dış politikasından da hoşlanmayan Hamit, "Duhter-i Hindu'dan Cünûn-ı Aşk'a kadar onu zalim, çıkarca egoist ve insanlık dışı olarak niteler." Nitekim Finten'in mukaddimesinde İngiltere'nin 'büyük' değil 'iri' olduğunu kaydeder.

Şair cemiyet içindeki bozuklukları piyeslerinde birer sosyal gerçeklik olarak işler. İngiliz toplumu baz alınarak yapılan eleştiriler, genel bir karakter arz etmektedir. Güçlü olan ezer, güçsüz olan ezilir. Güçlü olan değişmez, güçsüz güçlüyü yok edemez. Bu nedenle itibarî değerlerin oluşması söz konusudur. Bu değerleri belirleyenler ise güçlü olanlardır. Üst kesim tarafından konulan bu değerlere uymayanlar/uyamayanlar haliyle dışlanır.

İngiliz dış politikasından da hoşlanmayan yazar "Duhter-i Hindu'dan Cünûn-ı Aşk'a kadar onun zalim, çıkarıcı, egoist ve insanlık dışı olarak niteler". Nitekim Finten mukaddimesinde İngiltere'nin "büyük" değil "iri" olduğunu kaydeder.

⁴⁸⁸ Finten, s.328.

5.4. Eşitlik Anlayışı

Yazar insan olarak herkesin eşit olduğunu savunur. Makam ve statü yönünden, insanlar farklı olabilir ama 'hissiyatça' bir birinden farklı değildirler. Faziletin şahsi olduğunu da dolaylı olarak anlatan yazara göre mertebeye üstün olan fazilet yönünden fakir, fazilet yönünden fakir olan ise mertebeye yüksek olabilir. Nesteren piyesinde bu görüşlerini Behram'a söyler:

"Ünvanın melekse de cinsin adem,
Herkes insanlıkta herkesle yeksân.
İnsan hükümdar ise hükümdar da insan
Mertebeye farkımız olur lakin.
Hissiyatça tefavüt gayr-ı mümkün.
Mertebeye sen muktedir, ben hakir
Fazilette ben hükümdar, sen fakir."⁴⁸⁹

İslam'ın eşitliğe önem verdiğiğine dikkat çeken yazar, konusunu İslam tarihinden alan Tarık piyesinde, Araplarda üstün mevkilerde olanların halk ile birlikte mahkemeye gittiklerini belirtir. Şeriat hakimleri en büyüğü en küçükle bir muhakeme eder.

"... Bilmez misin? Uzma-yı Arab âhad ile mahkemeye gider. Hükkam-ı Şeriat, en büyüğümüzü en küçükümüzle muhakeme eder."⁴⁹⁰

Şair, insanlar arasında din veya statü ayrımı yapmaz:

"...Diler dinsiz olsun diler dindar
Marize tabib ol, fakire medar."⁴⁹¹

Halayıkların ve cariye kızların kara bahtlarına yürekten acıyan Hamit, esirliğe şiddetle karşı çıkar. İçli Kız'da bir cariye için şunları söylemektedir:

"Şu biçare, genç, güzel, mahcup, terbiyeli.
Ancak tahsili eksik. Tamam onsekiz yaşında iken
memleketten ayrılmış. Kim bilir zavallının orda bir
nişanlı mı var ki bana hep gelinlikten bahsediyor.

⁴⁸⁹ Nesteren, s.58.

⁴⁹⁰ Tarık, s.108.

⁴⁹¹ Sardanapal, s.50.

Buraya gelmiş eziyet görür, cefâ görür, dayak yer,
hakaret görür, sahipleri kendi kulu imiş gibi onu
kullanır."⁴⁹²

Şair, mezarı, eşitliğin gerçekleştiği bir yer olarak görmektedir. Herhangi bir rütbenin sözkonusu olmadığı mezarda, "şah" ile "gedâ" birdir.

"Onda yoktur tedenni, kıdem
Müsavâta nail mülûk ve hidem
Mezar, en küçük bir yer olsun diler
Ona hakim olmaz cihangirler."

Oraya zenginlik ve servet de giremez:

"Servet de giremez, bakar dûrdan"⁴⁹³

Ayrıca eşitliğin olduğu yerde, düşmanlığın ortadan kalkacağını söyler:

Musavat gelince muadat gider"⁴⁹⁴

5.5. Asalet Anlayışı

Finten mukaddimesinde İngiliz toplumunu ve siyasetini eleştiren şair, hatıralarında şu ifadelere yer verir:

"... Buralarda ben mekânın şerefi, mekân iledir diyemeyeceğim. Belki Mekân'ın şerefi mekân iledir diyeceğim..."⁴⁹⁵

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, şeref, onur, haysiyet gibi değerler 'mekan'a göre belirlenmektedir. Para yönünden zengin olanlar, hakikatte erdemden yoksun bile olsalar paranın tek ölçüt kabul edildiği bu toplumlarda, hem söz sahibi olurlar hem de üstün bir sosyal statü kazanırlar. Yine 'para ma'bud, bankalar ma'bed' diyerek İngiliz toplumunu eleştiren şair, bu toplumda paranın ne derece etkili olduğunu vurgulamaktadır.

Finten'de, zengin, yaşlı bir Avusturalyalı ile evli olan Kanadalı genç bir kadının İngiliz sosyetesine dahil olmak için giriştiği entrikalar anlatılır. Finten parasına muhtaç olduğu zengin kocasından ayrılmak istemez. Bir çok aşığı olan Finten'in, uşağı

⁴⁹² İçli Kız, s.7.

⁴⁹³ Sardanapal, s.92.

⁴⁹⁴ İbn-i Musa, s.12.

⁴⁹⁵ A. Hamit'in Hatıraları, s.183.

Davalacıra'dan ucube bir oğlu vardır. İngiliz sosyetesine dahil olabilmek için bu ucube çocuğu Lord Dick'ten olmuş göstermeye çalışan Finten, ucube çocuğu maskeli asiller dünyasına sokar. Dick ailesi onu insan içine çıkaramadığı için konaklarının üst katında gizlemektedirler. Finten Lord Dick'e sahte bir hüviyetle ölmek üzere olan bir eş hediye edecek, çocuk böylece bir anneye kavuşmuş olacaktır. Kadının ölümünden sonra da serbest kalan Lord Dick'in, yine bir cinayetle kocasından kurtulacak olan Finten ile evlenmesine bir engel kalmayacaktır. Sahte bir hüviyetle seçilmiş olan kadın verem hastası olan Blanş'tır. Fakat Finten olaya hakim olamaz. Lord Dick hasta karısını sever ve bu sevgi Blanş'ın iyileşmesine sebep olur. Lord Dick gerçeği Blanş'a söyler.

"İşin bize ait cihetini bilmek isterseniz, işte bu izdivaç bir piçe asalet vermek içindir."⁴⁹⁶

Doktor Tomas da medeniyetin çirkin günahını hasta bir kıza yüklemeyi acı bulur. Erkeklerin ve kadınların, yetim ve dulların asıl hukukunu koruyanın ancak Allah olduğunu ifade eder:

"İşte ben kulun da senden aman diliyorum. Bana ihsan ettiğin ve bu ilim ve irfan ile bütün san'at ve ma'rifetimle sana secdeler ediyorum. Aman diliyorum. Medeniyetin keşfettiği hakikatler kazib ve muzır, asrın yetiştirdiği haklar batıl veya hatar-nâktır. Asıl hakikat zükur ve nisvânın, eytâm ve erâmilin hukukunu siyânet eden hak sensin Ya Rabb! Ancak sen!"⁴⁹⁷

Batı medeniyetinin erkek ve kadın, yetim, dul, kimsesiz ve acizlerin hukukunu koruma yolunda ortaya koyduğu konuların yalan ve muzır olduğunu ifade eden Doktor Tomas, sığınılacak asıl merci olarak yine Allah'ı gösterir.

"... Biz birbirimizi tanırız. Asalet-i hakikiyenin de nerede olduğunu biliriz. Yetimlerin asaleti, merci-i aslî olan Allah'a gider."⁴⁹⁸

Leydi Dick oğlu Lord Dick'e evli olmadığı bir kadınla her meclisde görünmemesini ister ve kendi zamanlarında asalet dairesinin bu kadar geniş olmadığını vurgular:

"Daire-i asalet bizim zamanımızda bu kadar vâsi değildi."⁴⁹⁹

⁴⁹⁶ Finten, s.250.

⁴⁹⁷ Finten, sh:256.

⁴⁹⁸ Finten, s.254.

⁴⁹⁹ Finten, s.25.

Sınıf kavramından hareketle oluşan asalete karşı çıkan şair, meselenin daha çok sosyal boyutunu eleştirmektedir. Hamit'in, asıl vurguladığı nokta, toplumda oluşan sınıf hadisesidir. Bankaların 'mabed' paranın 'mabud' addedildiği bir toplumda, erdem paranın yanında yer almaktadır. Ancak zenginlerin gidebildiği kulüplere gitmek, asil olmak için yeterlidir. Yapay, sun'i diyebileceğimiz bu tür bir asaleti kabul etmeyen yazar, diğer taraftan asliğin neseb yoluyla devam ettiği/edebileceği kanaatindedir. İbn-i Musa'da Velid ile Ukbe işleyecekleri cinayet üzerine konuşurlarken, Ukbe, cinayet işlemeyi kabul etmeyeceğini belirtir: Çünkü, bir Kureyşli olarak atalarının asil kanının o an vücudunda dolaştığını hissettiğini söyler.

"Muhitin, refikâların, i'tiyâdın te'siriyle insan pek çok fenâ işler düşünebiliyor. o düşünceler bende arız imiş demek oluyor. Ben şimdi ecdadımdan mevrus olan asil kanımın cevelân ettiğini hissediyorum. Sen Şamlısın, ben Kureyş'im."⁵⁰⁰

⁵⁰⁰ İbn-i Musa, s.216.

SONUÇ

Abdülhak Hamit Tarhan, Yeni Türk Edebiyatı'nda ilk modern hamleyi yapmış, Divan şiirine ait kalıpları eserleriyle köklü bir değişikliğe uğratmıştır. Tanzimatın birinci nesli tarafından yapılan muhteva değişikliğine yazar form değişikliğini de ekleyerek eskiye ait unsurları yıkmış ve edebiyatımız ilk defa onun çizgisinde modern ufuklara doğru yönelmeye başlamıştır. Gelenek, toplumun kimi katmanlarında varlığını devam ettirirken, edebiyat sahasında yazar tarafından sağlanan köklü ve sivri dönüşümler, yeni bir geleneğin ilk adımları olması hasebiyle bazen yadırganmış, yenilik taraftarı olanlarca da yazarın bir dahi olarak takdim edilmesini netice vermiştir.

Yazarın ele aldığımız piyeslerindeki fikri motifler dönemin sosyal hayat ve düşünce panoramasını yansıttığı gibi, Türk düşünce tarihinde problemleriyle ortaya konmuş ve disipline edilmiş bir felsefi düşünüş geleneğinin olmadığını ve bu nedenle yazarın bu yolda çevresinden yararlanacağı bir birikimden yoksun kaldığı görülmektedir. Tefelsüfe dayalı bir zihni yapıya sahip olan Hamit 'in hiç bir kayıt tanımayan mizacının yanısıra şahsi dehasının da yardımıyla spiritüalist bir anlayış ve duyuşu en derin biçimiyle edebiyatımıza soktuğunu söyleyebiliriz.

Genel felsefi ve metafizik meselelerde enfusî bir bakış açısına sahip olan yazarın felsefesinin başladığı yer ölümdür. Platon'a göre de felsefe ölüm ile başlar. Neden mi ölüm? Çünkü ölüm engeli aşılmazsa bu dünya bu çetin hadisenin karşısında bütün tatlılığını ve güzelliğini yitirmiş olacaktır.

İşte şair önce bunu aşmaya çalışmaktadır. Ölümün verdiği ürküntüden kurtulmak için dinamizme sarılır. Ona göre dinamizm yoluyla varlıklar, yok olmaktan kurtulurlar. Yokluğa karşı yumruklarını sıkın şair, dinamizmle varlığın bir halden bir hale geçerek mevcudiyetini devam ettirdiği düşüncesini ileri sürer. İnsanın varlığını devam ettirdiği bir diğer saha ise tenasüldür. Teselsül yoluyla insanın varlığını evladında devam ettirdiği düşüncesi şairin yokluktan kurtulmak için sarıldığı bir diğer tefekkürî boyuttur.

Şairde rüya Freud Psikanalizi'nin dışında, romantizmden gelen bir özellik taşır. Rüya bazen reel hayattan kaçışta sığınılacak bir melcedir. Yazarın rüyayı algılayış tarzı, rüyayı gerçekleştirmemiş arzularının ifadesi olarak tarif eden psikanalistlerden farklı olduğu gibi o, rüyayı daha çok bilinmeyen şeylerin, mazinin ve istikbalin görünmesi olarak telakki eder. Zaman konusunda şair, yaklaşık onbeş asırlık bir

maziye sahip İslam düşünce geleneğinin dışına çıkmıştır. Ona göre zaman geçmiyor, ancak geçen biziz. Diğer taraftan uluhiyet'e ait bazı sıfatlar zamana izafe edilmiştir. İlk insandan günümüze kadar insanların sitem oklarına hedef olan kavramlardan biri de zamandır. Allah'ın adının zamana yadigâr olarak kalmış olduğunu belirtir. Yaratılışın sırrı zaman sayesinde aşikâr olmuştur. Zaman, Allah'ın bütün eserlerini içinde topladığı gibi uluhiyetin tarihi de zamandır. Zamanın göreceli bir kavram olduğunu da belirten şair, zamanı hem hakim hem de müntakim olarak görürken, insanın da zamana tabi bir varlık olduğu görüşündedir.

İnsanı bir çok yönleriyle eserlerine konu eden yazar, onun yaratılmasındaki asıl maksadın asli merciye kavuşmak olduğunu söyler. İnsan, yazarın eserlerindeki işleniş şekline bakılırsa, bir duygular mecmuasıdır. İşte yazar insanı ayrı ayrı bütün duygularıyla piyeslerinde karşımıza çıkarır. Bu duygulardan en keskin olanı ise sonsuzluğu arzulayan insanın bu dünyada ebediliği bulamaması ile içine düştüğü trajik durumdur. Şairin ürküttüğü asıl noktanın da burası olduğunu yineleyelim. Ve o, bunu aşmak için muhayyilesinin ve düşüncesinin bütün kapılarını sonuna kadar zorlamıştır.

Şair dünya hayatını yalancı bir rüya, bir sitemgâh-ı fenâ, bir zıll-ı zâil gibi çeşitli şekillerde algılar. Onun dünya hayatına bakışıyla Budizm'den Eflatun'a ve İslam tasavvufuna kadar birçok mistik düşünce sistemleri arasında ortak noktalar bulmak mümkündür. O, rüyayı nasıl ki hakikat olarak telakki ediyorsa, bu dünyayı da bir rüya olarak telakki etmektedir.

Ölüm, fenâ ve bekâ konularında da şair, yakasını kurtaramadığı bir çelişkiler yumağı içinde bulur kendini. Zira ölüm yazarın fikr-i sabitlerinden biridir. Ölümle fena çukuruna yuvarlanmak, şairin muhayyilesinde korkunç bir tablo oluşturur. Bundan dolayıdır ki yokluk karşısında şair yumruk vaziyetini alır. Ona göre ölüme bir çare bulunmazsa bu hayatın bir anlamı kalmaz. Trajedinin doğduğu nokta da burasıdır. Ebedi yaşamak isteyen insan, ölümün değişmez yüzüyle karşılaşır. Buradan da tefelsüfe dayalı zihni yapısı, onu, bazı kavramları sorgulamaya götürmektedir. Ölümün bu değişmez gerçeği karşısında şair bazen dünyaya soğuk bakarken, bazen de bütün ruhî arzularıyla sonsuzluğu isteyen kalbinin tekrar ölümle karşı karşıya gelmesi, onu "mülâhazât-ı felsefiyeye" mecbur etmektedir. Şüphelerin müthiş darbeleriyle yıkılmış olan insanın tutunabileceği tek şey yazara göre "ümid-i gufrândır".

Tabiat-Din ve Fitrat arasında bir uyum olduğuna dikkat çeken yazar ,piyeslerinde bu konuyu kahramanına fitrî olanı tercih ettirmekle ortaya koyar. Diğer taraftan tabiatı da had-perest olarak görürken, İngiliz toplumunu kastederek en zalim devletlerin de hod-perest olduklarını ifade eder.

Yazar, piyeslerinde devlet felsefesine ilişkin görüşlerine de yer vermiştir. Zira yöneten - yönetilen ilişkisi ilk insandan günümüze değin uzanan bir problemdir. O adil bir yönetimden yanadır. Çünkü yönetimin adil olmadığı yerde ,halkın mutlu olmasına imkan yoktur. Memleketleri idare etmek fethetmekten daha güçtür. Bu düşüncesini ince bir teşbihle şöyle ifade eder: " Memleketler kalb-i nisâ gibidir,teshirî kolaysa da idaresi güçtür."

Hamit yönetime karşı halkı koruyan,onun hukunu ön plana çıkaran bir anlayışı benimser. Eğer yönetim zalim ise halk için onları takip etmek gerekmez. Zalimin zulmüne karşı sessiz kalındığı müddetçe onun zulmünün artacağı kanaatini taşır.Milleti mağdur olan bir devletin yaşayamayacağını belirtir.

Zillet içerisinde yaşamaktasnsa izzetli bir ölümü tercih eden yazar ,esareti insanlık onuruyla bağdaştıramaz. İnsanı bağlayan bir zincir ne kadar kıymetli olursa olsun, koparılması gerektiğini belirtir. Bu düşüncelerini ifade ettirdiği kahramanı ise Hafız-i Şirazi'den esinlenmiştir.Zalime karşı dost görünmemeyi salık verir. Çünkü zalime karşı dost görünmek onun iştahasını kabartır.Zülmün devam etmesinin bir nedenini de ondan istifade edenlerin olmasına bağlar.

Vatan ve tarih mefhumlarına duygusal şekilde yaklaşır. Vatan ve aşk motiflerini çoğu yerde bir arada kullanan şair ,idealist kahramanlarına vatan için aşklarını feda ettirir. Vatan konusunda üstadı Namık Kemal'den gelen yoğun bir tesir göze çarpar. Nitekim vatanı peri suretinde bir genç kız olarak tasvir etmesinin, Namık Kemal'den gelen bir imaj olduğu açıktır.

Romantizmin yoğun tesirinde kalan yazar,tarih konusunda romantik bir bakış tarzını kabullenmiştir. Bütün piyeslerinde tarihe ait unsurlar romantik unsurlarla beslenmiş olarak şu veya bu şekilde karşımıza çıkar. İslam ve Türk tarihindeki büyük simaları piyeslerde işlemek, aynı zamanda onun tiyatro anlayışı kapsamına da girmektedir.

Hayal dünyası çok geniş olan şairin, muhayyilesinde intikam alan, kavuşan, ayrılan, gülen, ızdırıp çeken, kahramanlara yer vermesi, onu hayal dünyasında

yaşadıklarıyla mutlu kılmaktadır. Bu özelliğini, hatıralarına kaydettiği çocukluk yıllarına ait olaylarda da görüyoruz.

Maddenin tezahüratını "kahirane" olarak niteleyen şair çoğu zaman reel dünyadan zakta, bir düş dünyasında yaşar. Mücerred-metafizik meselelerle yoğun şekilde ilgili olması da bunu gösterir. Realiteden uzaklaşma tarih boyunca her sanatkarın az çok başvurduğu bir yoldur. Çünkü "hangi vicdandır ki türlü türlü eksikliklerle kusurlu hale gelen bu fani güzelliğin ötesinde her türlü ayıp ve kusurdan uzak ebedi bir varlık olduğunu düşünmesin? Hangi kalptir ki bulanıklık ve kaygı ile dolu olan bu gelip geçici saadetten sonra mümkün olan emellerin tecelli yeri olan bir saadet sahasını tasvirle meşgul olmasın?"

Şairin yoğun bir imaj dünyasına sahip olduğu görülmektedir. Onun imaj dünyası daha çok objenin irreal telakkisine dayalıdır. Çoğu zaman objeleri iç dünyasında tekabül ettiği duygularla aktarır. Örneğin güneş, ay, gurub vakti gibi kozmik unsurlar sevgiliyi hatırlatan bir imaj olarak sık sık karşımıza çıkar.

Yazar, şiirlerinden başka piyeslerinde de şiir ve şaire dair görüşlere yer verir. Onun şair ve şiire dayalı görüşlerinin çoğu diğer konularda olduğu gibi entellektüel bir disiplinden uzak, sanatkarane tecessüsün uç noktalarından bir ifadesidir. Şiirin derinliğine inilince içinden feleklerin çıkacağı görüşünü ileri süren yazara göre, milletlerin tarihe silinmeyecek şekilde kazanmış isimlerinin ekseriyetinin şair olması, dinlerin, düşüncelerin ve dillerin sağlam temellere dayandırılmasında önemli işlevin şiire ait olduğunu gösterir.

Aşk konusunda mutasavvıfların düşünceleriyle çoğu yerde kesişen yazar, tasavvufi bir anlayış ve duyuştan uzaktır. Ömrünün son yıllarına kadar bıkip usanmadan aşık olan şair, eğer ölüm yokluksa aşk varlıktır düşüncesindedir. Ona göre aşk yaşanmayan duygulardan biridir. Bütün mistiklerin kâinatın aşk cazibesıyla ayakta durduğu yolundaki görüşlerine Hamit bir mistik olmamakla beraber inanır. Ona göre kâinatın sırlı çehresi ide ancak aşk ile handan olabilir.

Yazar, "iyi" ile hakikatın ayniliğine inanır. İyi ruhların ebediyyen yaşayacağını, kötü ruhların ise "ufül" edeceğini belirtir. Zor da olsa, iyiden, faziletten yana olmak gerektiği düşüncesindedir. Bilimin öğrenim ve aktarımı da ona göre herşeyden önce iyiliği daimi kılmak, kötülüğü ise yok etmek için gereklidir.

Şaire göre güzel iyiden başka nedir ki? O güzeli iyinin içkin boyutu olarak algılamaktadır. İyilikten ayrı olan güzelliğin yarı yolda kalacağı görüşündedir. Ayrıca güzel aynı zamanda bir 'ayan-ı sabite'dir. Burada yazar Platon'un otantik güzellik anlayışıyla paralellik içindedir.

Din bahsinde şair, mizacının dagalanmalarına göre görüşler serdedir. Dinî kaidelerin insanlar arasındaki taassup ve kıskançlıktan doğduğunu ileri sürdüğü gibi, aşkın söz konusu olduğu yerde de dinin herhangi bir bağlayıcılığı kalmaz. Fakat yazarın din bahsinde üzerinde yoğunlaştığı noktalardan birisi, dinin insanları sürekli iyiye, güzele sevkettiği hususudur. Ölüm meselesi gündeme geldikçe de dine sığınmadan edemez.

Allah düşüncesine ise şair hayret yoluyla varmaktadır. Kainatı gözlemleyen ve afaki yönde derinleşen yazar, dış dünyada karşılaştığı azamet karşısında "Allah" demekten başka çıkar yol bulmaz.

İnsanlığı en çok düşündüren konulardan biri olan ruh konusunda ise, şimdiye kadar söylenilmiş olanların ötesine varamamaktadır. O ten ve ruh dualizmini kabul eder. XIX. asırda yaygın olan genel temayülün pozitivizm olduğu bilinmektedir. pozitivizmin bu yaygınlığına karşı oluşan akım ise spiritiüalizm'dir. İşte Rıza Tevfik, eğer şairi kategorize etmek gerekirse onun bir spiritiüalist=enfusiyyun olduğunu belirtir ki kanaatimizce tiyatroları esas alındığında yerli yerinde bir tesbittir.

Kader bahsinde, yazarın görüşleri, şahsi mizacına tabi olan bir özellik göstermektedir. Bazen insan, kaderin elinde bir oyuncaktır. Tıpkı rüzgarın önündeki yaprak gibi. Bazen de insan gayret ve çalışmasıyla talihini değiştirebilir. Sünni İslam akaidiyle kesiştiği düşünceler de ileri sürmesine karşın muhakemesini mizaç, temayül ve şahsi hislerine bağlı ve tabi olarak yürütüğü yerlerde ise İslam akaidi dışına çıkar.

Kadın konusuna içtimai ve psikolojik bir açıdan yaklaşır ve kadının ihtiraslarına çokça yer verir. Kadının içinde bulunduğu durumu bir milletin ilerleme derecesinin ölçüsü olarak ele alır. Ona göre kadın, zarif ve inceliğiyle erkeklerden üstündür. Erkekler ise güç ve kahramanlıklarıyla kadından üstündür. Böylece nihayetinde her iki tarafın da sahip olduğu bir üstünlük mevcut olduğuna göre kadın ve erkek eşitliği de sözkonusudur.

Eğitim konusuna çok önem veren yazar Türk Milletinin içinde bulunduğu çıkmazların sebebi olarak cehaleti gösterir. Kadınların eğitimi ise onun öncelikle

ilgilendiği bir meseledir. Oyle ki okuma yazma bilmeyen bir kızı hayvandan farksız görür.

İnsanların eşit olduğu meselesinde yazar hemen hemen hep aynı görüşü serdeder. İnsanlar statü, makam yönünden farklı olabilirler ama insanlıkta herkes herkesle eşittir. Bu düşüncesini ifade ettiği mısralar bir çok yazarın dikkatini çekmiştir.

" Ünvanın melekse de cinsin adem

Herkes insanlıkta herkesle yeksân"

Yazar, sosyal eleştirilerini İngiliz toplumunu esas alarak yapmaktadır. Paranın tek kıymet ölçüsü olduğu İngiliz toplumunda, erdem geri plana itilmiştir. Egoist bir anlayışın hakim olduğu kapitalist toplumlarda sosyal çalkantı, bunalım ve uçurumların nedeninin "ben tok olayım başkası açlıktan ölürse banane" veya "sen çalış ben yiyeyim" düşüncelerinde saklı olduğunu ima etmektedir.

Sınıf kavramından hareketle oluşmuş asalete karşı çıkan yazar burada da İngiliz toplumunu merkeze alır. İngiliz toplumundaki "mekânın şerefi mekân ile değil" belki "mekânın şerefi mekân iledir" anlayışını nazar-ı itibara vererek, madde ile oluşturulmuş yapay bir asalete nefret duymaktadır. Ve sosyal eleştirilerde odak noktası olarak seçtiği İngiltere'yi "büyük" olarak değil, "iri" olarak nitelendirir.

EKLER**EK:1.****Hâtîme**

Şimdi halkımızın rağbeti millî tiyatrolara münhasır gibidir. Tercüme olunan ve münderecâtı ahlâk-ı milliyemize tevafuk etmeyen oyunlara nazar-ı iltifat ile bakılmıyor. Hele mütercim olmayıp da ecânibden mesela İran veyahud Çin kavimlerinin âdât ve ahlâkına dair bir oyun hatıralara bile lâyh olmuyor. Ya millî nâmıyla çıkan eserlerimiz hadd-ı aslında ötekilere fâik midir? Benim itikâdımca değildir. Çünkü bir milletin tarihince fahz olunacak bir 'azametini veya 'uzmâsından bir müştehirin sergüzeşt-i fâhirânesini ihtâr etmediği halde, efrâdının 'adetini bildirecek yolda bir tiyatro yazmak bir şahsın yüzüne karşı âyine tutmak gibidir ki şeklinin müşâhadesinde bildiği şeyi bir daha öğrenmiş olmaktan başka fuzuliyet yoktur, o yolda bir eser-i millîyeye, tiyatro değil, ahlâk risalesi denebilir. O yolda bir eser namına millî denildiği için değil, hâdim-i ahlâk olduğu için mütâla'a olunmalıdır. Mesela benim -İçli Kız- tiyatrosunun mevzu'u bugün vuku' muhtemel bir vak'adan başka bir şey değildir. Sevâbıkımızca hiç bir ma'lumat arz etmez tarihimizden me'hûz hiç bir fikrası yoktur. Halbuki -İçli Kız- da millî nâmıyla çıkan tiyatrolar 'adâdındandır, halbuki lazım olduğu gibi millî değil o da yalnız ahlâk risalesi 'addolunabilir.

Türkçe tiyatro oynamalı denebilmek için ya "Lazlar" ya "Arnavudlar" ya "Kürdler" vesaire adâdından yani millet-i Osmaniye efrâdından olup da âdât ve tabiatları halkımızca etrafiyla ma'lum olamayan akvamın tesâvir-i ahvâlına dair olmalıdır: Müelliflerinin himmet-i millet-perverânesini inkâra mecal olmayan Ecel-i Kaza-gibi-Besâ-gibi-Delile- ile Ebü-l-Alâ gibi.

Yahud tarih-i İslâmca bâzı havârik-ı vukuat ile yine İslâm'dan vucûd-î fahre sebep bir şöhret-i azime sahibinin tercüme-i kemâlini müş'ir olmalıdır. Udebâ-yı Arab'ın tarihlerden istihrâc ile alem-i ma'rifete pek çok misâlini yâdigâr ettikleri halde bizde henüz bir eseri görülmediği gibi.

Veyahud münderacâtı Osmanlıların halde, mazide i'tıla şânını mûcib bir vak'ayı musavver olmalıdır!

Nazirini görmemekle müteessif olduğumuz Akif Bey ve Silistre nâm eserler gibi...

Sırf bugünkü ahvâlimizden mesela bir ailenin mâcera-yı ülfeti hakkında bir tiyatro insana arz-ı mir'at kabilinden olunca, tarihiyesini yazmak da sını-ı kemâle ermiş bir adama gençliğindeki resmini göstermek gibidir ki her nazarda hatıra-i şebâbetin letâfet-engîz tekerrür olmasından müstefid ola, hele kabâil-i tâb'a ahvâlini tasvir edenler ise bir insana vücudundan âzâsını irae derecesinde müfid olur. Hatta bu günkü âdet ve ülfetimizi tasvir eden bir oyunun temâşâ veya mütâla'ası, vasıta-nüma-yı istifâde olmak da, belki diğer milletlerin suver-i tebayi' ve muâşerâtını gösteren âsâr-ı mütercime derecesinde bile i'tibâr olunamaz, çünkü tercüme olunmasını görmek de âdât-ı ecnebiyeden hiç olmazsa azdan az mâlumât alınmak vardır. Hele bu vâsıta ile edebiyât-ı garibe meşâhîrinin akıllara hayret veren bedâyi'-i edebiyesi meydanda iken elsine-i avâmda ve ahlâk-ı millîyemize dair olduğu için efsane tarzında yazılan tiyatrolarımızın mâ'dununda tutulması hiç de muktezâ-yı gayret değildir.

Türkçe ahvali meçhulümüz olan akvâm hakkında yazılanlara gelelim, i'tikâdımca bunlar dahi istisna ettiklerimden sonraya kalan ve milli nâmıyla çıkıp hakikatte ahlâk risalesinden başka nâmı olmayan tiyatrolarımıza tercih olunur. Çünkü ahlâka hizmet etmek halka ibret vermekle beraber mevki ve tebayi'ine vâkif olmadığımız bir millet ahvâlinden bahseder. -Mâcera-yı Aşk- bir dereceye kadar bu nev'den madûd olduğu gibi -Atala- nâm telif-i latîf ile bu -Duhter-i Hindu- dahi akvâm-ı mezkûre adetlerinden haber verdiği için o adada (idâde) dahildir.

Atala -benim indimde- Vuslat'tan ana mümasil ahlâk tiyatrolarından hem daha müfid hem daha mükemmeldir. Çünkü Vuslat ne tarihi ne de Arabân ile Ekrâddan söyler. Fakat -Atala- hal ve hareketleri bizce bilinememiş bir taife-i tarif icmâlisini müşîrdir. Nitekim -Zavallı Çocuk- eser-i edibânesiyle İçli Kız- dahi Vuslat gibi İstanbul'da cereyanına imkan tasavvur olunan bir vak'ayı musavvardır ki faideleri mücerred ahlâka hizmet cihetine münhasırdır.

Demek istiyorum! Mâdem ki millî tiyatrolar telif ve mütâlaaca Antoni- gibi tercüme veya Atala ile Duhter-i Hindu gibi- -ecnebi- addolunan tiyatrolara tercih olunur. Millî diye neşrolunan bir oyun ya Osmanlıların şânını ilâ edecek surette tarihçe muhtasar geçilen bir vak'anın ta'rif-i kemâlini veyahut -evsaf-ı celilesi sahayif-i tevarihe vüs'at bahş olup dururken her nasılsa lisanlara ziyet-res intikal olmayan küberây-ı İslam'dan bir tahrîrin tercüme-i halini muhtevi olmalıdır.

Bu mütâlaâların zihnime tebadür-i mütevâlisinden millî olmamak üzere yazdığım şu Duhter-i Hindu faciasının tâb ve neşrine cesâret-yâb oldum. Yine bu mütâlaâların sevk-i tabi'yyesiyle rağbet-i umûmiye hilâfına şöyle bir tiyatro yazdığım dan dolayı kendimi mesûl tutmuyorum. Sair nefasinin afv ve merhâmet nazariyle görüleceğine de bundan evvelki eserlerimin mazhar-ı iltifat olmasına istinâd ile itimâdım vardır.

Her kusur ile beraber şunu da itiraf edeyim. Duhter-i Hindu yazılışında tiyatro kaidesiyle tatbik kabul etmez. Hüzâr'dan bazısının tafsilli muhâtabâtı hele mağrûzı temâşâda büsbütün garabet-engîz olur. Bunun sebebi, emelim tasvîr-i hayâl olduğundan, esnâ-yı tahrîrinde ma'rûz-ı temâşâyâ va'z olunup olunmayacağını düşünmediğimle beraber mertebe-i efkârım tiyatro aktörlerinin kasvet-engîz tahriri derecesine tenezzül etmediğimdir.

Bir de bilmem itiraz olunacak mı? İkinci fasıldaki manzume edebiyân-ı Osmanîyede emsâlî mevcut olmayan tarz-ı garbî üzredir, maksadım o vadîde nazmın Türkçe'de ne şîve kesb edeceğini tecrübe idi. Binâenaleyh anladım: Lisanımız ki her yolda ifade-i meram için müsâittir, bu zemin üzre de letâfetini gâib etmeyecek.

EK: 2

"Hakka muhabbet muhâfetullahdan gelir. Muhafetullah en büyük fazilettir.! Muhabbetimle ubudiyetimi vezâif-i insaniye ifâsiyla isbât ederim. İslamiyete muhabbet herkesle kardeşçe muaşeret, ulamâya hürmet, muhtacına muâvenet, herşeyde iltizam-ı istikamet, İhtiyâr-ı adl ve merhâmet etmekle sabit olur. Vatanı severim, Çünkü anın sâyesinde ömür sürüyorum, toprağının üstünde gezdim. Geziyorum, altında da yatacağım, vatan muhabbeti vatanın bir taşına vücudunu siper etmek, bir karış yerini çiğnetmemek için canını vermek, harâb olmuş bir tarafını bulunca elinden geldiği derecede anın tamirine tavassut göstermek, bir kusurunu görünce, dilinin döndüğü kadar söyleyib, ihtâr eylemekle isbat olunabilir. Milleti severim. Çünkü yiyeceğimi, içeceğimi veren millettir. Vatan erzâkımı tehiye ediyorsa millet hediye ediyor. Haksız bir cezaya uğrayacak olursam millet tesâhub gösteriyor. Millet muhabbetine gelince, o da efrâdının te'yid-i ittifâkına istihsâl-ı saâdet halına himmet, islâh-ı adet ve tehzib ahlâkına, tahsil-i terakki ve te'min istikbâline hizmet, herkesi hizmet ve himmete mütelâ, 'ukalâyı ta'lim ve nasihata, erbâb-ı şebâb-ı edeb ve fazilete, etfâlî taallüm ve kesb-i ma'rifete teşvik ve davet etmekle subût bulur. şeriatı severim. Çünkü bize bu vezâifi tahmil eden şeriatdır. Muhibb-i şeriat olarak ise bu vezâifin ifâsiyla müsbittir.

Gelelim cihâda. cihâd itaatsızlara ibret içinse tevcib olunur. Çünkü isyana hazırlanan kavimler diğer tarafda yine itaatsız bir kavmin cihad sayesinde inkıyâdını görerek kan dökülmeksizin arz-ı tâbiyet eder. Cihâd ta'mim-i diyânet içinse tensib olunur. Çünkü bir din taammüm edince harb ve husumet, garez ve nefsâniyet, ihtilâf-ı mezâhib ve edyân muhâtaraları külliyyen ber taraf olarak, alemde bir sulh-ı daimi hükümet eder. Cihad neşr-i meârifeye hizmet içinse tasvib olunur. Çünkü meârif, münteşir oldukça, meziyyet hayat ile hakikat-ı insaniye herkesce malum olarak cehl gibi, taassub gibi, mugâyyirât-ı cinsiyet gibi icab-ı şer ve husûmet edecek hala tek cem'iyât-ı beşeriye miyânesindeki indifâ'ıyla efkâr-ı umumiye kesb-i sukûn ve musâlemet eder."

EK:3

"Muhabbet!... Muhabbet gazab muhabbet!... Belâ muhabbet! Şairler seni neden bu kadar tavsif etmiş. Müellifler sana niçin bu derecede kıymet vermiş? Sende, benim gibi taze taze çocukları en sonunda böyle nedâmetle öldürmekten başka ne meziyet vardır?... Ben bu muhabbet için neler okumadım? Ben bu aşk ve alakanın evsâfına dair neler görmedim, mesela muhabbeti bir cihân farzederler, hâkini canân bedeninden yoğururlar, hevâsına ruh, yine necât, ateşine cennet derler. Bulutlarını bahçeye, bahçelerini şafağa benzetirler, kuşlarını bahârdan, kanatlarını çiçekten, nagamâtını musîkiden, elvânını sefâdan, sürurdan terkiib ederler. Ufuklarını kavı-kuzeh gibi rengin, berkini mehtâb gibi dil-firîb, sâ'kesini gümüş selviye nazire, sabâhını nurdan, akşamını letâfetden, tulu'unu neşe-i gurûbunu şevk ile mahlût bir hüzn, mehtâbını simâbdan yaparlar. Hazânına bahâr kadar terâvet, tufânına hande-i nigâr gibi lezzet verirler. Güneşi te'sirden afv, gölgeliklerini tenvir, mahlûkâtını huriden, melekten tasavvur ederler. Derdini derman, hastalığını şifâ, 'azâbını ferah, cefâsını sefâ, helâkını hâb, huzur gibi şirin bildirirler. Öyle ta'rif ederler öyle vasf ederler ki, insan muhabbet yolunda ölmeğe muvaffak olmak için gece gündüz çare düşünmekden bir saniye bir an geri durmaz!... Ah!... İşte ben de sâdedil olduğum için bu evsâfe aldandım!... Meğer muhabbet insanı ne kötülüklerde bulundururmuş. Meğer muhabbet ahlakı ne derecede ifsâd edermiş, meğer muhabbet efkâre ne kadar hâlel verirmiş. Meğer muhabbet kalbi büyük kemliklere teşvik edermiş. Meğer muhabbet ne büyük derd imiş. Ne çekilmez belâ imiş. Ben hilm ile hüsn-i ahlak ile meşhure bir kız idim. Muhabbet beni zâlîme, hadîde bed-halk etti. 'İffet nikâbıyla mestûre gezerdim. Muhabbet beni rezile, rüsvay, bed-nâm etti. Yirmi altı gün evvel -Madam Bortel- idim. Şimdi -madam Tomson- oldum. Muhabbet belasıyla oldum. Bu kadar gözyaşı döküm. Sebeb muhabbet oldu. Ab-ı ruyîm döküldü, muhabbet sebebiyle döküldü. Kocamın kanına girdim. Yine muhabbet muhabbet ah!...."

Duhter-i Hindu, s.166, 167.

EK:4

MUKADDEME

Finten'de kısmen gösterildiği üzere, İngiliz kavmi kibâr-ı akvâmdandır. Her ferdinde garâbetle karışık bir mümtâziyyet görünür. Tarz ve tavırlarında kibir ve azamete benzer bir hal vardır ki edeb ve hicabtan başka bir şey değildir. ahlâk ve ülfet nokta-yı nazarından bakılınca, İngilizler böyledir. Ahâd-ı nâsında bile adilik görünmez. Fakat, akvâm-ı sâireyi hakîr görmek gibi nakîseleri vardır. Meselâ: - Bu zat pek mükemmeldir. Ne çare ki İngiliz değildir!.. - Şu adam gayet zenginmiş, teessüf olunur ki İngiliz doğmamış. - Bu kadın fevkalâde güzel, lâkin İngiliz değil'... derler.

Siyasiyyâta gelince, bu centilmenlerin siyaseti âdeta can-verânedir. "Britich Lion" denilen İngiliz arslanı da meydan-ı siyasette büyüleşmiş bir kedidir. O hem başkalarının nimetiyle büyümüş, hem de nankördür. Nankörlükle ülfet ve hod-binlikle keb-i kuvvet etmiştir.

Bir arslan yavrusu bir kediden daha mutaazzım değil, daha muazzamdır.

İngiliz siyaseti hiçbir milletin kalbini teshir etmemiş, bir çok milletlerin ciğerlerine taarruz etmiştir. Bazan bir milleti ısıdırmaya çalışması onun bilâhara memleketini yakarak ziyasıyla İngiliz Adaları'nı tenvir etmek içindir. O siyaset toklukla kanaat etmez. Tokken de yemek ister.

Aç gözleri kapandıktan sonra bile görür.

İngiltere tarih-i siyaseti taşmış, kabarmış.. fakat yükselmemiştir.

O siyasette kahramanlıktan ziyade kahpelik görünür.

Bu mikyasa göre İngiltere büyük değil, iridir.

Milletlerde nice nice büyüklükler vardır; bazı: medhûl ve muhakkar, bazı: mabkûl ve muvakkar.

Şişmek, kabarmak, kabına sığamamak, yanındakini sıkmak, irileşmek, genişlemek, boy çekmek, yükselmek. Bunlar ayrı ayrı birer büyüklüktür.

İngiltere'nin -eğer azametse -azamet-i siyasiyyesi şayân-ı hayret midir.? Belki. Şayân-ı hürmet midir.? Asla. Eğer memâlikindeki ecnebileri hakîr görmek bir fâikiyyet ise, İngiltere her memleketin fevkindedir. Eğer zayıf milletleri ezme veya tab'a-yı rengârengini hunrizâne idare etmek bir kuvvet ise ingiltere kavîdir.

Eğer İngiliz donanmasının tahrib ettiği yerleri mâmûre bilmek bir mazhariyyet-i imâriyye ise İngiltere bir mimâr-ı devrândır. Eğer İngiliz pasaportunu harita-yı âlem gibi taşımak bir büyüklük ise, İngiltere büyüktür.

İngiltere'nin muhassenât ve menâfi kendilerine mahsus olan ve başkalarına faidesi olmayan faziletleri inkâr olunmaz. Fakat medeni büyüklük, hulkî ve hakiki büyüklük bunlar değilse, beşeriyetten tazim ve hürmet beklemeye Büyük Britanya'nın ne selâhiyeti olabilir?

İngiltere'nin azameti hakkındaki fikir ve nazarım bu merkezde olduğunu söyledikten sonra, Finten'i yazmak için istimal ettiğim hokka bir bahr-ı muhît idi diyebilirim. Çünkü ben onu Londra şehir-i cesim ü muhteşeminde yazmışım. Hâkim bulunduğu memâlikte güneş gurûb etmeyen fakat esvaak ve âfâkında zulmânî bir güzellikle buhâr-âlûde bir rüzgâr hubûb eden o pâytaht-ı bî-pâyânın havza-yi hayret-engîzinde gördüğüm nevi nevi azametler sehâif-i eb'âd-ı semâya bile yazılsa hakkiyle vasf ve tarif edilmiş olmaz.

Bu müellif-i hakîre bu telifi ilhâm etmiş olmasından ve nefis-i eserin müellifât-i âcizânemin cümlesine tefevvuk etmekte bulunmasından da anlaşılır ki İngiltere tahtgâhı mümtaz ve müessir bir muhît-i kibârâne bir muhît-i kemâl ü cemâldir. Ben onun zevâhir ve serâirine takarrüb sekene-i her-dem-faaline, menâzil-i süfliyyesiyle tabakaat-ı âl-ül-âline takdiren taaccüb etmekle beraber, insaniyyeti İngiltere'nin dışında göremeyenlerin içinde ve bir muhâsım memleketinde bulunduğumu hissetmez değildim.

Finten'i Londra'ya muvasalatınmin ikinci senesinde, 1886 ve 1887 tarihlerinde yazmış, Maarif Nezareti'ne yollamış, ruhsatını alamamış idim.

O tarihte Londra bugünkü kadar bir terakki-yi sûriye mazhar değilse de bugünkü tedennî-yi mâneviye de mahkûm görünmüyordu: Sokaklarda bisikletler, otomobiller, tiyublar; evlerde elektrik ziyaları, telefonlar, meydanlarında muazzam ve muallâ oteller, sinemalar; bulutlarında tayyareler olmadığı gibi riyâset ve siyaset makamlarında da Körzon'lar, Askuvitler, Grey'ler tahakküm etmiyordu.

Gerçi o tarihte birçok verese-yi efkâr-ı nâbekârînin hâlâ bile sahibi Gladiston namına büyük bir İngiliz rahibi âlem-i islâma muttasıl ilân-ı husûmet ediyordu. Fakat, yine o tarihte hayır-hâh ve sulhperver bir kadın, Almanya Kayserinin büyük validesi İngiltere'de icra-yı hükûmet ediyordu. Alman husûmeti nâ-mevcûd değilse de nâ-

meşhûd, Rusya politikası menfur ve merdûd, İngiltere-Fransa itilâfi yerinde ise de Mısır ve Faşoda ihtilâfları mevcut idi. Rusya'ya karşı Hindistan endişelerinin hükümfermâ olduğu o tarihte bir Türkiye-İngiltere muharebesi ihtimali hatır ve hayallere gelmiyordu. Ancak ben siyasiyyâtın da hissiyât ile idare olunageldiği itikadında bulunduğum için, zamanını tâyin etedemekle beraber, Mısır meselesinden dolayı İngiltere ile aramızda hâsıl olan mübâyanetin bir muharebeyi intaç etmesi lâzım geleceğini ve bu murebenin de bir harb-i umumi ile muâsır olabileceğini bir hiss-i kabl-el-vuku ile tahmin ediyodum. Bu hiss-in mevcudiyeti Finten'de mahsûs değilse de mahfuzdur. Eğer menvî-yi mektûmumu izhar etmiş olsaydım; bu küçük kitab belki büyük bir itâb olurdu. Nitekim Hind'i de, İngiltere'yi de görmeden evvel yazdığım Duhter-i Hindû Hindistan'daki İngiliz idare-yi müstebidesinden feryad ü figan edici bir kitab olmuştu.

Duhter-i Hindû'da tasvir ettiğim ahvâl ve ehvâle Hindistan tarihi şahadet eder.

Finten'in muhteviyâtına gelince, me'hâzım Londra'da geçen hayatım, şuhûdumsa kendi müşâhedâtımdır.

Bazı müverrihlerin gazezkâr oldukları malûm bulunduğundan, bir Fransız tarihini işhâd ederek yazdığım Duhter-i Hindû tiyatrosunda hakitate benzer hayâlât ile tarihe benzemez hikâyât olabilir. Ancak bu, Finten'de, merhum Fikret'in takdir ettiği gibi, zammederim ki az çok, seyyar ve sabit- bâl-i hayâl açmış hakikatler-vardır.

Finten: Mukaddeme

BİBLİYOGRAFYA

Kendi Eserleri

Tarhan, Abdülhak Hamid, Mâcerâ-yı Aşk, Fehmi Efendi Mat., İst. 1873.

_____ , Sabr u Sebât, Mekteb-i Sanayi' Mat., 1875.

_____ , İçli Kız, Basiret Mat., 1875 (1291).

_____ , Duhter-i Hindu, Tasvir-i Efkâr Mat., İst. 1876 (1292).

_____ , Tarık, Tab-ı Evvel, İst., 1296.

_____ , Tezer, Nesteren, İst., 1878 (1297) (iki kitap bir arada).

_____ , Eşber, İst., 1880, (1297).

_____ , Zeynep, İkdâm Mat., Dersaadet 1909 (1324).

_____ , İlhan, İst., 1993 (1329).

_____ , Turhan, Yeni Osmanlı Mat. ve Kütüphanesi, İst., 1916 (1332).

_____ , Sardanapal, Abdullahü's-Sağır, Nazife, Matbaa-i Amire, İst., 1917 (1335) (Üç kitap bir arada).

_____ , İbn-i Musa Yahut Zatü'l-Cemal, Matbaa-i Amire, İst., 1917 (1335).

_____ , Yâdigâr-ı Harb, Matbaa-i Amire, İst., 1917 (1335).

_____ , Tayflar Geçidi, Matbaa-i Amire, İst., 1335.

_____ , Ruhlar, İkdâm Mat., İst., 1922 (1338).

_____ , Yabancı Dostlar-1, Yeni Matbaa, 1924 (1342).

_____ , Yabancı Dostlar-2, Orhaniye Mat., İst., 1924 (1342).

_____ , Arziler, Mahmut Bey Mat., 1925.

_____ , Hakan, Akşam Matbaası, İst., 1935.

_____ , Mektuplar, c.I, II, Matbaa-i Amire, İst., 1334.

Abdülhak Hamid'in Hatıraları (Hazırlayan) İnci Enginün, Dergâh Yay., İst., 1994.

Abdülhak Hamid'in Mektupları, Haz: İnci Enginün, 1-2, Dergâh Yay., İst., 1995.

Kaynak Eserler

Akıncı, Gündüz, Abdülhak Hamit Tarhan, Hayatı-Sanatı ve Eserleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954.

Akgün, Ömer Faruk; "Abdülhak Hamit'in Basılı Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler" İst. Üniv. Ed. Fak Türk Dili Dergisi.

Akyüz, Kenan; Türk Şiiri ve Abdülhak Hamit, "Milli Kültür", Şubat, 1997.

_____ , Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, 4. baskı, Tarihsiz.

Aristoteles; Poetika, Çev. İsmail Tunalı, Remzi Kitabevi, 5. baskı, İst. 1993.

Banarlı, Nihat Sami; Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. M.B.Y.

Bilgegil, Kaya; Abdülhak Hamid'in Şiirlerinde Ledunni Mes'elelerden Allah I, Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Yay. İst. 1959.

Bolay, Süleyman Hayri; Felsefi Doktrinler Sözlüğü, Akçağ Yay. 5.baskı, Ank. 1990.

Bölükbaşı, Rıza Tevfik; Abdülhak Hamit ve Mülâhazât-ı Felsefisi, Haz. Dr. Abdullah Uçman, İst. Üniv. Ed. Fak. Yay., İst. 1984.

Çelik, Hüseyin; Ali Suavi ve Dönemi, İletişim Yayınları, İst. 1994.

Diriöz, Meserret; "Abdülhak Hamit'te Vatan ve Millet", Milli Kültür, Ağustos, 1997.

Dizdaroğlu, Hikmet, Abdülhak Hamit Hayatı, Sanatı, Eseri, Varlık Yay., İst., 1965.

Eflatun, Şölen, Çev. İsmail Tunalı, Remzi Kitabevi, İst., 1993.

Enginün, İnci; Abdülhak Hamit Tarhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., İst., 1986.

_____ , Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, Dergâh Yay. 2. baskı, 1991.

_____ , Mukayeseli Edebiyat, Dergâh Yay., İst.

Ferit kam, M.Ali Aynı; İbn Arabi'de Varlık Düşüncesi, İnsan Yay. İst. 1992.

Gazali; El-Munkızu Mine'd-Dalâl, Çev. Hilmi Güngör, MEB Yay., İst. 1989.

Hançerlioğlu, Orhan; Felsefe Sözlüğü, Remzi Kitabevi, 9. baskı, İst., 1994.

Hegel, G.W.F.; Seçilmiş Parçalar, Çev. Nejat Bozkurt, Remzi Kitabevi, İst. 1993.

Kabaklı, Ahmet; Türk Edebiyatı, Türk Edebiyatı Vakfı Yay. C.III, 9. baskı, İst. 1994.

- Kaplan, Mehmet; Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I, II, Dergâh Yay., İst. 1992.
- _____ , Edebiyatımızın İçinden, Dergâh Yay., İst. 1978.
- _____ , Şiir Tahlilleri, I, Dergah Yay., İst. 1991.
- _____ , İnci Enginün, Birol Emil; Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, İst. Üniv. Edb. Fak. Yay., C.IV, 1982.
- Karaca, Alaaddin; "Edebiyatımızda Endülüs" İlim ve Sanat Dergisi, Mart, Nisan, 1989.
- Kemal, Yahya; Siyâsî ve Edebî Portreler, İst. 1988.
- Kocakaplan, İsa; Türk Edebiyatı Dergisi, "İnci Enginün İle Şâir-i Azam'a Dâir Sohbet", Mayıs, 1987.
- Mevlana, Mesnevi, M.E.B., Yay., c.2.
- Okay, Orhan; Abdülhak Hamid'in Romantizmi, Atatürk Üniv. Basımevi, Erzurum, 1971.
- Önertoy, Olcay; Tanzimat Döneminde Edebiyat Anlayışı, Selçuk Üniv. Basımevi, Konya, 1881.
- Özon, Mustafa Nihat; Türkçe'de Roman, Baskıya haz. Alpay Kabacalı, İletişim Yay., İst. 1985.
- _____ , Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi, M.E.B. Yay. İst. 1945.
- Pazarlı, Osman; Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İst. 1964.
- Remy de Gourmont; Tercüme Dergisi, sayı 34-36.
- Safa, Peyami; Yücel, Aylık Kültür Mecmuası, C.V. Mayıs, 1937.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi; XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İst. 1988.
- _____ , Edebiyat Üzerine Makaleler, Yay. haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yay. İst. 1992.
- _____ , Yaşadığım Gibi, İst. 1970.
- Taylan, Necip; ana hatlarıyla İslam Felsefesi, Kaynakları-Temsilcileri-Te'sirleri, Ensar Neşriyat, 3. baskı, İst. 1991.

Ünaydın, Ruşen Eşref, Diyorlar ki, Başbakanlık Basımevi, 2. baskı, Ank. 1985.

W. Shakespeare, Macbeth, M.E.B. Yay., İst. 1996.

Yöntem, Ali Cânip; Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler, Konya, 1995.

Yücel, Hasan Ali; Hâmit'in Hayatı, Ülkü, Mayıs 1937.

_____ , Edebiyat Tarihimizden, İletişim Yay., 2. baskı, İst. 1989.

